

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЙ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
ІЗНАХДКИ
СТАРІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБІЖЕМ
ОХОРОНА ПАМЯТІ
АРХЕОЛОГІЇ
НА ДОНІСЬКОУ ВІНТЕДЕВІ

•2• 1997

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікацій нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, всіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.11.96. Підп. до друку
15.02.97. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 1000 прим. Зам. № 0130756.

Оригінал-макет та плівки виготовлені редак-
ційно-видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної коле-
гії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА

Художній редактор М. М. ІЄВЛЄВ
Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

Надруковано на Комбінаті друку видавництва «Преса України».
252047, Київ—47, проспект Перемоги, 50.

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 НУЖНИЙ Д. Ю. Проблема сезонної адаптації фіналнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу

- 23 КРУЦ В. О., РИЖОВ С. М. Верхньодніпровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полтарської і лендельської культур

- 32 ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б. А., ГОТУН І. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис.

- 53 АРХІПОВА С. І. Монументальна пластика в зодчестві Києва XII ст.

Публікації археологічних матеріалів

- 70 ОСТРОВЕРХОВ А. С. Найдавніше археологічне скло у Східній Європі

- 82 ЖУРАВЛЬОВ О. П., ЯКОВЕНКО В. І. Тваринництво на античному поселенні Аджигол-І

- 91 КОВПАНЕНКО Г. Т., БЕССОНОВА С. С., БАТУРЕВИЧ С. Ю. Нові кургани раннього залізного віку в Пороссі

- 106 ГЕЙКО А. В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища

- 112 КЛИМОВСЬКИЙ С. І. Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва

Дискусії

- 117** ПОТЕХІНА І. Д., ТЕЛЕГІН Д. Я. Деякі спірні питання з історії населення Південного Подніпров'я IX—IV тис. до н. е.
- 123** ПІОРО І. С. Про один з поглядів на джерела та історію пізньоантичного Херсонеса

На допомогу вчителеві

- 129** ВИНОГРОДСЬКА Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст.

Пам'ять археології

- 141** ПЕТРОВ М. Б. До ювілею І. С. Винокура

Нові відкриття і знахідки

- 143** ТЕЛЕГІН Д. Я., ДУХІН О. Й., КРАВЧЕНКО Е. Є Обстеження поселень епохи міді-бронзи і ранньослов'янського часу на Сіверському Дніпрі
- 147** ЛЕЙПУНСЬКА Н. О., САМОЙЛОВА Т. Л. Нова скульптура з Ольвії

Рецензії

- 151** ТРЕЙСТЕР М. Ю. Damm I. G. GOLDSCHMIEDEARBEITEN DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT AUS DEM NÖRDLICHEN SCHWARZMEERGEBIET. Katalog der Sammlung Diergart 2 // Köklner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte / Hrsg. vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln.— 1988.— 21. Band.— S. 65—210.

Хроніка

- 154** БОНДАРЕЦЬ О. В. IV Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених

- 156** Пам'яті Василя Дмитровича Дяченка

- 157** Пам'яті Володимира Івановича Костенка

- 159** Наші автори

- 160** Список скорочень

СТАТТІ

ПРОБЛЕМА СЕЗОННОЇ АДАПТАЦІЇ ФІНАЛЬНО- ПАЛЕОЛІТИЧНИХ МИСЛИВЦІВ НА МАМОНТІВ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І НОВІ ЕПІГРАВЕТСЬКІ ПАМ'ЯТКИ У БАСЕЙНІ ТРУБЕЖУ

Д. Ю. Нужний

На підставі нових матеріалів перевіряється гіпотеза про наявність кількох типів поселень фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів, що відрізняються як за топографією, так і за структурою та складом крем'яних комплексів. Вперше аналізується специфіка поселень весняно-літнього періоду та модель поведінки стародавнього населення протягом цього сезону.

Проблема господарського циклу та спеціалізації поселень пізньопалеолітичних мисливців на мамонтів

Питання палеоекономічного моделювання і зокрема реконструкції річного господарського циклу та сезонної спеціалізації поселень пізньопалеолітичних мисливців вже здавна привертали увагу вітчизняних дослідників. Одним із засновників цього перспективного напрямку палеолітознавства був С. М. Бібиков, який на підставі аналізу широкого кола археологічних та етнографічних джерел вперше обґрунтував цілорічне функціонування поселень з житлами з мамонтових кісток та запропонував оригінальну методику визначення віку їх існування, структури общини тощо¹. Такої ж думки дотримувався Й. Г. Підоплічко, який на підставі кількості наявних фауністичних решток і ваги вживого м'яса вперше розрахував час існування таких поселень².

Подальші дослідження фахівців у цьому напрямку були здебільшого побудовані на концепції так званих господарсько-культурних типів (ГКТ), розроблених етнографією³. Ці погляди ґрутувались на класифікації та порівнянні господарських моделей сучасних і первісних народів, економіка яких у подібних скелогічних умовах та при відносно однаковому розвиткові технічних засобів виявляла значну детермінованість та мала досить характерні спільні риси⁴.

Саме тому найбільш вдалі та переконливі сучасні палеоекономічні реконструкції були запропоновані для археологічних суспільств, господарські моделі яких мають безпосередні етнографічні паралелі (наприклад: для пізньопалеолітичних мисливців на бізонів або північних оленів прильводовикових степів і тундростепів Східної Європи)⁵. Ситуація однозначно ускладнюється у разі відсутності таких етнографічних аналогів або, у ще гіршому випадку, коли це стосується господарсько-культурних типів, що базувалися на полюванні на нині вимерлих тварин. Відсутність чіткого розуміння біологічної моделі поведінки таких тварин значно ускладнює будь-які реконструкції ГКТ давніх мисливців.

Один з таких вищезгаданих випадків стосується вивчення господарсько-культурного типу мисливців на мамонтів, що побутував протягом фінального палеоліту серед населення східнограветських та епіграветських культур Центральної та Східної Європи⁶. Епіграветські мисливці на мамонтів залишили у Середньому Подніпров'ї такі визначні пізньопалеолітичні пам'ятки, як

© Д. Ю. Нужний, 1997

Мізин, Кирилівська, Добранічівка, Гінці та Межиріч тощо, однією з найдавніших рис яких є широковідомі житла з мамонтових кісток. На думку І. Г. Шовкопляса, ці пам'ятки разом з широким колом аналогічних за структурою поселень Верхнього Подніпров'я (Довгиничі, Супонево, Юдиново, Юрівичі, Тимонівка, Єлисєвичі тощо) складають мізинську археологічну культуру⁷. Інших поглядів дотримується М. І. Гладких, який на підставі статистичного порівняння комплексів Мізина, Межирічів та Добранічівки відзначає певну відмінність першого й велику подібність двох останніх пам'яток⁸. На наш погляд, остання думка з обґрунтованішою, оскільки вищезгадані пам'ятки, хоча й належать до одного кола споріднених східнограветських та епіграветських пам'яток, але репрезентують різні археологічні культури. У Середньому Подніпров'ї культурно-ідентичними пам'ятками, на нашу думку, є Межиріч, Добранічівка, Гінці, Фастів та Бугорок, що належать до межиріцької культури.

Згідно гіпотези, запропонованої О. Соффер, пам'ятки мисливців на мамонтів з житлами з кісток та ямами або навіть тільки з ямами, заповненими кістками, є базовими поселеннями холодного осінньо-зимового періоду на противагу до стацій, які не мають таких серйозних конструктивних елементів. Останні існували, на її думку, протягом теплого весняно-літнього сезону й були відповідно базовими поселеннями або короткочасними мисливськими таборами⁹. Цей висновок начебто підтверджує й проведений нсю аналіз фауністичного складу згаданих пам'яток, де критерієм теплішої пори року виступає індекс розмаїття наявних на поселенні видів дичини¹⁰. Саме таку тенденцію дас видовий склад впольованої дичини на поселеннях етнографічних мисливців арктичної зони. Нещодавно відкриті і дослідженні нові епіграветські пам'ятки у басейні р. Трубіж проливають додаткове світло на проблему господарського циклу та структуру поселень найпізніших мисливців на мамонтів межиріцької культури.

Короткочасний мисливський табір Семенівка 1

Пізньопалеолітичне місцевознаходження Семенівка 1 було відкрите місцевими жителями і досліджувалось спочатку Ю. Г. Колосовим, а потім Д. Я. Телегіним у 1984 р.¹¹. У роботах брав участь і автор. У тому ж році шурфуванням було відкрите й місцевознаходження Семенівка 2. Вищезгадані пізньопалеолітичні стації розташовані за 2 км на південний захід від с. Хмельовика та за 4 км на схід від одноіменного села Баришівського р-ну Київської обл.

Семенівка 1 розташовується на лівому схилі невеликої балки довжиною близько 3 км, що впадає у долину Трубежу зліва за 1,5 км практично напроти того місця, де остання з'єднується з заплавою його лівої притоки р. Недри. Таким чином, балка проходить біля підніжжя мису утвореного найвищою лівою терасою Недри та такою ж терасою Трубежу. Через це вона має чітку асиметричну будову й відповідно досить стрімку ліву терасу, вздовж якої розташуються місцевознаходженні, і майже невиразну праву, з боку долини Недри. Висота тераси у місці розташування Семенівки 1 на її північному схилі становить 6 м над рівнем заплави, а Семенівки 2 — близько 20 м (рис. 1). Місця розташування обох пізньопалеолітичних стацій на північному схилі балки були закриті її лівим мисом й відповідно, невидимі з боку долини Трубежу.

Семенівка 1, повністю розкопана у 1984 р. на площині 59 м², являла собою скupчення щільно укладених кісток мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.): бивнів, довгих і газових кісток, лопаток тощо (всього 39 екземплярів), поряд з яким розташувались рештки кісток бурого ведмедя (*Ursus Arctos* L.). Скупчення мамонтових кісток було перекрито кількома бивнями з опущеними донизу кінцями, які засвідчували, що вони лежали купою на давній поверхні, а не були вміщенні у яму (рис. 2). Про це ж свідчили і рештки ведмедя та крем'яні знахідки, що залягали на рівні нижніх кісток у купі і визначали тогочасну денну поверхню. На момент розкопок верхні кістки купи практично залягали безпосередньо під сучасною поверхнею дороги. Тільки чотири мамонтові кістки (бивень, лопатка та дві довгі кістки кінцівок) розташувались не купою, а обабіч неї на відстані 0,4—1 м (рис. 2). Трохи далі на відстані 2 м вже біля кісток ведмедя лежав ще один бивень. Всього у скup-

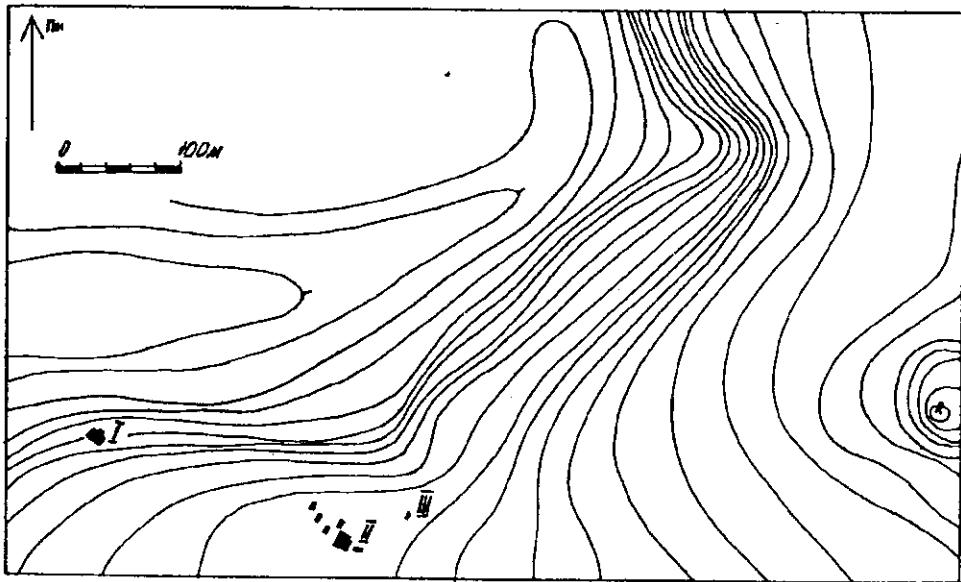

Рис. 1. Ситуаційний план розміщення пізньопалеолітичних пам'яток Семенівка 1 і 2. Горизонталі фіксують рівні з інтервалом 1 м.

ченні та за його межами було знайдено 7 бивнів (у тому числі один від дуже великої особини), 9 тазових, 4 стегнові, 5 плечових, 4 лопатки, 6 ліктьових кісток і не повністю визначені фрагменти від двох трубчастих, однієї суглобової та однієї кістки кінцівки. Загалом можна стверджувати, що у купі були зібрані рештки щонайменше шести особин мамонтів.

Серед решток ведмедячого кістяка (всього 21 екз.) були наявні такі діагностичні кістки: щелепа, стегнова кістка, десять ребер, три хребця, плечова кістка та фрагмент тазу. Серед них було зафіксовано всього три обролених кремені — уламок бойової частини вістря з затупленим краєм, пошкоджене діагностичним макрозносом від використання як наконечника стріли (рис. 2, 1), кутовий різець (рис. 2, 2) та відщеп (рис. 2, 3). Останній залягав трохи нижче кісток і був знайдений вже при прокопуванні дна розкопу. Безпосередньо у горішній частині купи мамонтових кісток, серед бивнів, було також знайдено крем'яну пластинку (рис. 2, 4).

Весь комплекс, витягнутий майже точно по лінії схід–захід, мав площею не більше 9 m^2 (рис. 2). За цими межами, як в основному розкопі (59 m^2), так і у розвідкових траншеях (36 m^2) та численних свердловинах діаметром 10 см, закладених на прилеглих ділянках тераси, будь-які культурні знахідки були відсутні. Оскільки комплекс Семенівки 1 повністю містився у створі ґрунтової дороги, що вже досить глибоко (до 1,5–2 м) прорізала край тераси, і залягав практично під її поверхнею, ми не маємо точних відомостей ані про первинну глибину його розташування, ані про характер перекриваючих геологічних шарів. Судячи за характером залягання кісток ведмедя та нижніх кісток мамонта з купи, стародавня денна поверхня знаходилась вище підстилаючого шару світло-жовтого шаруватого лесу у шарах сіро-жовтих лесуватих суглинків, сильно зруйнованих кротовинами. За колагеном із стегнової кістки бурого ведмедя комплекс Семенівки 1 має одну абсолютну радіокарбонну дату¹² 13600 ± 160 р. ВР (зразок Ki-5510), що, можливо, є трохи омоложеною внаслідок використання кістки, здобутої 12 років тому.

Семенівка 2 — весняно-літнє поселення мисливців на мамонтів

Поселення Семенівка 2 було виявлене шурфуванням ще 1984 р. під час робіт на Семенівці 1, коли тут зафіксували слабонасичений культурний шар з пізньопалеолітичними матеріалами. Починаючи з 1992 р. роботи на ній були відновлені автором¹³. Пам'ятка розташовується за 200 м у бік плато вище по терасі на південний схід від основного розкопу Семенівки 1 й на тому ж

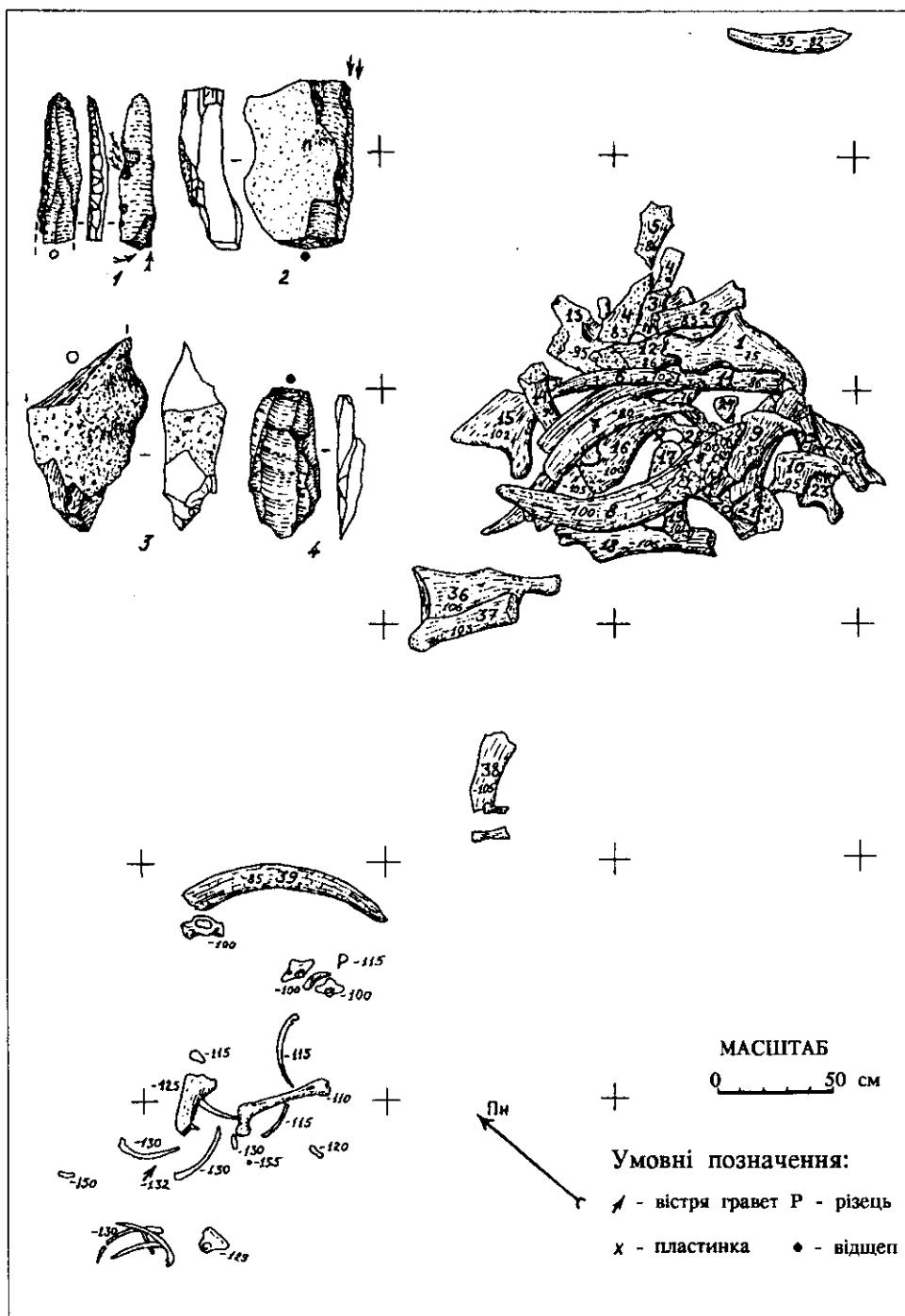

Рис. 2. План та знахідки пізньопалеолітичної стації Семенівка 1.

самому північному схилі балки, що височить тут вже на 20 м над її тальвегом (рис. 1). За 500 м на схід від поселення починається плато і розташована відома Вибла Могила. Рештки цієї могили, що використовувалась як «майдан», височать зараз на 132 м над рівнем моря і з них добре видно долини Трубежу та Недри на протязі 15–20 км й навіть протилежний корінний правий берег Дніпра у районі Трактемирова. Згідно топографічних карт це найвище місце в окрузі на відстані 30–40 км. Слід зазначити, що неподалік, за 60 м на північ та південний схід від основного розкопу, у свердовинах та

шурфі також було виявлено ще два слабонасиччених місцезнаходжень пізньопалеолітичних матеріалів.

З метою дослідження геологічних умов залягання пізньопалеолітичних матеріалів та межі їх поширення на площі тераси, у місці приблизного розміщення шурпу 1984 р. (який через інтенсивну оранку зовсім не простежувався у рельєфі) був закладений розкоп, доведений за чотири роки до загальної площині 148 м² (рис. 3). Спостереження за поширенням та планіграфією культурних решток на площині розкопу та у шести шурфах підтвердило, що розкопана ділянка перерізала основне скупчення культурних решток по лінії з південного сходу на північний захід та накрила їх центральний та південно-східний сектори. Загалом це становить, напевно, близько 80% загальної площині поселення.

Стратиграфічні умови залягання палеолітичних знахідок на поселенні не є задовільними через відносно невелику глибину розміщення культурного шару (блізько 1,5—1,6 м від сучасної dennої поверхні), що потрапив до зони інтенсивної діяльності землерийок. Ними були зрушені з місця і розтягнуті у вертикальному напрямку більшість крем'яних знахідок, кісткове вугілля і невеликі за розмірами мамонтові кістки. Тому перші крем'яні знахідки, забарвлені блакитною патиною, починають зустрічатись у розкопі на глибині 40—50 см на межі чернозему та сірувато-жовтого строкатого підгрунтя, яке, практично, являє собою суцільний шар неодноразово змішаних кротовинами — чернозему, підгрунтя та горішніх шарів лесу. Лише з глибини 140—150 см починають простежуватись у профілі не пошкоджені кротовинами рештки цвого лесуватого суглинку, що мав жовто-сіре забарвлення та більш-менш однорідну структуру.

Саме з ним і був напевно пов'язаний культурний шар стоянки і, починаючи з цього горизонту, у розкопі були зафіковані найбільші кістки мамонтів та оброблені кремені у горизонтальному положенні, що не зазнали будь-яких зрушень. Цей горизонт відзначався й найбільшою концентрацією культурних решток та особливо кісткового вугілля, яке, проте, не утворювало виразних скупчень у вигляді вогнищ. Нижче, з рівня 180 см, концентрація знахідок різко зменшується й у підстилаючому шаруватому лесі з глибини 200 см, вони присутні здебільшого тільки у кротовинах. Більшість кісток, знайдених у розкопі, залягала на глибинах 120—150 см, що, напевно, фіксує рівень стародавньої житлової поверхні поселення, оскільки через більші розміри фауністичний матеріал у вигляді фрагментів ребер та трубчастих кісток мамонтів зазнавав напевно менших зрушень унаслідок діяльності землерийних тварин. Цим, напевно, пояснюється і той факт, що коливання глибин залягання великих кісток обмежується 10—15 см, тоді як менші за розмірами їх фрагменти розміщувались більш дисперсно з різницею глибин, що перевищувала 120 см. У ході розкопок на стації була зафікована така стратиграфія нашарувань:

- 0—30 см — ораний чернозем товщиною 25—30 см.
- 30—65 см — неораний чернозем, що поступово переходить у знищене землерийними тваринами підгрунтя товщиною 30—40 см.
- 65—190 см — сіро-жовтий строкатий суглинок, що практично є суцільною мішаниною кротовин різного забарвлення, насамперед сірих, жовтих та брунатних кольорів. На глибині 150—160 см (тобто на рівні найбільшої концентрації культурних решток) у ньому простежуються залишки непереробленого сірувато-жовтого однорідного лесу.
- 190 см і нижче — яскраво-жовтий шаруватий лес з лінзами дрібного піску, білоглазкою та дрібними марганцевими стяжіннями. Простежений у свердловинах на площині розкопу до глибини 450 см.

Основна концентрація культурних решток, а особливо фауністичного матеріалу (кісток та кісткового вугілля), на площині розкопу спостерігалась у його північній частині і поступово зменшувалась у південному та східному на-

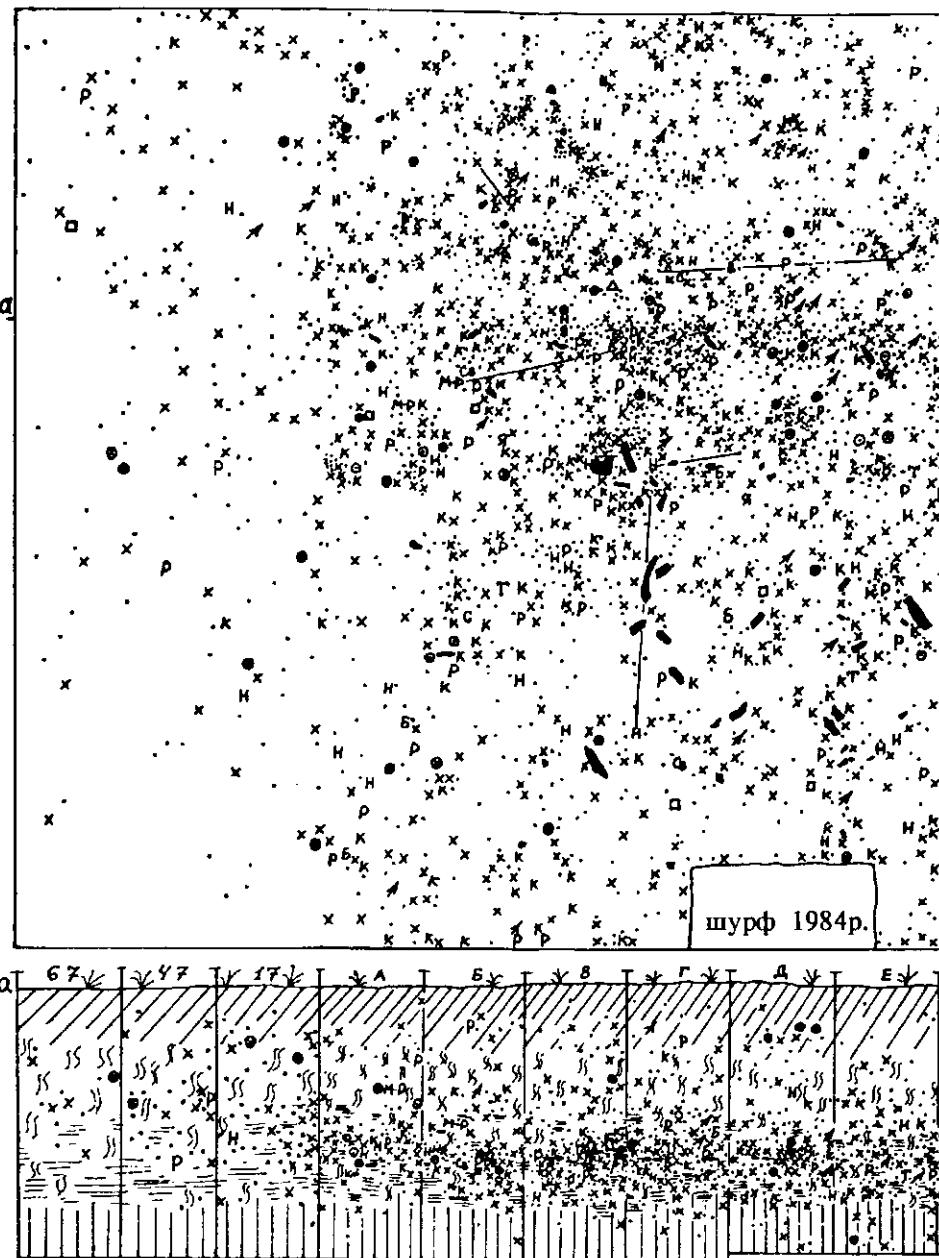
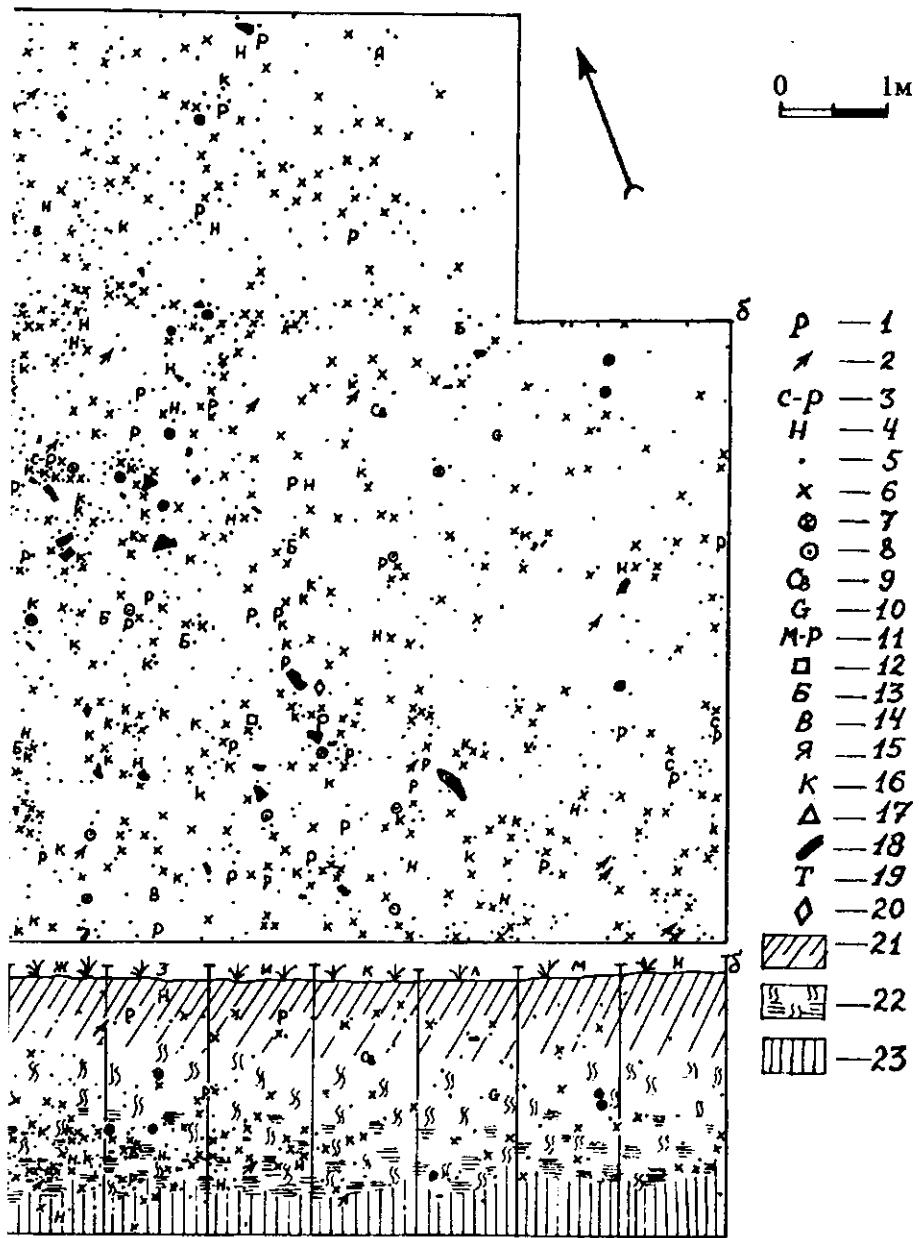

Рис. 3. План та розріз по лінії А-А1

прямках. Така ж сама тенденція спостерігалась й стосовно крем'яних знахідок, які, проте, охоплювали значно більшу площину (рис. 3). У межах найбільш щільної концентрації крем'яних виробів у північній частині розкопу зафіксовано також чотири випадки підбору «складанників»; вістря та мікрорізця (рис. 6, 7, 8), трьох фрагментів одного нуклеуса (рис. 7, 12), частин пластинок тощо (рис. 3).

Шурфи, закладені у північно-західному та північному напрямках на відстані відповідно 10 та 4 м за межами розкопу, засвідчили різке падіння концентрації крем'яних виробів ($5-7$ екз. на 1 м^2 проти $20-50$ екз. у північній, західній та південній частинах розкопу) і повну відсутність фауністичних решток. Таким чином, за попередніми даними, площа поселення являє собою овальну пляму 17×13 м, витягнуту в північному напрямку вздовж схилу бал-

пізньопалеолітичного поселення Семенівка 2.

ки. Припускаючи її можливе невелике «розтягування» у плані внаслідок змінення по схилу тераси, слід однак підкреслити відсутність ознак сортuvання знахідок на площі розкопу та в шурфах за розмірами і наявність як дуже дрібних й численних лусочок, так і досить великих за розмірами нуклеусів та шматків кременю. Показово й те, що згадана «розтягненість» зорієнтована вздовж рівнішої поверхні тераси, а не у напрямку її схилу (рис. 1).

Загалом, крем'яний комплекс Семенівки 2 з основного розкопу та шурфів налічує 3488 виробів з кременю здебільшого чорного кольору, вкритих легкою блакитною патиною. За сировину для них правив насамперед чорний високоякісний кремінь з галькою та жовновою кіркою та іноді характерною жовтою підкіркою, поклади якого є неподалік у долині Дніпра поблизу м. Канів. Саме такий кремінь використовувався й людністю Межиріцького «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

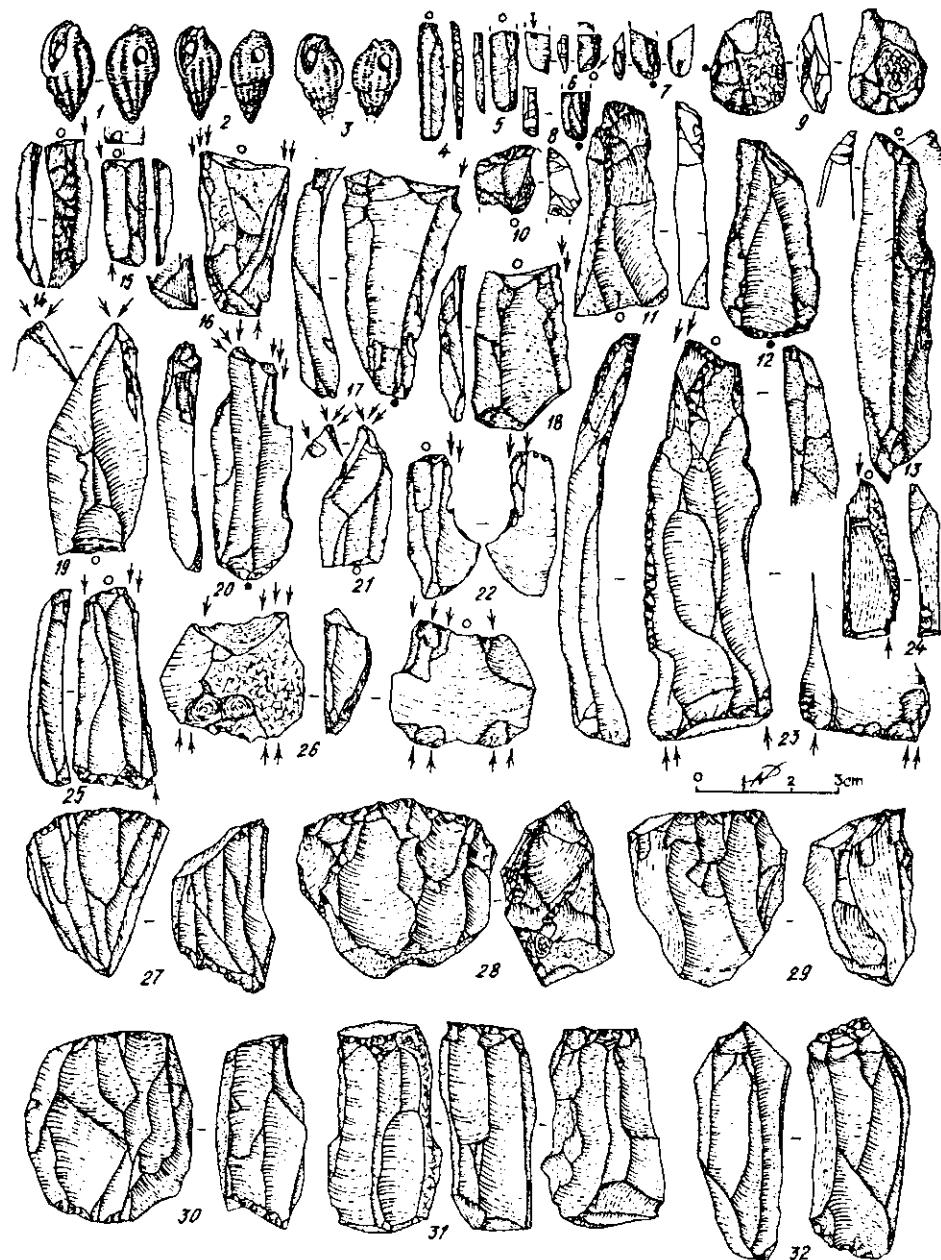

Рис. 4. Знахідки центральної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

поселення¹⁴. Представлено у колекції й прозорий світло-коричневий та сірий високоякісний кремінь, напевно моренного походження, а також вироби з прозорого халцедонізованого кварциту.

Система розколювання є типовою для фіналнопалеолітичних пам'яток цього регіону і здійснювалась в основному із двоплощинних призматичних нуклеусів (23 екз.) для пластинок середньої ширини та досить недбалого огранення (рис. 4, 27, 30—32; 5, 37—40; 7, 12, 14—17; 9, 8, 12—14). Більшість з них сильно спрацьовані і мають трохи скосені ударні площини та здебільшого збіжну поверхню сколювання. Невелика частина таких нуклеусів (6 екз.) мають одну чи навіть дві ортогнатні площини. Фасетування відбивної площини не є обов'язковим. Одноплощинні нуклеуси значно поступаються за чисельністю (12 екз.). Вони також найчастіше мають трохи похилі ударні

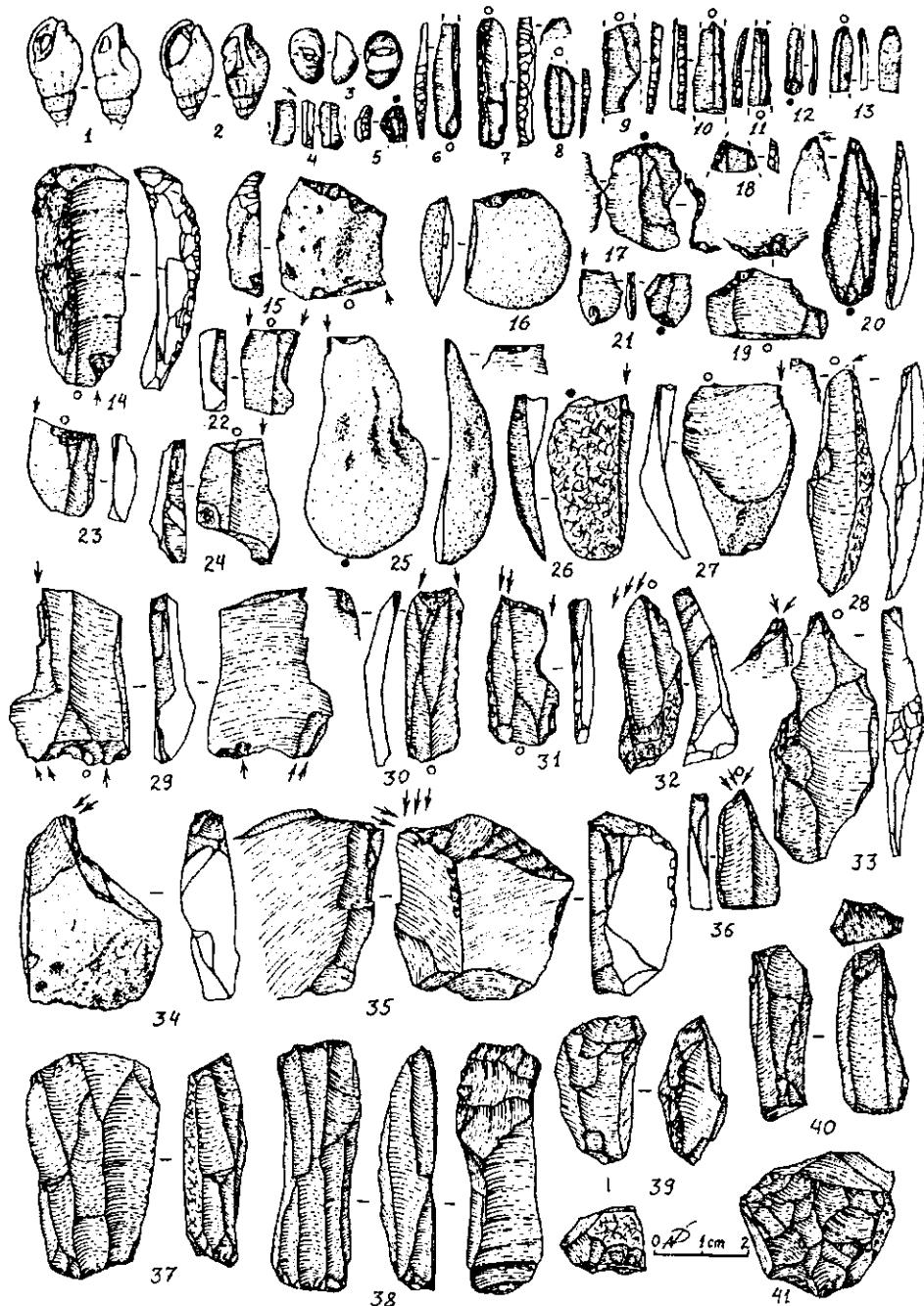

Рис. 5. Знахідки південно-західної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

площини (рис. 4, 28, 29; 7, 11, 13; 9, 9, 10, 11). Серед останніх є один торцевий нуклеус на масивному відщепі (рис. 7, 13). Великою кількістю (12 екз.) представлені сильно спрацьовані аморфні нуклеуси з дебільшого невеликих розмірів (рис. 5, 41; 7, 18).

Невеликі за розмірами, досить недбало огранені пластинки мають середню ширину і налічують 761 екз. Більшість з них фрагментовані. Разом зі знаряддями, виготовленими з них, їх кількість становить 916 виробів, тобто 26,2% всього комплексу, що є досить високим показником для комплексів

пізнього палеоліту середньодніпровського регіону. Статистичні показники комплексу наведено нижче:

З Н А Р Я Д Д Я	
МІКРОЛІТИ	45
ланцетоподібні вістря з затупленою спинкою та ретушованою базовою частиною	4
ланцетоподібні вістря з необробленою базовою частиною	2
прямокутники	8
уламки прямокутників або базових ретушованих частин вістер з затупленою спинкою	9
уламки загострених частин вістер з затупленою спинкою	3
уламки дистальніх частин пластинок з затупленою спинкою	4
уламки дистальніх частин пластинок з затупленою спинкою та виїмкою на протилежному боці	2
уламки середніх частин мікролітів з затупленою спинкою	7
уламки ретушованих мікропластинок	2
мікрорізці	4
РІЗЦІ	92
кутові на пластинках	24
кутові на відщепах або уламках	9
поперечні кутові на пластинках	3
бічні на пластинках	18
бічні на відщепах або уламках	11
серединні на пластинках	17
серединні на відщепах або уламках	10
ПЛАСТИНКИ ТА ВІДЩЕПИ З ПРЯМО ЗРІЗАНИМ КРАЄМ	10
СКРЕБАЧКИ	4
кінцеві на пластинках атипові	3
уламки кінцевих скребачок	1
СКОБЕЛІ НА КІНЦЯХ ПЛАСТИНОК ТА ВІДЩЕПАХ	6
СТАМЕСКИ	2
СВЕРДЛА	3
ПЛАСТИНКИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШІОЮ	21
ВІДЩЕПИ З НЕРЕГУЛЯРНОЮ РЕТУШІОЮ	6
Всього знарядь	189
В І Д Х О Д И В И Р О Б И Ц Т В А	
НУКЛЕУСИ	53
двоєплощинні	23
однотилощинні	12
аморфні	12
уламки нуклеусів та гальки зі слідами сколів	6
ПЛАСТИНКИ ТА МІКРОПЛАСТИНКИ	771
ТЕХНОЛОГІЧНІ СКОЛИ	81
поперечні	16
реберчасті	40
різцеві	25
ВІДЩЕПИ ТА ЛУСОЧКИ	2495
Всього відходів виробництва	3300
ВСЬОГО КРЕМ'ЯНИХ ВИРОБІВ	3489

Як видно з цих показників, знаряддя або вироби з вторинною обробкою налічують 189 екз., що становить 5,4% всього комплексу. Більшість з них (145 виробів або 76,7%) складають знаряддя, виготовлені з пластинок. Серед знарядь домінуючою категорією є різці, що налічують 92 екз. та становлять 49% усіх виробів із вторинною обробкою. Характерно, що ця категорія знарядь зберігала панівне становище протягом кожного сезону на всіх ділянках

роздому (рис. 4; 5; 6; 8). Різці на пластинках більше ніж удвічі переважають їх зразки на відщепах. Багатолезові та комбіновані різці з кількома робочими краями, однакових чи різних типів (блізько 20 екз.) значно поступаються простішим однолезовим їх зразкам.

Найчисленнішу категорію різців складають їх кутові різновиди на пластинках (рис. 4, 14—18; 5, 21—24; 6, 25—32; 8, 22, 23, 26—29), у тому числі з поперечним сколом (рис. 5, 28; 6, 33, 35). Кутові різці на відщепах значно поступаються їм (рис. 5, 15, 25, 26; 8, 21, 25). Другим за кількістю різновидом різців є бічні на пластинках (рис. 4, 22—25; 5, 29—32; 6, 36; 8, 30—34). Їх різновиди на відщепах також представлені значно меншою кількістю (рис. 4, 26; 5, 34; 8, 19). Серединні різці на пластинках (рис. 4, 19—21; 5, 33, 36; 6, 37—41, 43, 45, 46, 49; 8, 15—17) є практично в однаковій кількості з бічними і значно переважають їх зразки, виготовлені з відщепів або уламків (рис. 5, 35; 6, 42, 44, 47, 48; 8, 18). Серед останніх з кількою серединніми різців, виготовлених із спрацьованих нуклеусів (рис. 9, 15, 16).

Другу за чисельністю категорію знарядь (45 екз.) складають мікроліти з затупленим красм та відходи їх виробництва (рис. 4, 4—8; 5, 4—13; 6, 3—19; 8, 3—13), що становить 24,5% від усіх крем'яних знарядь. Такий відносно високий відсоток мікролітів є абсолютно нетиповим для пам'яток межиріцької культури з житлами (Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо), де цей показник ніколи не перевищує 10%. Основна більшість мікролітів виготовлена із дрібних пластинок і мікропластинок за допомогою ретельної дрібної стрімкої або напівстрімкої ретуші на спинку, що не сильно змінює первинні обриси напівфабрикату. Деякі мікроліти мають ще й підправку перлинною ретушшю на черевце або спинку здебільшого на ріжучому краї, протилежному затупленій поверхні (рис. 4, 5, 7; 5, 6—8; 6, 4, 5, 8, 9; 8, 3). Висока обрубуюча або зустрічна ретуш практично не застосовувалась. Для виробництва мікролітів використовувалась й «мікрорізцева техніка», що підтверджується як наявністю характерних пласких відколів на деяких мікролітах (рис. 4, 6; 6, 8; 8, 5), так і знахідками типових «мікрорізців» (рис. 6, 3, 7, 14; 8, 11). Відзначимо, що останні вперше зафіковані у комплексі межиріцької культури і не є типовою рисою пізньопалеолітичних комплексів мисливців на мамонтів Східної Європи взагалі. Привертає увагу й дуже рідкісний факт підбору «мікрорізця» до ланцетоподібного вістря (рис. 6, 7, 8), що свідчить про безпосереднє виготовлення мікролітів на поселенні і є лише другим таким випадком у європейському пізньому палеоліті¹⁵. Цікаво, що найперші регулярні вияви цієї прогресивної технології виробництва мікролітів з'являються у південніших спіграветських комплексах мисливців на бізонів степової зони України приблизно 20 тисяч років тому.

Інші відходи виробництва мікролітів з типовими для комплексів цієї та інших спіграветських культур згаданого регіону. Вони представлені проксиимальними частинами пластинок з затупленим красм, на яких зберігається відбивний горбок напівфабрикату (рис. 4, 7, 8; 6, 12), або такі ж вироби ще й з віймкою на протилежному боці (рис. 5, 5; 6, 13). Остання робилася для кращого відчленування відбивного горбка пластинки після завершення процесу затуплення спинки мікроліту. Такий технологічний прийом був досить поширеній серед спіграветських майстрів Східної Європи¹⁶.

Серед мікролітів провідне місце посідають атипові прямокутники, що здебільшого мають ретельну обробку лише з одного торця, тоді як протилежний бік формується у досить довільній манері дорсальною або навітьентральною ретушшю (рис. 5, 7, 8; 6, 9, 19; 8, 7, 8, 12). Класичних прямокутників, затуплених ретельною ретушшю з трьох боків, є лише два (рис. 4, 4). Частина прямокутників має ще й псевдоретуш від утилізації на ріжучій окрайці (рис. 4, 4; 5, 7, 8).

Другу найчисленнішу категорію мікролітів складають невеликі ланцетоподібні вістря (рис. 6, 4, 6, 8; 8, 3) з обробленою різними методами базовою частиною, а саме: шляхом підтесування або напівкрутоюентральною та дорсальною ретушшю. Зразки таких вістря з рештками відбивного горбка с, на нашу думку, здебільшого лише бракованими виробами (рис. 8, 4). Є у колекції кілька фрагментів загострених бойових частин таких

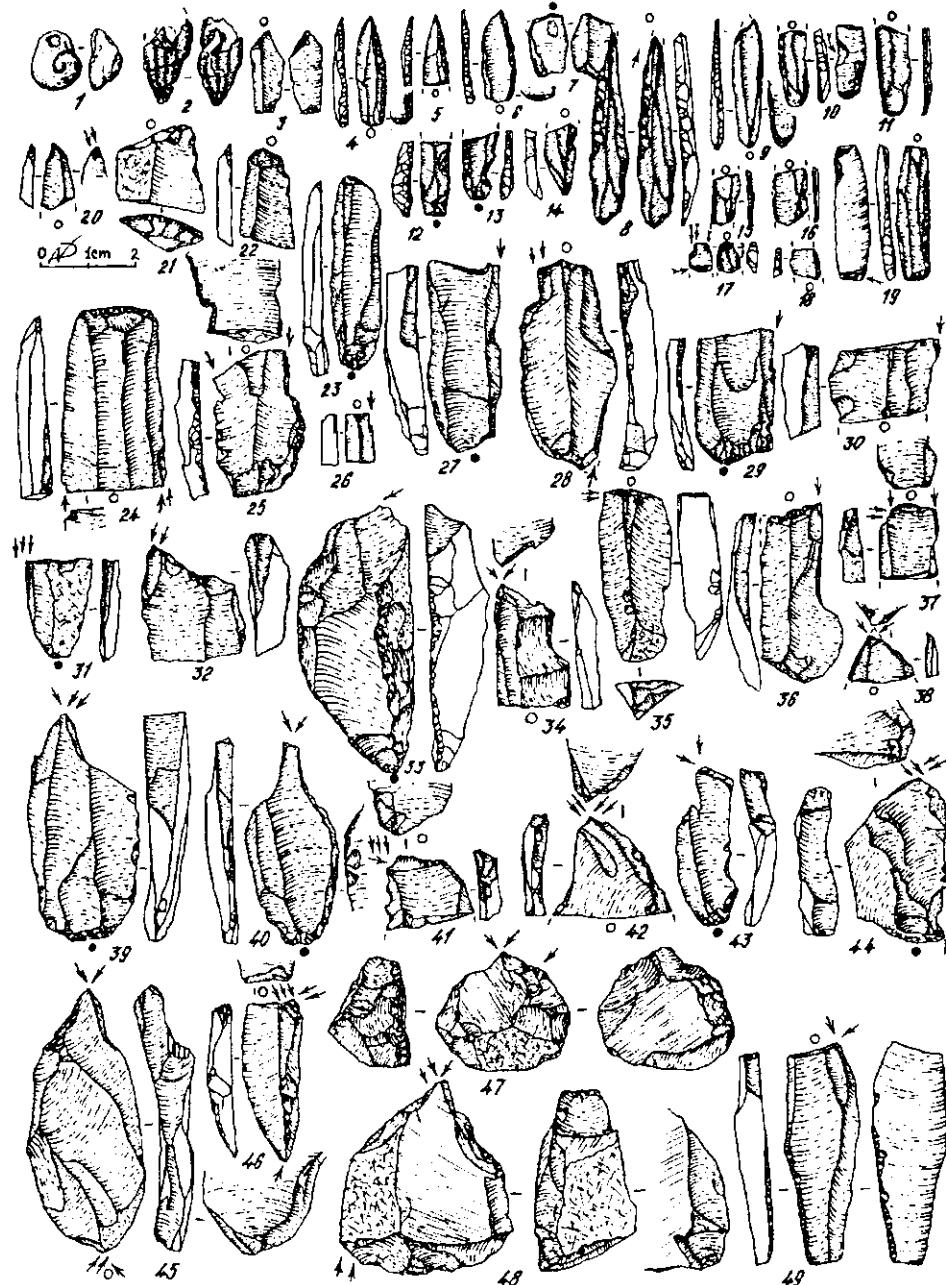

Рис. 6. Знахідки північно-східної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

мікролітів (рис. 5, 11; 6, 5), у тому числі з рештками мікрорізцевого сколу (рис. 8, 5).

Великою серією представлені фрагменти ретушованих базових частин таких вістер або уламків прямокутників, оброблені з торців як дорсальною так і вентральною ретушшю (рис. 4, 5; 5, 6; 6, 10, 11, 17; 8, 6, 9) або навіть «мікрорізцевим відколом» (рис. 4, 6). Уламки середніх частин мікролітів з затупленою спинкою, що утворились під час виготовлення або використання є не дуже численними (рис. 5, 9, 10; 6, 15, 16, 18; 8, 13). Ретушовані ж мікропластинки зустрічаються лише у вигляді поодиноких зразків (рис. 5, 12, 13). Загалом мікролітичному комплексові Семенівки 2 властивий досить високий ступінь пошкодження (лише 14 цілих мікролітів з затупленою спин-

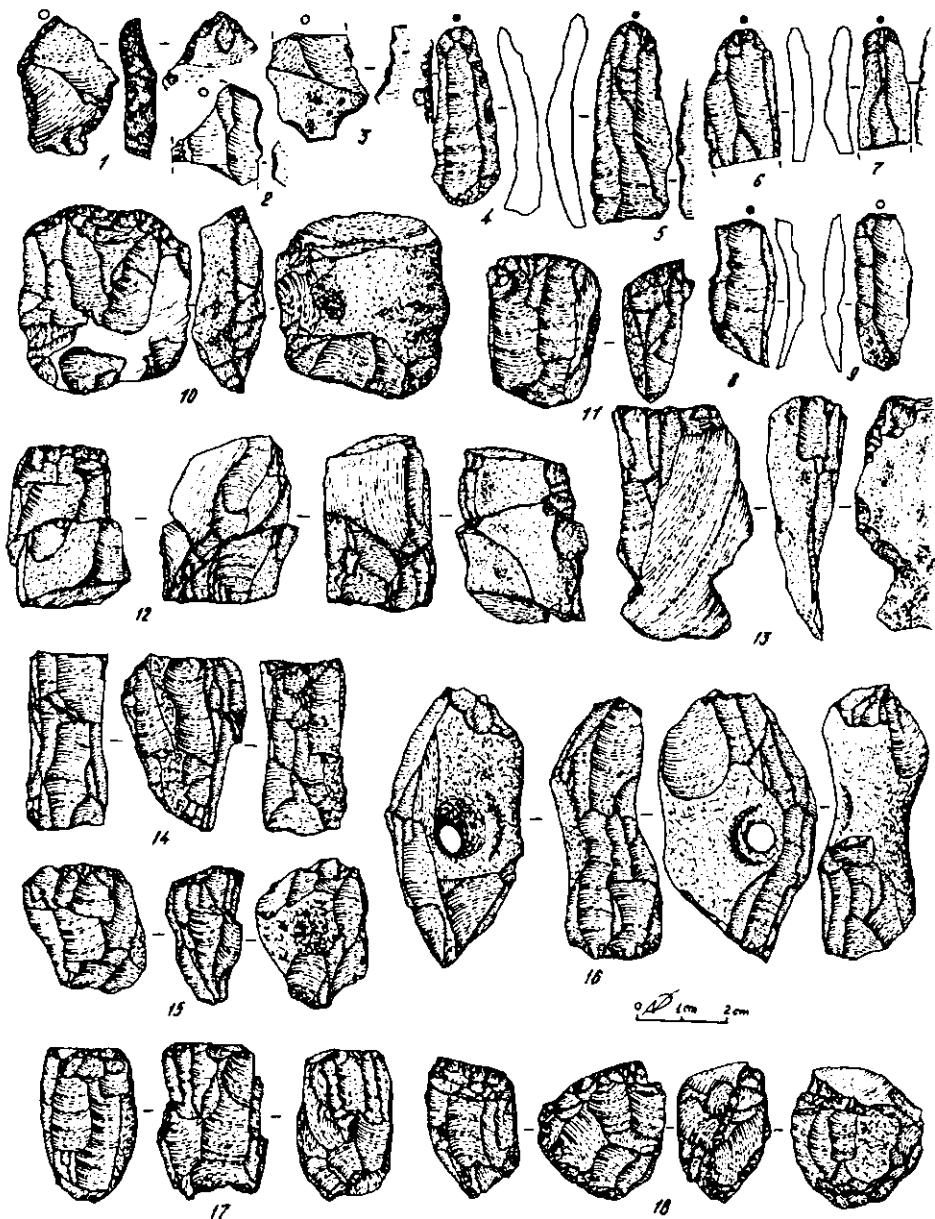

Рис. 7. Знахідки північно-східної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

кою на 27 іх зламаних зразків), що свідчить як про низьку ефективність методів виробництва таких вкладнів, так і про підвищенну інтенсивність використання останніх.

Інші категорії знарядь не утворюють численних серій. Це насамперед пластинки з прямо зрізаним ретушшю краєм (рис. 4, 12, 13; 6, 20—23; 8, 24, 35) або навіть так само оброблені відщепи (рис. 5, 15). Призначення цих виробів (що становлять 5,3% усіх знарядь) не викликає особливих сумнівів. Вони здебільшого є напівфабрикатами для виготовлення бічних різців. До згаданої категорії виробів тяжіють і зразки, оброблені напівкруглою ретушшю, але з опуклішою поверхнею, що з певною пересторогою можна віднести до атипових скребачок (рис. 4, 11; 5, 14; 6; 24). Такі атипові скребачки, які становлять всього 1,7% знарядь, досить часто поєднуються з різцями (рис. 5, 14; 6, 24). Тільки один уламок знаряддя можна досить впевнено віднести до категорії скребачок (рис. 4, 10), що разом з вищезгаданими атиповими зраз-

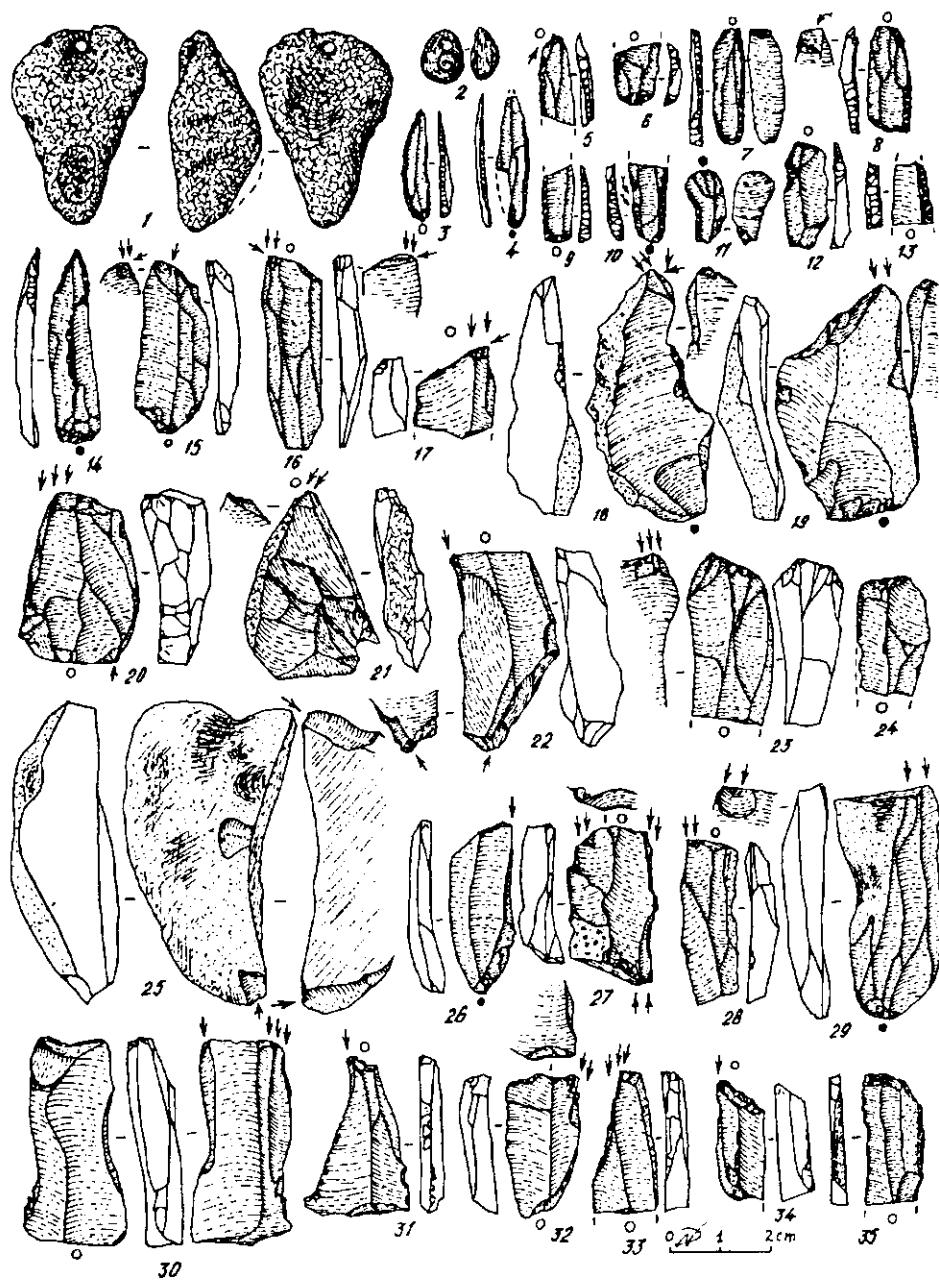

Рис. 8. Знахідки північної ділянки основного розкопу Семенівки 2.

ками становлять всього 2,3% усіх виробів із вторинною обробкою. Це абсолютно нетипово для більшості пам'яток межиріцької культури, де скребачки завжди поєднуються одне з провідних місць у складі крем'яних комплексів.

Невеликою серією (близько 1,7% знарядь) представлені у колекції свердла-розвертки, виготовлені на пластинках (рис. 5, 20; 8, 14) або рідше на відщепах (рис. 7, 1). Стамески, виготовлені з відщепів, часом досить масивних, наявні лише у двох екземплярах (рис. 4, 9; 7, 10), що становить трохи більше 1% усіх знарядь. До цікавих виробів, наявних у комплексі, слід віднести і специфічні скobelі на кінцях пластинок (рис. 9, 1) або найчастіше відщепів (рис. 5, 19; 7, 2, 3; 9, 7), оброблені зубчастою ретушшю, що принципово відрізняє їх від скребачок. Вони становлять близько 3,4% від загальної кількості виробів із вторинною обробкою. До останніх тяжіє і більшість

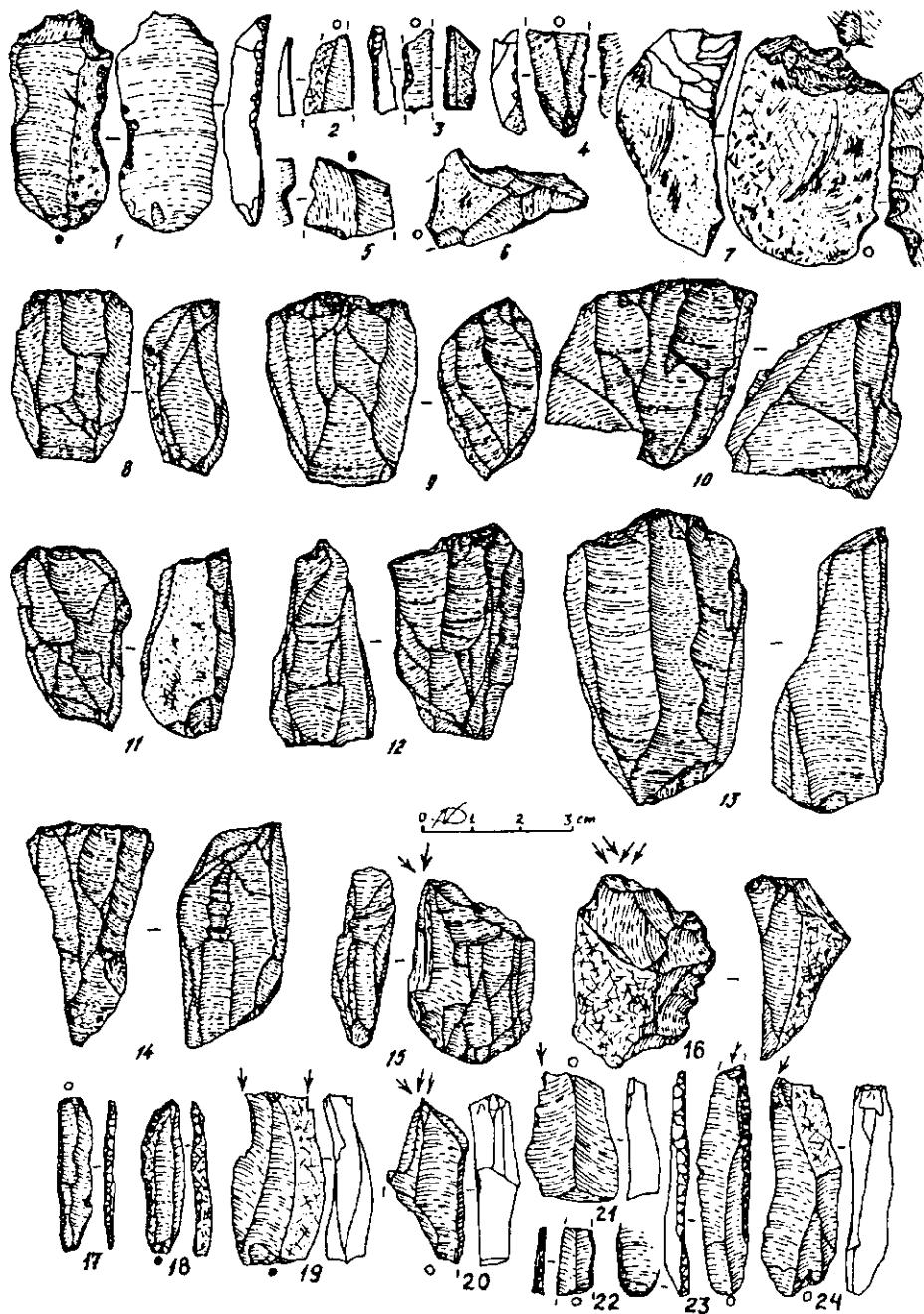

Рис. 9. Знахідки північної ділянки основного розкопу Семенівки 2 та Семенівки 3 (21—24).

відщепів з ретушшю (3% знарядь), які здебільшого мають вторинну обробку у вигляді дорсальних чи центральних виймок від застосування їх як скобелів (рис. 5, 16; 9, 5, 6). Подібну ж за характером вторинну обробку, а точніше макрознос у вигляді зубчастої нерегулярної ретуші, має і більшість наявних у колекції пластинок з ретушшю (рис. 5, 17, 18; 7, 4—7; 9, 2—4). Вони становлять 11,1% усіх знарядь і також напевно застосовувались для обробки міцних органічних матеріалів типу кістки, бивня тощо.

Серед інших знахідок, наявних у комплексі, особливо слід відзначити серію морських, лиманних та морських викопних мушлів (всього 16 екз.), частина з яких має просвердлені отвори і використовувалась як намистини «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

або пришивалася до одягу (рис. 4, 1—3; 5, 1—3; 6, 1, 2; 8, 2). Судячи за інтенсивним заполіруванням, деякі з них використовувались таким чином досить довго. За визначенням співробітника Інституту геології НАНУ В. Присяжнюка¹⁷ морські мушлі представлені двома видами «Nassa reticulata» (12 екз.) та «Cyclope peregrina» (2 екз.) і походять з басейну Чорного моря, де вони існують й донині. З них вісім першого виду (рис. 4, 1—3; 5, 1, 2; 6, 2) та дві другого (рис. 6, 1; 8, 2) мають отвори. Другий вид морських мушлів «Dorsanum sp.» (1 екз. без отворів) є викопним і походить з верхньоміоценових відкладів, найближчі з яких розташовані за 200 км на південний захід від поселення у Вінницькій та Хмельницькій областях. І нарешті ще один вид мушлів «Theodoxus sp.» (по 1 екз. з отвором та без нього) також водиться зараз у лиманних, тобто солено-прісноводних екосистемах Північного Причорномор'я (рис. 5, 3). Особливо слід підкреслити, що на більшості пам'яток межиріцької культури (Добранічівка, Гінці, Фастів, Бугорок) знахідки таких мушлів та підвіскі з них повністю відсутні. Лише одну підвіску з мушлі «Nassa reticulata» знайдено у Межирічах¹⁸.

Інша категорія знахідок, наявна у комплексі Семенівки 2, а саме конкреції середньодніпровського бурштину та вироби з нього, є типовою для більшості пам'яток цієї культури (Межиріч, Добранічівка)¹⁹. На поселенні знайдено конкрецію серцеподібної форми, в якій було зроблено маленький біконічний отвір (рис. 8, 1). Дрібні фрагменти сильно зруйнованого бурштину, майже напевно також середньодніпровського походження, ще кілька разів траплялись у культурному шарі. Саме такі підвіски з бурштину становлять найчисленнішу категорію виробів з цього матеріалу у колекції Межирічів²⁰.

Інші категорії знахідок, представлені у колекції, складаються з невеликого фрагменту обробленого мамонтового ікла зі слідами скоблення та заполірування, уламку пісковикового абразиву з неглибокими жолобами на поверхні та трьох невеличких конкрецій малинової вохри.

Практично всі фауністичні рештки, виявлені на поселенні (81 екз.), за визначеннями В. І. Свистуна та Н. Л. Корнієць належать мамонтові (*Mammuthus primigenius* Blum.)²¹. У колекції наявні лише два фрагменти однієї перепаленої стінки трубчастої кістки, які за структурою могли належати копитній тварині. Кістки мамонта дуже подрібнені й взагалі не перевершують 23 см, тоді як більшість з них мають розміри менше 10 см. У колекції абсолютно домінують рештки відносно молодих особин, а серед мамонтових кісток, придатних для визначення (54 екз.), найчисленнішими є фрагменти ребер (47 екз.). Інші частини кістяків представлені лише двома уламками стінки трубчастої, трьома фрагментами напевно тазових кісток, уламком епіфізу та невеликою скалкою бивня. За колагеном, отриманим з мамонтового ресбра, комплекс Семенівки 2 має одну абсолютну радіокарбонну дату 14.200 ± 180 BP (Ki 5509), що майже повністю тотожна віку Межирічів, Гінців та Чулата-това I²².

Висновки

Таким чином вищеописані комплекси Семенівки 1 та 2 за морфологічними ознаками провідних категорій крем'яних знарядь і особливо мікролітів безумовно належать до межиріцької пізньопалеолітичної культури мисливців на мамонтів, що існувала у Середньому Подніпров'ї близько 15—13 тисяч років тому. Це підтверджують і перші радіокарбонні дати обох пам'яток, які лягли у межах кінця XV — середини XIV тис. до н. е. Щоправда, дата Семенівки 1, визначена за кісткою, здобутою понад 12 років тому, може бути й омолодженою на кілька сот років. Ці комплекси мають безпосередні аналогії серед матеріалів Межирічів, Добранічівки, Гінців, Бугорка та Фастівської стоянки, що характеризуються досить спрощеним типологічним набором крем'яних знарядь, виготовлених переважно на пластинках. Так само типологічно спрощеним є й склад їх мікролітичного комплексу, де переважають низькі досить недбало оформлені прямокутники та невеликі ланцетоподібні вістря з затупленою спинкою та іноді ретушованою базовою частиною.

Різці таких комплексів представлені здебільшого бічними та кутовими різновидами, рідше їх серединними зразками, причому багатолезові типи є не дуже численними. Скребачки характеризуються переважно простими

кінцевими типами на скорочених пластинах, рідше подвійними їх зразками. Більшість скребачок звичайно оброблені досить специфічно, дуже похилюю віялоподібно ретушшю, що є одним з характерних методів обробки скребачок межиріцької культури. Інші категорії знарядь, за винятком хіба що пластиночок зі зрізаним краєм, призначених для виготовлення бічних різців, не утворюють численних серій. Це насамперед стосується свердел або проколок та стамесок.

Проте, маючи практично тотожні за морфологією типи крем'яних знарядь, комплекси Семенівки 1 та 2 разюче відрізняються за співвідношенням цих знарядь від більшості вищезгаданих пам'яток, насамперед з житлами та іншими серйозними конструкціями з мамонтових кісток. У першу чергу це стосується практично відсутніх у них скребачок, що звичайно посідають одне з провідних місць на пам'ятках межиріцької культури²³. Показово, що й комплекс знарядь ще двох слабонасичених пізньопалеолітичних місцезнаходжень, виявлених за 60 м від Семенівки 2, також складається виключно з різців та мікролітів (рис. 9, 21—24). У шурфі одного з них знайдено також мамонтове ребро.

Друга відмінність згаданих комплексів полягає у підвищенні кількості мікролітів та значному відсоткові серед них пошкоджених зразків, що використовувались як вкладні у наконечники металевої зброї²⁴. У комплексі Семенівки 2 з-поміж 45 мікролітів згаданий макрознос наявний на 7 вкладнях (або на 15%), тоді як, наприклад, серед матеріалів першого ГБК Межирічів з 50 мікролітів вони налічують лише 4 (або 8%). Единий мікроліт, наявний у комплексі Семенівки 1, також був пошкоджений через використання як наконечника стріли.

Але особливість розглянутих пам'яток не обмежується лише типологічним набором знарядь праці, а стосується і досить специфічних топографічних умов їх розташування. Всі три пам'ятки розміщуються на північному схилі мису тераси, відкритому у бік холодних вітрів, і практично поряд підніжжя плато біля найвищого місця в окрузі. Нагадаємо, що більшість східно- та епіграветських пам'яток з житлами та іншими серйозними конструкціями з мамонтових кісток (Костьонки, Мізин, Тимонівка, Єлисеєвичі, Юдиново, Межиріч, Гінці тощо) звичайно розташовуються досить низько на першій або другій лесовій терасі, часто під захистом вищих берегових схилів. З огляду на суворі кліматичні умови пізнього плейстоцену незвичайним є й розташування Семенівських стоянок уздовж північного схилу мису. Пояснення цьому слід вбачати або у необхідності захисту від комах, або, швидше, у необхідності маскування табору з боку долини Трубежу за досить теплих погодних умов. В обох випадках це вказує на їх існування протягом весняно-літнього періоду.

Як відомо, проблема реальної ваги полювання на мамонтів у господарстві граветських мисливців, що постала вже наприкінці минулого століття після відкриття пам'яток з величезною кількістю мамонтових кісток, й досі є об'єктом палкіх дискусій. Найбільш аргументоване її вирішення запропонував В. І. Громов, який, припускаючи певну роль полювання на мамонтів, стверджував, що основним джерелом їх кісток на пам'ятках були померлі тварини. Завдяки вічній мерзлоті, утвореній тут ще з рісських часів, ці трупи добре зберігалися і у разі витаювання їх м'ясо споживалось палеолітичними мисливцями, а кістки та бивні йшли на різні господарські потреби. У разі виявлення масових мамонтових «кладовищ» стародавні мисливці переносили сюди свої поселення і паралельно здійснювали полювання в окрузі, внаслідок чого на цих місцях й утворилися загальновідомі «вузли» пізньопалеолітичних пам'яток, подібних до району Костьонок або Новгорода-Сіверського²⁵.

Такого ж погляду дотримується й М. К. Верещагін, який, проте, вважає, що масова загибель цих тварин відбувалась внаслідок весняних повеней з наступним відкладанням їх трупів у річкових старицях та гирлах балок²⁶. Підтримуючи та розвиваючи наведені погляди, О. Соффер відзначає, що навіть порівняння статево-вікового складу решток мамонтів, присутніх на пізньопалеолітичних поселеннях з аналогічними показниками місць масової загибелі слонів від природних чинників або полювання, не дає однозначної

відповіді на це питання²⁷. Такі показники не дозволяють навіть з'ясувати, чи відбувалось у цих випадках знищення цілого стада, чи мала місце загибель окремих тварин. На її думку, через інтенсивне використання граветським населенням Східної Європи кісток у якості палива дуже проблематичним є й вирішення цієї проблеми на підставі співвідношення різних частин кістяків тварин з місць їх загибелі та поселень. Не відкидаючи можливості полювання на мамонтів, О. Соффер відзначає велику вірогідність збирання мамонтових кісток давнім населенням у місцях природної загибелі тварин і ставить під сумнів правомірність підрахунків спожитого м'яса на їх підставі²⁸.

Принципово іншої думки дотримувались П. Й. Борисковський, І. Г. Пидплічко та С. М. Бібіков, які вважали більшість мамонтових кісток з поселень мисливською здобиччю, і на підставі розрахунку використаного м'яса навіть визначали вік їх функціонування²⁹. Згідно поглядів двох останніх, середньодніпровські поселення з житлами з мамонтових кісток (Мізин, Межиріч, Кирилівське, Гінці тощо) існували цілорічно протягом від 8 до 22 років. На думку ж О. Соффер, вони функціонували лише протягом холодного осінньо-зимового періоду, причому житла та ями на них виступають як основні археологічні ознаки саме такої їх сезонної спеціалізації³⁰.

У цьому зв'язку цілком слушним здається зауваження Л. Бінфорда, який відзначав, що ями — місця зберігання запасів у холоді вічної мерзлоти є у сучасних арктичних народів характерною ознакою поселень теплого періоду, тоді як взимку з цією метою використовуються платформи з дерева або оленячих рогів. Він також висловлював сумніви, що пізньопалеолітичні мисливці спеціально викопували ями у теплий період для їх наступного використання у холодний сезон, коли цю функцію чудово виконували вже згадані надzemні сковища. Наявність ям за відсутності фундаментальних житлових конструкцій, на його думку, швидше свідчить про функціонування поселення у теплу пору року, а присутність обох цих конструктивних елементів може вказувати навіть на використання пам'ятки протягом кількох сезонів³¹. З цими зауваженнями важко не погодитись.

Підсумовуючи вищеперелічені факти, можна стверджувати, що враховуючи наявність вічної мерзлоти, досить низьких температур та великої корисної ваги мамонтів поблизу місць їх масової загибелі (внаслідок природних чинників чи вдалого полювання) поселення епіграветських мисливців цілком могли існувати і протягом кількох сезонів. Наявність м'ясних запасів у підземних сковищах значно «підстраховувала» ці суспільнства від не завжди передбачуваних результатів мисливського господарства. Як свідчать матеріали Семенівки 1 та 2, у теплу пору року епіграветське населення вело рухливіший спосіб життя, пересуваючись своєю територією як невеликими групами мисливців або окремих родин, так і цілими общинами.

Заготовлений, але не використаний, запас зібраних мамонтових кісток Семенівки 1 вказує на не здійснені наміри повернутись на це місце. Відсутність кісткового вугілля при наявності таких запасів свідчить про короткочасне перебування тут невеликої групи людей, що забили ведмедя, розчленували його, а м'ясо забрали з собою для використання на іншому місці. Комплекс Семенівки 2 репрезентує місцеперебування тут цілої общини мисливців на мамонтів, а склад мамонтових решток (ребра і задня частина) вказує на певну віддаленість місця забою одного чи двох молодих тварин від цього поселення. Про те, що вказані тварини були дійсно впольовані, на наш погляд, свідчать й численні макропошкодження на мікролітичних елементах металевої зброй. Топографія розташування поселення також певною мірою свідчить про намагання давніх мисливців контролювати основні міграційні шляхи мамонтів, що за одностайним твердженням палеозоологів, напевно, пролягали уздовж річкових долин, спрямованих у меридіональному напрямку.

Відсутність скребачок у комплексі Семенівки 2, можливо, пояснюється присутністю на поселенні виключно решток мамонтів, вичинка шкур яких, напевно, не здійснювалась взагалі через надмірну товщину, подібно до шкур сучасних слонів. Слід відзначити, що враховуючи розвідану площу і середню насиченість культурного шару, очікувана загальна кількість знарядь цього

комплексу буде становити близько 200 екз., що менше середньої чисельності цих виробів з одного господарського комплексу на поселеннях з житлами³². Певною аналогією Семенівці 2 у плані топографії розташування є, на наш погляд, розкопана І. Г. Шовкоплясом Фастівська стація³³. Вона знаходилась за 2 км від місця впадіння балки в р. Унаву, практично біля підніжжя плато і складалась з двох скупчень фауністичних решток (319 кісток) 11 мамонтів та 5 особин коня, що займали загальну площину 18×8 м. Проте за складом крем'яних знарядь остання разюче відрізняється від Семенівки 2. Тут серед 1711 оброблених кременів знаряддя налічували лише 14 екз. (по 6 екз. різців і скребачок та одна платівка з рустушю) або менше 1%, а мікроліти були представлені лише одним цілим мікрограветським вістрям. Більшість мамонтових кісток, у цьому випадку напевно потрапили на стацію внаслідок збирання епіграветським населенням у якості палива для вогнищ, але тут звертає на себе увагу наявність анатомічних груп (хребців), а також абсолютне домінування молодих особин (9 з 11 мамонтів та 3 з 5 коней).

Таким чином, якщо загальна структура та типологічний склад знарядь на поселеннях з житлами відзначаються досить стабільним повторенням, то стації без серйозних конструкцій з мамонтових кісток демонструють навпаки їх велике розмаїття. На наш погляд, це свідчить про гнучкішу модель поведінки епіграветських общин протягом теплої пори року і більшу детермінованість їх господарської адаптації у холодні місяці. Пояснення цього феномену можливо полягає у тому, що саме у теплий сезон та період витяювання водоймищ та верхніх шарів вічної мерзлоти (навесні чи початку літа) вони й здійснювали активний пошук нових або оглядали вже відомі місця масової загибелі мамонтів з ще придатними для споживання трупами або багатими запасами кісток для будівництва, палива та виготовлення знарядь. З-поміж них й обирались місця для майбутнього зимування общини або навіть її перебування тут протягом кількох сезонів.

Примітки

¹ Бибиков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА.— 1969.— № 4.— С. 5—22.

² Лидольчико И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине.— К., 1969.— С. 151—154.

³ Гладких М. И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов (тез. докл. конф. ИА АН УССР).— К., 1975.— С. 56; Кротова О. О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 3—11; Залізняк Л. Л. Мисливці прильводовикової Європи в кінці палеоліту та початку мезоліту // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 11—21.

⁴ Андрианов Б. В., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЭ.— 1972.— № 2.— С. 3—16.

⁵ Кротова О. О. Вказ. праця; Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья финального палеолита.— К., 1989.— С. 90—108.

⁶ Гладких М. И. Указ. соч.— С. 56.

⁷ Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка.— К., 1969.— С. 299—301.

⁸ Гладких М. И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы.— Л., 1977.— С. 140—142.

⁹ Soffer O. The Upper Paleolithic of Central Russian Plain.— Orlando, 1985.— Р. 388—404.

¹⁰ Соффер О. А. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // РА.— 1993.— № 3.— С. 5—17.

¹¹ Телегин Д. Я. О скоплении костей и бивней мамонта на Семеновской палеолитической стоянке на Киевщине // Древняя история населения Украины.— К., 1991.— С. 3—5.

¹² Визначення радіоізотопної лабораторії Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення НАНУ. Користуючись нагодою, автор висловлює глибоку подяку М. М. Ковалюхові за допомогу у датуванні комплексів Семенівки 1 та 2.

¹³ У 1992 р. роботи на пам'ятці були відновлені автором та Л. А. Яковлевою на кошти «Асоціації шанувальників археології Євразії» (Франція) за сприянням др. Ф. Джинджана. Починаючи з 1993 р. вона розкопується автором за сприянням др. П. Каттелена та на кошти Центру дослідження і документації археології (м. Трень, Бельгія). У польових роботах протягом кількох сезонів брали участь Л. Л. Залізняк, С. А. Балакін, Д. Ступак та Д. Гаскевич. Автор висловлює ширу подяку колегам за сприяння і допомогу у дослідженні пам'ятки.

¹⁴ Пидопличко И. Г. Межирнические жилища из костей мамонта.— К., 1976.— С. 139.

¹⁵ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 70.

¹⁶ Там же.— С. 27.

¹⁷ Користуючись нагодою, автор висловлює подяку кандидату геолого-мінералогічних наук В. Присяжнюкові за зроблені визначення мушлів.

¹⁸ Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища...— С. 130.

¹⁹ Шовкопляс И. Г. Указ. соч.— С. 286.

²⁰ Пидопличко И. Г. Межирнические жилища...— С. 154—157.

²¹ Користуючись нагодою, автор висловлює подяку співробітникам Інститутів зоології та геології НАНУ В. І. Свистуну та Н. Л. Корнієву за визначення фауністичних матеріалів.

²² Svezhentsev Y. S. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain // From Kostenki to Clovis (Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations.— New York—London, 1993.— С. 26, 27.

²³ Шовкопляс И. Г. Добраничевская палеолитическая стоянка // КСИА АН СССР.— 1955.— № 59.— С. 32—43; Гладких М. И. Некоторые критерии...— С. 142; Пидопличко И. Г. Межирнические жилища...— С. 140.

²⁴ Нужний Д. Ю. Вказ. праця.— С. 166, 167.

²⁵ Громов В. И. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР: (млекопитающие, палеолит) // Труды Института геологических наук АН СССР.— 1948.— Вып. 64.— № 17.— С. 481—502.

²⁶ Верещагин Н. К. Записки палеонтолога.— М., 1981.— С. 22—30, 136.

²⁷ Соффер О. Верхний палеолит Средней и Восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ.— М., 1993.— С. 101—106.

²⁸ Там же.— С. 107—109.

²⁹ Борисковский П. П. Палеолит Украины.— М.—Л., 1953.— С. 207, 208; Бибиков С. И. Указ. соч.— С. 14—17; Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища...— С. 151—154.

³⁰ Соффер О. Экономика верхнего палеолита...— С. 14—16.

³¹ Binford L. R. Bones for Stones. Considerations of Analogues for Features Found on the Central Russian Plain // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations.— New York—London, 1993.— С. 111—123.

³² Пидопличко И. Г. Межирнические жилища...— С. 140, 141.

³³ Шовкопляс И. Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 5.— С. 3—12.

Д. Ю. Нужный

ПРОБЛЕМА СЕЗОННОЙ АДАПТАЦИИ ФИНАЛЬНОПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ОХОТНИКОВ НА МАМОНТОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ И НОВЫЕ ЭПИГРАВЕТСКИЕ ПАМЯТНИКИ В БАССЕЙНЕ ТРУБЕЖА

В статье на основании раскопок двух новых позднепалеолитических стоянок анализируется специфика весенне-летних поселений эпиграветских охотников на мамонтов. Делается вывод о более гибкой модели адаптации населения приледниковых тундро-степей в теплый период года, чем на протяжении холодного сезона. Именно в это время, после оттаивания водоемов и верхних горизонтов вечной мерзлоты, происходил активный поиск новых мест массовой гибели мамонтов и осмотр уже известных районов для возможного устройства зимнего поселения или даже обитания на протяжении нескольких сезонов. Туши погибших животных активно использовались не только как источник костей для отопления, строительства и производства орудий, но и в случаях благоприятной сохранности для употребления в пищу и запасания впрок. В это же время параллельно осуществлялась и активная охотничья деятельность, в том числе и на мамонта.

THE PROBLEM OF SEASONAL ADAPTATION OF FINAL PALEOLITHIC MAMMOTH HUNTERS AND NEW EPIGRAVETTIAN SITES OF THE TRUBEZH RIVER BASIN

Specific attributes of spring-summer settlements of epigravettian mammoth hunters are analyzed on the basis of excavation of two new Upper Paleolithic sites. Models of adaptation of tundra-steppe population in the Glacial zone during the warm season were suppler than during cold seasons. After the thawing of water and ground ice hunters carried out intensive search for new mass death-places of mammoths and inspection of the known ones with the aim to organize settlements in the future during the winter or even for a few seasons. The corpses were used not only as a source of bones for fuel, building and production of tools, but also as food, if they were well preserved. During the warm season active hunting of animals, mammoths included, continued.

Одержано 28.05.96

ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКА ЛОКАЛЬНА ГРУПА ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА НОВІ ДАНІ ПРО ЗВ'ЯЗКИ ТРИПІЛЬЦІВ З НАСЕЛЕННЯМ ПОЛГАРСЬКОЇ І ЛЕНДЕЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУР

В. О. Круц, С. М. Рижов

У статті, на підставі аналізу керамічного комплексу та поховального обряду трипільських пам'яток, що досліджувались останнім часом, здебільшого у Верхньодністровському регіоні, простежуються процеси взаємозв'язків та взаємопливів трьох етнокультурних спільнот — полгарської, лендельської та трипільської.

Сучасний рівень знань про трипільську культуру вимагає детального вивчення її окремих локальних варіантів. Особливо це стосується периферійних регіонів, де, зважаючи на відокремленість від основного масиву культури та внаслідок інерції розвитку і впливу населення сусідніх іншоетнічних культур, вироблялись специфічні риси як у матеріальній культурі, так і господарській діяльності та побуті.

Одним з таких західних периферійних регіонів є Верхнє Подністров'я. Перш ніж вдаватися до характеристики пам'яток трипільської культури цього регіону слід уточнити географічні кордони, які відповідають терміну «Верхнє Подністров'я», тому що в археологічній літературі по-різному визначається його нижня межа. За нашими уявленнями, до вказаної території належить ділянка басейну Дністра від Великої Луки в районі с. Незвисько і вище за течією, що збігається з географічною зоною Опілля та Розточчя (південно-західні скили Подільської височини) на лівобережжі, а на правобережжі — Передкарпатської височини. Наявність великої кількості малородючих сірих підзолистих лісових ґрунтів вказує на те, що в минулому Опілля і Розточчя належали до лісостепової як зараз.

Значні роботи з виявлення пам'яток трипільської культури у регіоні були проведенні у 20—30-х рр. польськими та українськими археологами — Л. Козловським, Г. Оссовським, О. Кандибою. Пізніше тут працювали К. Черниш, В. Кравець, С. Судаков. В останні роки джерелознавча база значно розширилась завдяки розвідкам і розкопкам В. Коноплі, В. Василенка, І. Кочкіна

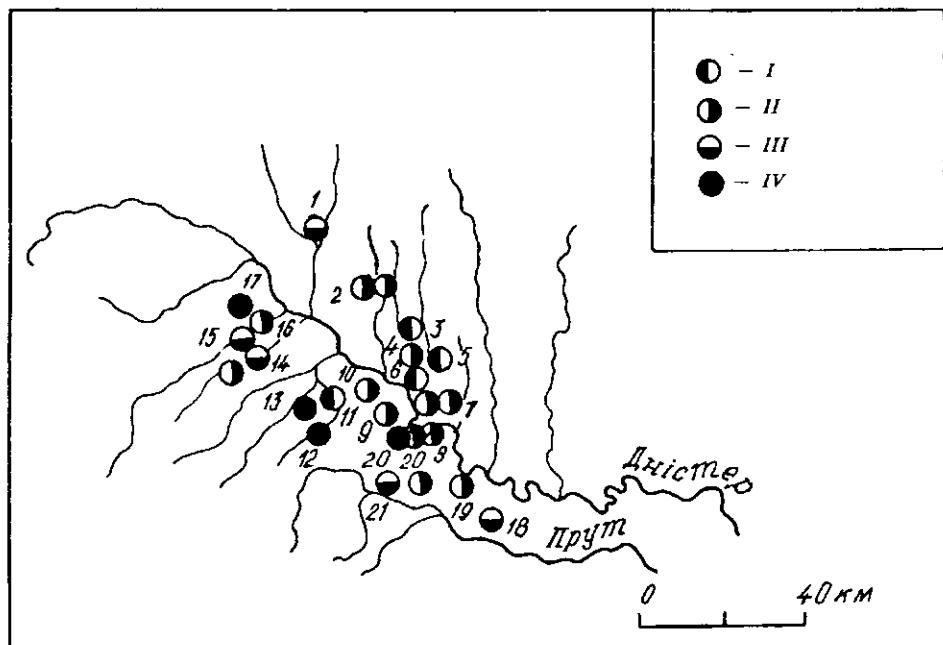

Рис. 1. Карта пам'яток трипільської культури Верхнього Подністров'я (I — етап VI-II, II — етап VII, III — етап VII-Cl, IV — етап CI): 1 — Бовшів-5; 2 — Коржова-1; 3 — Велеснів; 4 — Залісся; 5 — Бучач; 6 — Стінка; 7 — Берем'яни; 8 — Незвісько; 9 — Одай-20; 10 — Буківна-28; 11 — Хом'яківка-I; 12 — Одай; 13 — Марківці; 14 — Вікторів-1; 21; 15 — Комарів; 16 — Сокіл-1; 17 — Медінія; 18 — Белелуя-6; 19 — Чернятин; 20 — Балинці; 21 — Грушів.

(рис. 1), що дозволило систематизувати вже відомі пам'ятки та визначити їхнє місце в системі Трипілля¹.

Початок заселення трипільськими племенами Верхнього Подністров'я належить до кінця етапу VI-II (Кукутені АВ), коли з Середнього Подністров'я просувається частина общин пізньої фази заліщицької локальної групи (Стінка, Хом'яківка-I). На цьому етапі в керамічних комплексах поселень столівий посуд представлений конічними мисками з ледве означенім дном, біконічними мисками, бомбоподібними кубками, округлотілими грушоподібними посудинами з циліндричною горловиною, біконічними посудинами з циліндричною горловиною, біконічними посудинами, амфорами з високою горловиною та лійчастими вінцями, кратерами з вінцями-розтрубами, черпаками, біонклеподібними посудинами. У поліхромному, біхромному та монохромному розписі переважають найпізніші стилістичні групи орнаментації Трипілля VI-II. Зустрічаються також посудини, прикрашені заглибленим візерунком. Кухонна кераміка мала в тісті домішку піску, шамоту, товченої мушлі. Горщики орнаментувались по вінцях та плічках рядами «перлин», зашипів, насічок, відбитків штампу (рис. 2).

На наступному етапі (VII) керамічні комплекси поселень Буківна-28, Коржова-1, Чернятин, Балинці, Залісся, Сокіл-1, Берем'яни-1 втрачають, особливо в розписі, риси заліщицького посуду — малюнок вже займає лише верхню частину корпусу, зникає поліхромія, більшість посудин прикрашається чорною фарбою, хоча ще зустрічається біхромний розпис чорною та червоною або чорною та білою фарбами, а також монохромний малюнок червоною фарбою. Ряд пам'яток (Грушів, Белелуя-6, Бовшів-5, Вікторів-1, 21, Комарів) мають у кераміці риси перехідної фази від етапу VII до CI. Поряд із збереженням деяких форм попереднього етапу з'являються кубки з гострореберними плічками, грушоподібні посудини з високими плічками, кратери отримують невисокі вінця, амфори вже мають чітко виділені плічки. У розписі домінує монохромний малюнок, хоча ще присутня біхромія. Збідніється орнаментація кухонної кераміки. У тісті домішується пісок, жорства, рідше шамот, а товчена мушля вже не вживається (рис. 2).

столовий посуд									
C1	BII/C1	BII	BII	BII	BII	BII	BII	BII	7
1	2	3	4	5	6				
столовий посуд									
C1	BII/C1	BII	BII	BII	BII	BII	BII	BII	Кухонний
8	9	10	стилі	заглиб.					
			$\delta, \delta, \delta^4 < \varepsilon$						
			$\delta^2, \delta, \delta^4, \varepsilon$						
			$\delta^{1a}, \delta^2, \delta^3$ ε	?					
			$\alpha, \beta^1, \gamma^{28}$ $\delta, \delta, \delta^2, \delta^3$						

Рис. 2. Класифікація форм кераміки: 1 — миски; 2 — кубки; 3 — грушоподібні посудини; 4 — покришки; 5 — сфероконічні посудини; 6 — амфори; 7 — кратери; 8 — горщики; 9 — бінокле- та моноклелоподібні посудини; 10 — черпаки.

До етапу СІ належать поселення Марківці, Олаїв-20, Рогиня, Одаї, Берем'яни-2. Погана збереженість розпису не дозволяє грунтовно аналізувати орнаментальні композиції. Можна тільки відзначити метопні, меандрові, фестонні схеми, виконані чорним монохромним розписом. При біхромії основний візерунок виконувався чорною фарбою, а червона або біла лише доповнювали його у вигляді тонких ліній. Дуже рідко зустрічається кераміка з заглибленою орнаментацією. Віднесення згаданих пам'яток до етапу СІ ґрунтуються на зміні форм посудин. Переяважна їх більшість має широкі гостроберні плічка та набуває більш витягнутих пропорцій. Особливістю збереження для деяких типів посудин лійчастих вінець та наявність серед столово-вого посуду черпаків та біноклів. При порівнянні кераміки вказаних поселень з посудом пам'яток Середнього Подністров'я та Попруття можна відзначити деякі спільні риси, насамперед у формах посудин, з комплексами поселень Бакота, Студениця, Раковець, Бринзени-8 для етапу ВІІ (ВІІ—СІ) та Незвісько (Червона Гора), Шипенци-Б етапу СІ.

Серед характерних рис, які дозволяють виділити верхньодністровську локальну групу пам'яток трипільської культури слід назвати: існування невеликих поселень (до 5 га) з гніздовим розташуванням жителів; спрощену конструкцію будівель, що характеризується невеликими розмірами та бідністю інтер'єру; майже повну відсутність пластики; специфіку керамічного комплексу, яка виявляється в тому, що кераміка з одного боку тривалий час зберігає «заліщицькі» традиції гончарства (навіть на етапі СІ), а з другого — на посуді відчуваються значні впливи іншоетнічних сусідніх племен полгарської та лендельської культур.

Про останнє свідчать наявні в колекціях поселень високі конічні, біконічні та напівсферичні миски з ручками-вушками нижче середини висоти корпусу, майже циліндричні посудини з вушками, конічними або дзьобоподібними ручками-наліпами під вінцями, високі кубки з вушками на вінцях, великі округлотілі посудини з ручками, що розміщувались у два ряди в шаховому

порядку (Комарів, Одаї, Буківна-28, Хом'яківка-І, Залісся, Белелуя-6 (рис. 3, 4). Можливо були запозичені також деякі техніко-технологічні засоби гончарства. Так, частина трипільських посудин мала в тісті значні домішки дрібнозернистого піску та товченого вапняку, тоді як для всього комплексу традиційно характерні домішки шамоту, жорстви, дрібної гальки, або посудини ліпились з добре відмуленої глини. Зафіковані їй прямі імпорти — вінци посудин з колінчастими ручками, гудзикоподібними наліпами, фрагменти плічок з накольчастою орнаментацією (Вікторів, Чернятичин). Загалом же, не-значні запозичення від полгарської культури відчуваються на самих ранніх трипільських пам'ятках регіону, тоді як впливи лендельської культури значніші і спостерігаються як на ранніх, так і на пізніх пам'ятках.

Природні умови Верхнього Подністров'я були менш придатні для ведення традиційного трипільського землеробського господарства і, очевидно, трипільське населення на цю територію привертали поклади високоякісного туровського кременю, який слугував предметом обміну, а також численні виходи мінеральних соляних джерел.

На етапі СІ трипільські племена залишають Верхнє Подністров'я, можливо в зв'язку з просуванням сюди з півночі населення культури лійчастого посуду.

Наведені вище зв'язки трипільців з носіями полгарської і лендельської культур не обмежуються Верхнім Подністров'ям. Ареал знахідок керамічного посуду західних сусідів трипільців або наслідувань йому досить широкий і сягає Середнього Подніпров'я на сході і території Республіки Молдова на півдні. У межиріччі Південного Бугу і Дніпра найраніші знахідки таких матеріалів належать до етапу ВІ-ІІ. О. В. Цвек зазначає, що на поселенні Веселий Кут свідченням зв'язків з полгарською культурою (етап тіса-полгар) є близькість у формах і орнаментації посудин. Зокрема, це стосується посудин з клювоподібними наліпами, великої миски-тазу з двоярусними петельчастими ручками та орнаментації у вигляді сітки, виконаної заглибленими лініями². Для пізнішого часу свідченням цих контактів є знахідка миски-тазу з двоярусними петельчастими ручками в Старій Буді (етап СІ) на Уманщині (рис. 4, 5), чорнолискованої миски, прикрашені наліпними хвилястими розчленованими валиками, що спускаються від вінець до дна, виявленої на поселенні лукашівського типу Софіївка-ІІ (етап СІ) на Київщині³. Найбільш пізні контакти з населенням полгарської культури відбувались на початку етапу VII. Фрагменти лискованого посуду з клювоподібними ручками-вушками були виявлені на поселеннях Бринзени-ІІІ, Костешти-ІV та Жванець⁴.

Зв'язки трипільців з носіями лендельської культури також починаються з етапу ВІ-ІІ. Прямий імпорт у вигляді кубка, орнаментованого білою фарбою, знайдено на поселенні Городниця-Городище на Середньому Дністрі⁵. У межиріччі Південного Бугу і Дніпра на поселеннях Шкарівка та Веселий Кут виявлено наслідування лендельської кераміці. Вони представлені кубками і кулястими посудинами з двома петельчастими ручками під вінцями, мисками з симетрично розташованими по краю вінець виступами, масивними глечиками-амфорами, а також посудом, прикрашеним білою фарбою чи вохрою після випалу, профільованими мисками з заглибленим орнаментом по краю вінець і плічках⁶. Найпізніші прояви цих контактів належать до етапу СІ. Це глекоподібна посудина з колінчастими ручками з поселення Казенна Громада на Східній Волині (початок етапу СІ) (рис. 4, 8), невеликі чорнолисковані конічні миски з трикутними виступами по краях вінець, виявлені на поселеннях у Середньому Подніпров'ї — Чапаєвці (рис. 4, 4) та Євминця-І (етап СІ)⁷.

Отже, зв'язки з племенами полгарської культури обмежуються часом від етапу ВІ-ІІ до початку етапу СІІ, ІІІ, а з лендельськими вони починаються на етапі ВІ-ІІ і тривають до кінця етапу СІ. Причини припинення зв'язків з племенами полгарської культури поки що не з'ясовані, а щодо лендельських, то це пов'язується із зникненням культурного осередку типу Вербковіце-Костянець на території Західної Волині, яке сталося внаслідок проникнення на цю територію населення культури лійчастого посуду з північного заходу та трипільців зі сходу на початку етапу СІІ⁸.

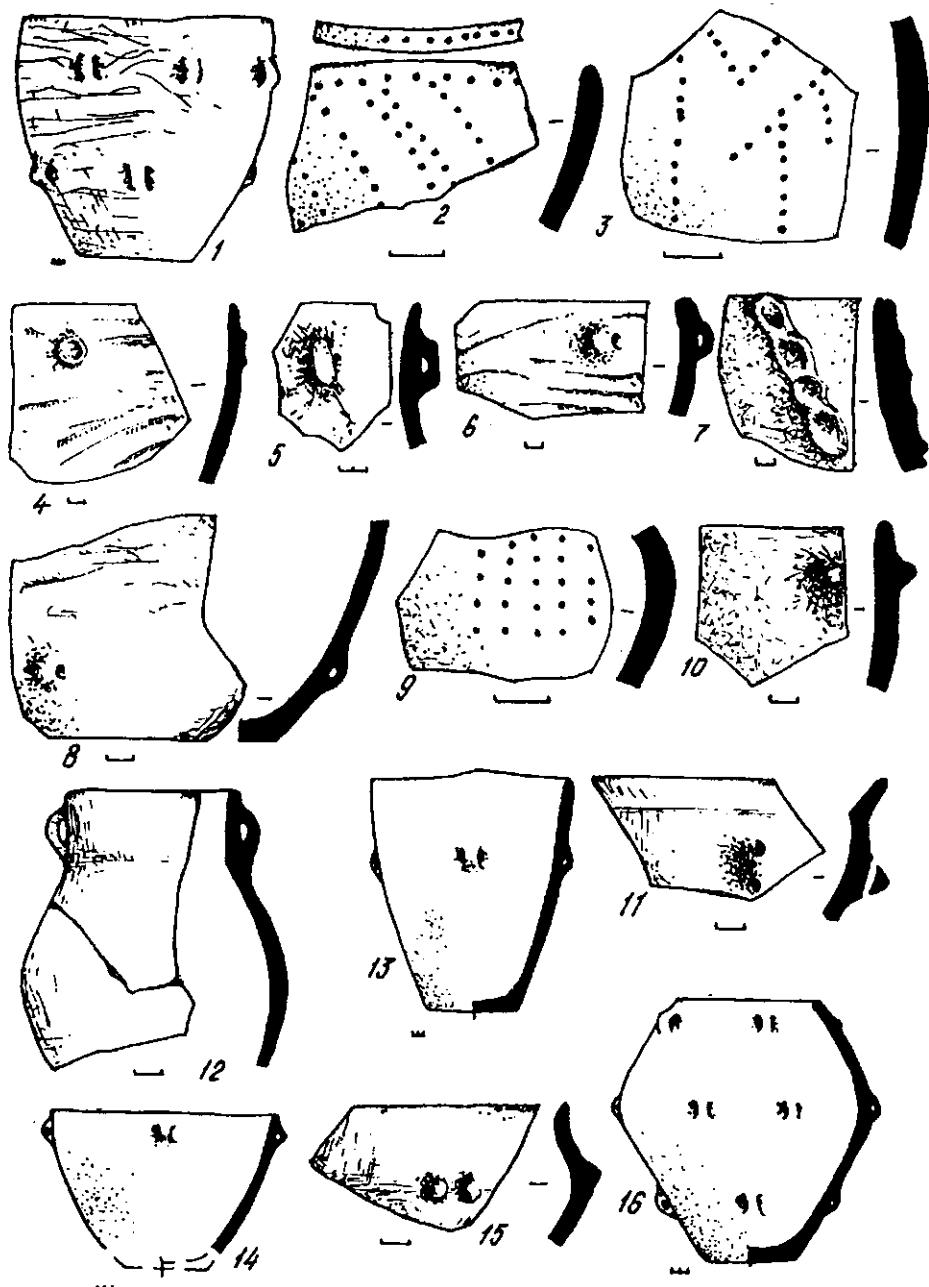

Рис. 3. Зразки кераміки полгарської і лендельської культур та наслідування їм, виявлені на поселеннях трипільської культури: 1–3 — Вікторів-1; 4–8 — Чернятин; 9 — Коржова-1; 10—11 — Новосілка Костюкова; 12 — Буківна; 13 — Одай; 14 — Кунисівці; 15 — Залісся; 16 — Мельниця Подільська.

Вище йшлося про свідчення міжкультурних зв'язків, виявлені на поселеннях трипільської культури. На жаль, дуже мало відомостей про знахідки трипільських матеріалів на пам'ятках полгарської і лендельської культур. Звичайно вони є, хоча й опосередковані⁹. Брак свідчень зворотніх зв'язків змусив нас звернутись до такої категорії пам'яток як поховання. Як справедливо зауважує В. А. Алексин, вивчення могильників дозволяє отримати інформацію про «наявність в общині, яка створила той чи інший могильник, чужинців, поява яких найчастіше пояснюється шлюбними контактами із

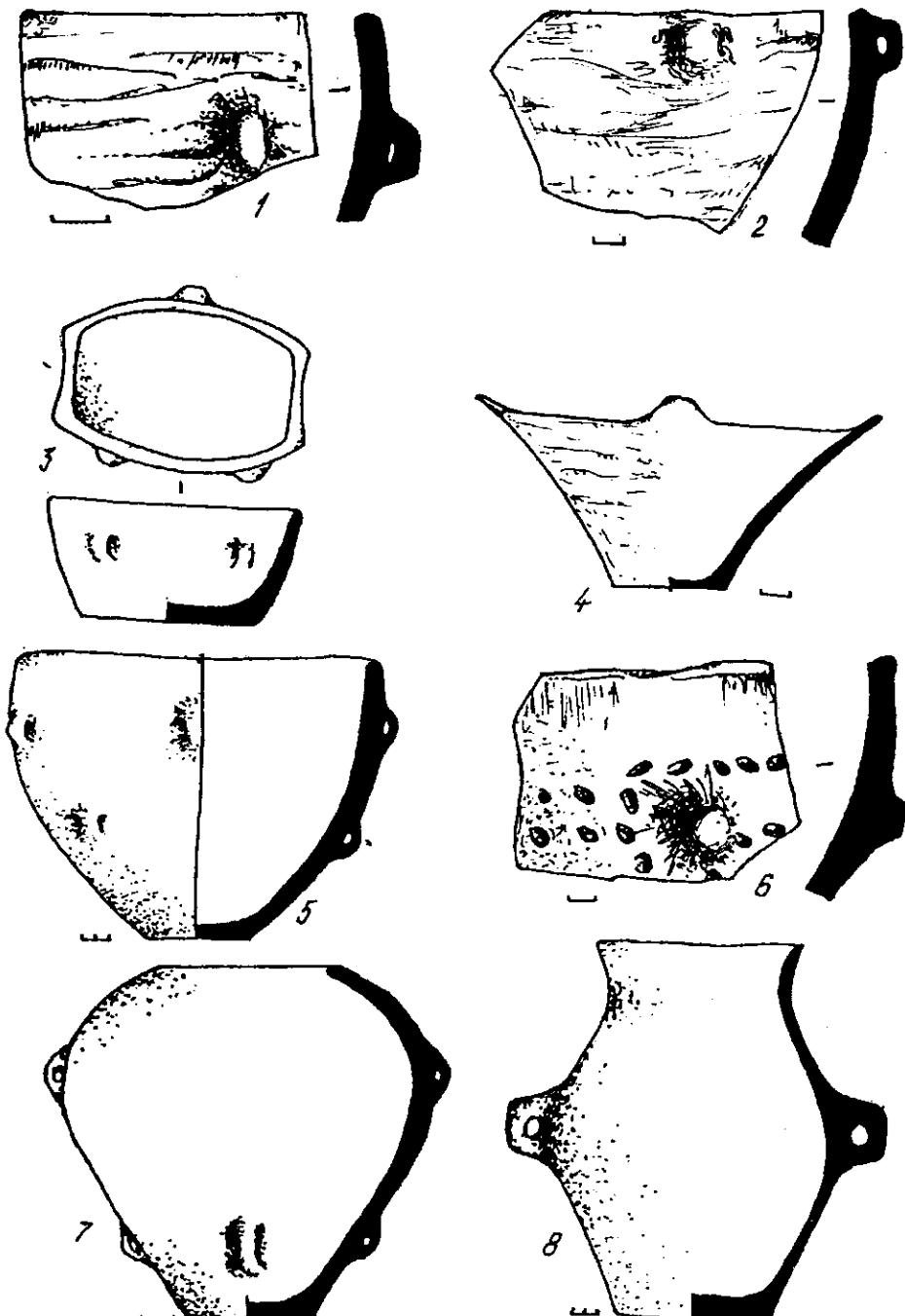

Рис. 4. Зразки кераміки полгарської і лендельської культур та наслідування їм, виявлені на поселеннях трипільської культури: 1 — Капустинці; 2 — Блищанка; 3 — Шипенці; 4 — Чапівка; 5 — Стара Буда; 6 — Буша; 7 — Клішів; 8 — Казенна Громада.

сусідніми общинами». Адже чужинці мають бути поховані «відповідно до норм поховальної обрядовості, прийнятих на їхній батьківщині, які, однак, зазнали на собі вплив, іноді дуже значний, місцевих норм поховальної обрядовості»¹⁰. Щодо полгарської та лендельської культур, то тут відомі могильники з похованнями, здійсненими переважно за обрядом скорченого трупопокладення і зрідка трупоспалення¹¹. Для раннього (A) та розвиненого (B1-C1) етапів трипілля обряд поховання невідомий. Поодинокі поховання ран-

нього (Лука-Врублівецька, Солончени-II), середнього (Верем'я, Щербанівка, Озаринці, Незвисько) та початку пізнього (Коломийщина-I, Кошилівці-Обоз, Кунисівці) етапів, здійснені за обрядом скорченого та випростаного трупопокладення і трупоспалення, не можуть характеризувати обряд, притаманний трипільцям взагалі, а можливо, є винятком з нього¹². Більшість дослідників вважають ці поховання жертвами¹³, хоча деято схильний вбачати в деяких з них звичайні поховання¹⁴. Дещо остроруно стойте могильник на поселенні етапу СІ у Чапаєвці, де виявлено 31 поховання-трупопокладення у випростаному стані¹⁵, але й він, здається, також не може характеризувати масовий обряд поховання трипільців, тому що за обрядом поховання і антропологічними даними¹⁶ виявлені тут поховання належали неолітичному населенню, включенному до складу трипільської общини. Очевидно, власне трипільці з цієї общини були поховані іншим способом, традиційним для них. На наш погляд, звичайний обряд поховання, притаманний населенню трипільської культури зазначених етапів, був таким, що не виявляється археологічними методами дослідження. В. В. Хвойка¹⁷ та Ю. М. Захарук¹⁸ вважали, що для Трипілля був характерний обряд кремації. Ми також присedнуємо до цієї думки і, зважаючи на відсутність масових могильників, зауважуємо, що кремація не передбачала закопування залишків у землю у визначених місцях (могильниках). Етнографія знає чимало подібних обрядів трупоспалення з розвіюванням попелу чи засипанням його в священну ріку, що збереглися до наших днів¹⁹. Виходячи саме з цього, можна пояснити появу могильників софіївського типу. Обряд поховання — складова частина ідеологічних уявлень, що є найбільш консервативною сферою людської свідомості, і трипільські общини, які залишили ці могильники, не могли раптово винайти кремацію, не запозичивши її у інших етносів. Але на сусідніх територіях такий обряд невідомий. Отже, всупереч Л. І. Авіловій²⁰ ми вважаємо, що витоки обряду кремації слід шукати саме в класичному Трипіллі. Поява масових могильників з обрядом кремації й інгумації у найпізнішому Трипіллі, на наш погляд, може свідчити про те, що трипільський етнос, який протягом тривалого часу зберігав відносну чистоту, включаючи до складу своїх общин незначну кількість чужинців, у час занепаду культури через економічні та історичні причини, почав інтенсивно змішуватись з іншими, і могильники софіївського типу є свідченням неоднорідного складу населення, що відбилося в поєднанні трипільського обряду кремації з іншостічним звичасм закопування праху померлого в землю.

Якщо погодитись з думкою про споконвічність обряду кремації в Трипіллі, то не виключено, що поява в могильниках полгарської культури поряд з основним обрядом скорченого трупопокладення поховань, здійснених за обрядом трупоспалення, саме на тіса-полгарському етапі²¹, коли починаються зв'язки її носіїв з трипільцями, засвідчені археологічними матеріалами, виявленими на трипільських поселеннях, не є випадковою. Очевидно ці трупоспалення належали саме трипільцям, чужинцям у полгарському середовищі, які були спалені за трипільським звичаєм, але залишки кремації були не розвіяні, а закопані в землю, як це належало зробити за місцевим обрядом. Те ж саме стосується і лендельської культури, де на етапі Зимно-Злота присутні поховання, здійснені переважно за обрядом скорченого трупопокладення і іноді трупоспалення²². Можливо, що й серед загаданих вище скорчесніх «трипільських» кістяків, виявлених в ареалі трипільської культури, с такі, що належали представникам полгарської і лендельської культур. У такому разі можна погодитись з думкою Т. Г. Мовші, що ці поховання не жертвовні, а рядові, але належали вони не трипільцям.

Належність загаданих культур до одного господарсько-культурного типу звичайно сприяла розвитку міжкультурних зв'язків. Перш за все, вони відбувались, мабуть, у сфері обміну сировиною та продуктами виробництва. Ймовірно, в результаті цих зв'язків карпатський обсидіан потрапляв до трипільців Буго-Дніпровського межиріччя²³, а туронський кремінь верхньодністровського походження надходив на полгарські поселення. Але ці зв'язки, очевидно, не обмежувались тільки сферою обміну. Більшість наведених знахідок «імпортної» кераміки полгарської і лендельської культур не є власне імпортом, а власною виробництвом. Це підтверджується тим, що вони виявлені в поселеннях, які відносяться до іншої культури, але використовують технології, характерні для цієї культури. Це вказує на те, що ці посудини були виготовлені місцевими майстрами, які використовували технології, характерні для цієї культури, але виготовляли посудини, які відповідали потребам іншої культури.

тами а, як зауважує О. В. Цвек, ця кераміка виготовлена на трипільських поселеннях у місцевих традиціях²⁴. Треба гадати, що зроблена вона була прийшлими майстрами, які, мешкаючи на чужині, привносили у виготовлений посуд щось звичне на їхній батьківщині. Отже, зважаючи на все викладене стосовно знакідок кераміки і спостережень за поховальними пам'ятками, можна також говорити про двосторонню інфільтрацію населення, очевидно, внаслідок шлюбних відносин.

Примітки

¹ Конопля В. М., Круц В. А., Рижов С. Н. Трипольские памятники Верхнего Поднестровья // Тези доп. ХХ Респ. конф. в Одесі.— К., 1989.— С. 103, 104.

² Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (к проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 112—114.

³ Круц В. О. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Софіївка на Дніпрі // Археологія.— 1969.— Т. XXII.— С. 203—209.

⁴ Титов В. С., Маркевич В. И. Новые данные о западных связях позднего Триполья // СА.— 1974.— № 3; Мовша Т. Г. Работы в Среднем Поднестровье // АО 1974.— М., 1975.

⁵ Захарук Ю. Н. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. 12.— С. 48—52.

⁶ Цвек О. В. Буго-Днепровский вариант...— С. 115.

⁷ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— Рис. 36, 11, 19; 37, 4.

⁸ Пелещин Н. А. Лендельская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— С. 268—273.

⁹ Цвек О. В. Зв'язки східного Трипілля з лендельською та дунайсько-тиською культурно-історичними областями // Тези доп. і повідомлень І Тернопільської обл. наук. іст.-краєзнавчої конф.— Тернопіль, 1990.— Ч. I.— С. 36—38.

¹⁰ Алексин В. А. Традиции и инновации в погребальных обрядах (Эпоха первобытнообщинного строя) // Преемственность и инновации в развитии древних культур.— Ленинград, 1981.— С. 18—22.

¹¹ Потушняк М. Ф. Полгарская и Баденская культуры Закарпатья // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. I.— С. 291—301; Пелещин Н. А. Указ. соч.— С. 268—273.

¹² Зиньковский К. В. Антропологическая характеристика материалов из второго грунтового могильника у с. Усатово // Новые археологические исследования на Одесчине.— К., 1984.— С. 34.

¹³ Кричевский С. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площацок // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. I.— С. 578, 579; Бабиков С. Н. Поселение Лука-Врблевецкая // МИА.— М.—Л., 1953.— № 38.— С. 194—198.

¹⁴ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения // МИА ЮЗ ССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 67.

¹⁵ Круц В. О. Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу Києва // Археология.— 1975.— Вип. 15.— С. 41—50.

¹⁶ Круц С. И. Антропологические материалы позднетрипольского могильника у с. Чапаевка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине, I полевой семинар.— Тальянки, 1990.— С. 162, 163.

¹⁷ Хвойка В. Обряд погребения с сожжением и его древность.— К., 1906.

¹⁸ Захарук Ю. М. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР.— К., 1953.— Т. I.— С. 153—161.

¹⁹ Токарев С. А. Религия в истории народов мира.— М., 1976.— 525 с.

²⁰ Авилова Л. И. Погребальный обряд энеолитических земледельцев Юго-Восточной Европы // КСИА АН ССР.— 1986.— Вып. 185.— С. 11.

²¹ Потушняк М. Ф. Полгарская и баденская культуры...— С. 297.

²² Пелещин Н. А. Указ. соч.— С. 270, 271.

²³ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант...— С. 112.

²⁴ Там же.— С. 114.

ВЕРХНEDНЕСТРОВСКАЯ ЛОКАЛЬНАЯ ГРУППА ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ И НОВЫЕ ДАННЫЕ О СВЯЗЯХ ТРИПОЛЬЦЕВ С НАСЕЛЕНИЕМ ПОЛГАРСКОЙ И ЛЕНДЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУР

Современный уровень изучения локальных групп трипольского населения требует особого внимания к периферийным (контактным) регионам, где, в силу удаленности от основного культурного массива и воздействий соседних иноэтнических племен, вырабатывались специфические черты в материальной культуре, хозяйстве, идеологических представлениях. Таким регионом является Верхнее Поднестровье, т. е. участок бассейна реки от Большой Луки в районе с. Незвиско и выше по течению, что совпадает с географическими зонами Ополье и Расточье. Наличие здесь малоглодородных серых лесных и подзолистых почв предполагает, что в прошлом территория относилась к лесной зоне, менее пригодной для ранних форм земледелия.

Начало заселения трипольцами Верхнего Поднестровья относится к концу этапа VI/VII, когда со Среднего Приднестровья сюда продвигается часть общин поздней фазы залещицкой локальной группы. Значительно расширяют свою территорию трипольские племена на этапе VII и переходной фазе от этапа VII к этапу VI, но в дальнейшем количество памятников сокращается и уже к началу периода позднейшего триполья они покидают эту зону.

Отличительными признаками, позволившими выделить верхнеднестровскую группу памятников, являются — небольшие поселения (до 5 га) с гнездообразным размещением жилищ; упрощенная конструкция построек малых размеров со слабо развитым интерьером; развитая кремнедобыча; почти полное отсутствие пластики, длительное сохранение в керамике «залещицких» черт и проявление влияний полгарских и лендельских гончарных традиций. Регион Верхнего Поднестровья привлекал трипольское население, видимо, залежами высококачественного туронского кремня и многочисленными выходами минеральных соляных источников.

Процессы взаимовлияний, кроме керамики, прослеживаются также и в погребальном обряде. Для раннего — начала позднего триполья погребальный обряд, не считая единичных захоронений, неизвестен. Можно признать, что для трипольцев был характерен обряд, не фиксируемый археологическими методами, и, вероятнее всего, как и предполагали В. В. Хвойка, Ю. Н. Захарук, это была кремация без закапывания останков в определенных местах (могильниках). Масовые же могильники позднейшего Триполья с обрядом кремации и интугации свидетельствуют, что уже сформировавшийся трипольский этнос, длительное время остававшийся относительно чистым, в период заката культуры начал интенсивно смешиваться с иными этносами. Могильники указывают на неоднородность состава населения, что отразилось в объединении обряда кремации с иноэтническим обычаем закапывания праха.

Появление в могильниках полгарской культуры рядом с основным обрядом скорченного трупоположения трупосожжений именно на тиса-полгарском этапе (начало контактов с трипольскими племенами), позволяет предположить, что трупосожжения принадлежали трипольцам, кремированным по своему обряду, а закопанным по местному обычая. Это же относится и к лендельской культуре, где на этапе Зимно-Злота присутствуют, как основные, погребения со скорченным трупоположением и редкие трупосожжения. Возможно, что среди упомянутых, более ранних одиночных скорченных костяков, обнаруженных в трипольском ареале, есть такие, которые принадлежали представителям полгарской и лендельской культур.

Принадлежность указанных трех культурно-исторических общностей к одному и тому же хозяйствственно-культурному типу способствовала развитию межкультурных связей, прежде всего, в сфере обмена сырьем и продуктами производства, а керамические «подражания» и погребальные памятники указывают и на более тесную, двустороннюю инфильтрацию древнего населения.

THE UPPER-DNIESTER LOCAL GROUP OF TRIPOLIAN CULTURE RELICS AND NEW DATA ON RELATIONS OF THE TRIPOLIANS WITH POPULATION OF POLGARIAN AND LENDEL CULTURES

The present level of the study of local groups of Tripolian population requires particular attention to outlying (contact-) regions where specific properties of material culture, economy and world outlook were developed as a result of their remoteness from the main cultural massif and influences of neighbour tribes of different ethnoses. The upper Dniester banks, i. e. the territory of the river basin from Bolshaya Luka near vil. Nezvisko and up-

-stream which coincides with geographic zones Opolie and Rastochie. Low-productive grey forest and ash soils typical of this region permit supposing that in the past it belonged to the forest zone which was almost useless for early forms of agriculture.

The onset of the Tripolians' settlement in the upper Dniester territory is attributed to the end of the B1/UD stage when some communities of the late phase of the Zaleshchitsian local group migrated there from the mid Dniester territory. The Tripolian tribes significantly expanded their territory at the UD stage and at the transitional phase from stage UD to stage SI, but later the number of relics shortened and by the onset of latest Tripolie the tribes left that region.

Distinctive features which have permitted identifying the upper Dniester group of relics are as follows: small settlements ('to 5 hectares) with nest-like location of dwellings; simplified design of buildings of small size and slightly developed interior; developed output of flint; almost complete absence of plastics; long-term retention of «Zaleshchitsian» properties in pottery and rather exhibited effects of Polgarian and Lendel pottery traditions. The upper Dniester region probably attracted the Tripolian population by deposits of high-qualitative Turonian flint and numerous mineral salt sources.

In addition to pottery the mutual influence is also traced in the funeral ceremony. That ceremony was unknown, if taking no account of single graves, for early and onset of late Tripolie. It may be admitted that the Tripolians had the ceremony but it cannot be fixed by the archaeological methods. Most likely, as it was supposed by V. V. Khoiko, Yu. N. Zakharuk, it was cremation without burial of remains in definite places (sepulchres). Numerous sepulchres of latest Tripolie with a ceremony of cremation and inhumation confirm that the Tripolian ethnos which was formed and for a long period of time remained relatively pure, had begun intensively merging with other ethnoses. The sepulchres show difference in the population composition, which is confirmed by joining the cremation ceremony with burial of the remains typical of other ethnoses.

Appearance of corpse cremations in sepulchres of Polgarian culture parallel with the main ceremony of writhed positions of dead bodies exactly at the Tisza-Polgarian stages (onset of contacts with Tripolian tribes) has permitted supposing that there were cremated corpses of the Tripolians who were cremated according to their rite and buried according to the local custom. The same as to Lendel culture, where at the Zimno-Zlota stage graves with writhed position of a dead body are usual and main things; cremations of corpses are rather scanty. It is quite possible that among the earlier single writhed skeletons which were found in the Tripolian region and have been already mentioned, there are such which belonged to representatives of Polgar and Lendel cultures.

Affiliation of three cultural-historical communities mentioned to the same economic-cultural type favoured formation of intercultural relations, exchange of raw materials and ready products. Pottery «invitations» and burial relics demonstrate more tight mutual infiltration.

Одержано 06.05.96

БУДІВЛІ СЕЛИЩА ГУЛЬСЬК ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ФЕНОМЕНУ ПОЛІСЬКОГО СЕЛА КІНЦЯ I тис.

Б. А. Звіздецький, І. А. Готун

У праці крізь призму вивчення житлових, виробничих, побутово-господарських об'єктів давньоруського селища Гульськ на Житомирщині розглядається динаміка розвитку, специфіка економічної діяльності, особливості побуту і виробничих процесів у середньовічному селищі на Поліссі.

Немає необхідності додатково аргументувати загальновідоме положення про споруди як показника розвитку матеріальної та деяких елементів духовної культури людства. Відображаючи взаємодію людини і середовища; розвиток знань і навичок у галузі архітектури і будівельної техніки; громадський і сімейний побут; виробничу специфіку пам'ятки та характер окремих галузей;

© Б. А. ЗВІЗДЕЦЬКИЙ, І. А. ГОТУН, 1997

уміння і уявлення, смаки і уподобання мешканців, будівлі с найнадійнішим індикатором економічного та соціального розвитку конкретної поселенської структури і суспільства взагалі та, певною мірою, ступеня цивілізованості своїх власників. У зв'язку з цим, варто навести точку зору П. М. Третьякова, який відзначав, що «для реконструкції історії давніх суспільств за археологічними даними величезне значення має визначення характеру поселень і жител. Ті та інші, як правило, дуже наочно відображають в собі і соціальну структуру суспільства і основні форми його виробництва»¹. Зважаючи на важливість дослідження масової забудови при вивчені життя та виробничої діяльності давньої людності, означене питання нараховує досить широку історіографію. Варто згадати присвячені різним аспектам цієї глобальної проблеми праці М. М. Вороніна, П. І. Засурцева, Г. В. Борисевича, Р. О. Юри, П. О. Раппопорта, Ю. П. Спегальського, П. П. Толочка, В. О. Харламова, Н. М. Кравченко, С. П. Юрченко, М. Г. Рабиновича, А. А. Шенникова та ін. Зрештою, важко назвати археолога-славіста, який хоча б побіжно не торкнувся теми житла, за влучним висловом Б. О. Рибакова — «найдрібнішої частки, неподільного атому стародавнього суспільства»².

Проте, у той час, як у вивчені міського житла досягнуто значних успіхів, будівлі неукріплених поселень залишились поза увагою дослідників. Винятком є стаття А. В. Успенської³ та кілька незначних за обсягом публікацій. Перш за все, це пов'язано зі становищем джерельної бази: розкопки сільських поселень майже не провадились або велись на незначній площині. На цю обставину ще в 20-ті рр. звертав увагу В. Данилевич, відзначаючи: «Ще гірш щодо селищ. Їх майже ніхто не вивчав. Не знати навіть нічого про тієї селища, бо майже нема згадок про них у науковій літературі. Можна лише казати те, що сільська людність так само мешкала за часів нашого середовіччя по погребицях, як і за раніших часів»⁴. Не змінився стан джерельної бази і в 50-ті рр., на що вказувала Т. М. Нікольська: «Проблема історії давньоруського села належить до числа найменш розроблених. Більшість писемних джерел села не торкаються, а наявні в нашему розпорядженні матеріали розкопок сільських поселень надзвичайно фрагментарні. Особливо це можна відзначити стосовно неукріплених поселень або селищ, планомірне дослідження яких тільки починається»⁵. Публікації про забудову південноруських селищ з'явилися лише останнім часом в результаті розкопок О. П. Моці, В. О. Петрашенко, О. В. Шекуна, О. М. Веремейчик, Я. В. Барана, О. В. Сєрова та ін. Щодо писемних джерел, то, як відзначав Д. Я. Самоквасов, «найдавніший наш літопис мовчить про руські села до кінця XI ст. З XI ст. літописи починають згадувати про села, але тільки для того, щоб сказати, що в околицях такого-то міста князівські, боярські і монастирські села спалені половцями чи руськими князями в міжусобній війні, а населення сіл винищено, або взяте в полон, або втекло до міст»⁶. На цю ж обставину звертав увагу і М. М. Воронін, пишучи, що «на сторінки літопису «село» потрапляє в особливих випадках, коли його спалюють або грабують феодали в своїй міжусобній боротьбі, коли місцевість спіткає «мор велик» або «глад», коли ті чи інші поселення є об'єктом поділу володінь, заповіту чи, нарешті, коли в селі спалахує грізне повстання проти феодалів, яке неможливо замовчати. Іноземці... до крайності скупі на характеристики сільських поселень і селянського житла...»⁷. Зрозуміло, що за такого мінімуму свідчень про селища, «ще менше — як підкреслював М. М. Воронін — розроблене питання про сільське поселення стосовно його зовнішнього вигляду, планування, житла... Джерел з даних сторін поселення мізерно мало»⁸. Разом з тим, роль і значення селищ для середньовічної історії загальновідомі і неодноразово підкреслювались у працях фахівців, зокрема П. П. Толочка, А. В. Кузи, О. П. Моці та ін.⁹ Адже неукріплені поселення — найчисленніша категорія пам'яток; у них мешкала переважна більшість населення середньовічної доби; міста на території Східної Європи зростали за рахунок додаткового продукту, що створювався в сільськогосподарському секторі економіки країни; саме дослідження селищ дозволяє ставити такі питання, як історія землеробства і скотарства, розвиток общини, різноманітні аспекти матеріальної і духовної культури тощо.

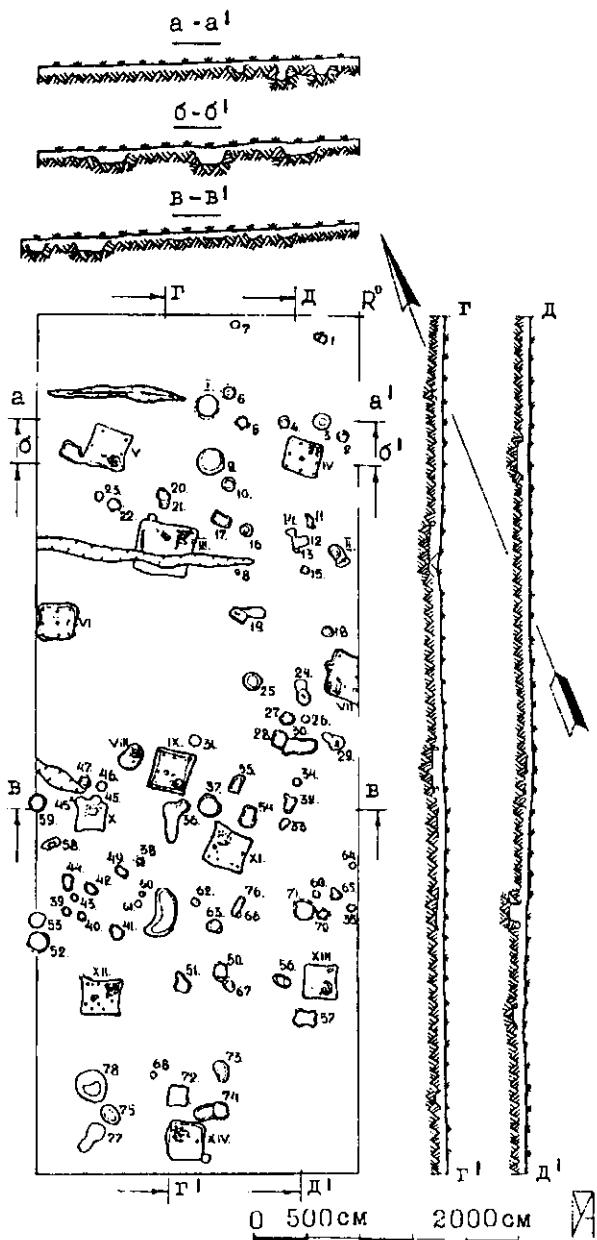

Рис. 1. Поселення Гульськ. План дослідженого ділянки.

ня на одному місці різночасових об'єктів, що значно ускладнює аналіз на пунктах, які функціонували довше. Ще одна важлива особливість вказаної пам'ятки — розташування в зоні Полісся. Необхідність регіонального підходу до вивчення селищ стала загальновизнаною і неодноразово підкреслювалась у працях з поселенської тематики, зокрема В. В. Седова, О. П. Моці та ін.¹¹. Для Полісся це особливо актуально, адже розселившись у зоні ризикованого землеробства, населення змушене було шукати додаткові джерела існування, розвивати різноманітні ремесла і промисли. На Лівобережному Поліссі навіть за доби пізнього середньовіччя це доходило, за спостереженнями чернігівського дослідника В. П. Коваленка, аж до вилову і дресирування ведмедів¹². Вказана обставина призвела навіть до виникнення питання: чи існувало серед поліських селищ типове і середньостатистичне? Певною мірою абстрагую-

Для спроб знайти відповідь на ці та низку інших питань особливо го значення набувають пам'ятки, досліджені широкими площами. Серед них — селище IX—X ст. поблизу с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл., розташоване неподалік від літописного древлянського «граду» Гольсько на терасі правого берега р. Случ. У 1990 р. на пам'ятці було відкрито площу 2400 м² та досліджено 91 об'єкт¹⁰. Поселення привертає увагу перш за все тим, що це — єдина на вказаній території пам'ятка такого типу зі значними відкритою площею та кількістю вивчених об'єктів. А хронологічні межі її функціонування дозволяють не тільки простежити ряд аспектів з історії регіону напередодні підкорення древлянського племінного союзу Київською державою, а й зафіксувати деякі моменти, що свідчать про спадковість традицій масової забудови від носіїв слов'янських культур останньої чверті I тис. до давньоруського населення. Крім того, тривалість існування поселення (близько 100—150 років) дозволяє, з одного боку, простежити розвиток даної селищної структури, з іншого — уникнути нагромаджен-

чись, можна відповісти ствердо, але треба також говорити і про індивідуальні особливості кожного поселення та риси, що об'єднують конкретні пам'ятки в певні типи за економічною спеціалізацією¹³. П. П. Толочком була запропонована класифікація поселень Київської землі, де виділяються селища землеробів і тваринників, промислові і ремісничі, причому як сезонні, так і тривалого періоду функціонування. Вказані пам'ятки різняться за господарською спеціалізацією окремих районів¹⁴. Для мешканців поліських селищ, де, на відміну від центральних районів Київської землі, сільське господарство не гарантувало прожиткового мінімуму, спостерігається ще ширший спектр специфічних неукріплених поселень. Поряд з селищами землеробів і скотарів, мисливців і рибалок, ремісників і промисловиків, як тимчасових, так і довготривалих, більшість пам'яток репрезентує поєднання сільського господарства з різноманітними ремеслами і промислами або кількох ремісничих галузей. Серед них можна виділити такі, де сільське господарство було основним, а інші напрямки економічної діяльності — допоміжними і такі, де певна галузь була домінуючою відносно сільського господарства. За сукупністю отриманих на сьогоднішній день даних до першої з названих груп і належить вказане поселення поблизу с. Гульськ. Про це, передусім, свідчать особливості вивчених на ньому будівель.

На типологічні та функціональні риси об'єктів Гульського селища вже зверталась увага¹⁵, в цій же праці про них ітиметься детальніше.

У процесі дослідження пам'ятки вивчено 11 житлових споруд (буд. 3—7, 9—14), будівлю для просушування зерна і випікання хліба (буд. 1), об'єкти виробничого (буд. 8) та побутово-господарського призначення (буд. 2). Серед господарських ям — залишки наземних будівель (ями 11, 36, 44, 72), причому деякі з них входили до єдиного комплексу (ями 12—14); об'єкти господарського та побутово-господарського (відповідно ями 15, 16, 18, 32—34, 57 та ями 19, 73) використання; дві функціонувало в складі єдиних житлово-господарських одиниць (ями 28, 30); ще 57 являли собою відокремлені ями з перекриттям чи заглиблення в долівках наземних споруд. Крім цього, один об'єкт датується раннім залізним віком (яма 31), один — не пов'язаний з функціонуванням селища через пізнє походження (яма 48). Ще три виникли внаслідок ерозійних процесів на території пам'ятки¹⁶ (рис. 1)*.

Серед досліджених на селищі споруд житлового призначення один об'єкт (буд. 3) пов'язаний з початковим етапом функціонування селища і за керамічним комплексом належить до культури Лука-Райковецька. Майже квадратний у плані котлован ($4,6 \times 4,9$ м) заходив у материк до позначки 0,5—0,54 м. Зорістований кутами за сторонами світу, мав дещо похилені стінки і долівку з утрамбованого материкового піску. У східному куті зафіксовано залишки печі-кам'янки (рис. 2). Варто відзначити, що подібні споруди, від-

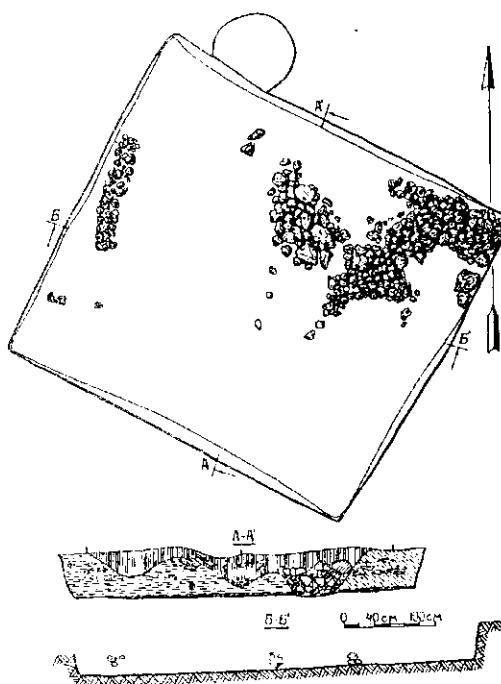

Рис. 2. Житло № 3. План, розріз, профіль.

* Автори висловлюють вдячність П. О. Ульку за можливість використати в даній публікації креслення, підготовлені ним для звіту про роботи Гульської даничоруської експедиції.

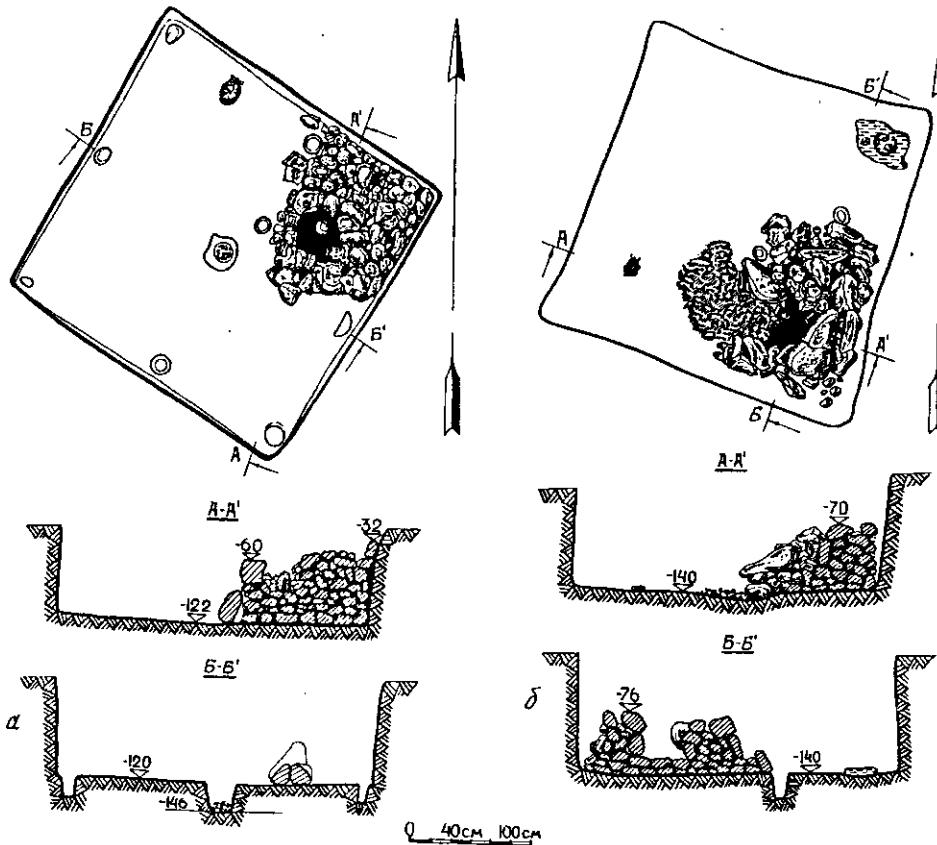

Рис. 3. Плани і профілі жител № 4 (А) і 13 (Б).

криті на поселенні в ур. Лука поблизу Райковецького городища¹⁷, вважаються характерними для пам'яток Луки-Райковецької¹⁸.

Інші житлові будівлі (№ 4—7, 9—14) квадратної або прямокутної форми розмірами від 2,6×2,8 до 3,4×3,9 та 3,6×3,7 м; зорієнтовані кутами за сторонами світу (іноді — з деяким відхиленням). Їх котловани заглиблені у материк в основному на 1,2—1,3 м, хоч глибина деяких сягала 1,5—1,6 м. Вони мали переважно вертикальні, іноді — дещо відхилені назовні стіни та пласке дно з утрамбованої материкової породи. Опалювальний пристрій у вигляді печі-кам'янки, її розвалу чи слідів зафіксований у східному чи північному (по три випадки), іноді — південному (у двох випадках) або південно-східному чи західному (по одному випадку) кутах. Печі складені із шматків необробленого базальту без зв'язуючого розчину. Їх розміри: 1,2×1,2; 1,2×1,6 (у двох випадках); 1×1,6 м. Судячи за слідами від стовпчиків, розміри можна встановити ще у двох об'єктах. Вони становили 0,8×1 та 1×1 м. У ході досліджень вдалося простежити певні конструктивні особливості жител. Так, у буд. 4, 6, 9, 11 зафіксовано стовпові ямки по кутах та посередині стін, у буд. 5, 7, 12 — по кутах. Їх діаметр 15—25, глибина від 5—8 до 15—40 см, причому в межах однієї споруди приблизно одинакова. Додаткові ямки від стовпчиків фіксуються в заглиблених частинах буд. 5, 7, 11, 12, 14, стовпові ямки, що конструктивно пов'язані з піччю, — в буд. 4—6, 9, 13. У спорудах № 4, 7, 9 ями розміром 0,3×0,3 та 0,4×0,45 м і глибиною 0,3—0,4 м зафіксовані в центрі об'єкту. Вони трактовані як сліди стовпів, що підтримували дах.

Показана в цьому відношенні буд. 4 — квадратна, 3,1×3,1 м, зорієнтована кутами за сторонами світу з незначним відхиленням. Доброї збереженості піч розмірами 1,2×1,2 м містилась у східному куті і челюстями була спрямована на південний захід. У підлозі з утрамбованого материкового піску, що зна-

ходилася на глибині 1,4 м від сучасної поверхні, зафіксовано стовпові ями діаметром 15—20 і глибиною 15 см, біля східної стіни — яму від напівколоди. Масивна стовпова яма була у центрі споруди (рис. 3, А).

Інший приклад — буд. 13. Її квадратний (3,2×3,2 м) котлован сягав такої ж глибини, як і буд. 4. Орієнтація повторювала попередній випадок з деяким відхиленням. Розвал печі, повернутої чеюстями на північний захід, зафіксовано в південно-східному куті. У північно-східному куті будівлі — пласт світлої дрібновідмуленої глини розмірами 40×50, за товщини 3—5 см (рис. 3, Б).

Найінформативнішою і найцікавішою в плані конструктивних особливостей (через загибель від пожежі) виявилась буд. 9,

про яку вже йшлося¹⁹. Її заглиблена частина, зорієнтована кутами за сторонами світу, виявлена у вигляді світлої плями, оточеної по периметру рештками згорілих стін. Розміри об'єкту на рівні фіксації — 3,9×4 м, залишки стін мали довжину 3,4 за ширини 3 м. Дослідження показали, що у котловані вздовж кожної стіни було встановлено стовпи діаметром 10—15 см, на 20 см впущені в долівку. Ззовні впритул до стовпів укладались соснові дошки та обаполи; простір між останніми та стінами котловану забутовувався світлою материковою глиною. У центрі будівлі містилась яма розмірами 40×45 см та глибиною 0,4 м. Піч, розташована у південному куті, дійшла до нас напівзруйнованою. Її розміри становили 1,3×1,3×0,8 м, хоч стовпові ямки вказують, що в період функціонування опалювальна споруда була дещо меншою — 1×1 м. Складена на підлозі, за 20—30 см від дерев'яних стінок, чеюстями повернута на захід. Глибина будівлі — 1,2 м від рівня сучасної поверхні, в заповненні — напівобгорілі залишки стін та даху (рис. 4, А, Б; 5). Вдалося зафіксувати додаткову дерев'яну конструкцію вздовж південно-західної стіни у вигляді семи дерев'яних стовпчиків діаметром близько 10 см, а також біля північно-східного кута. Стовпчики могли фіксувати наземну частину стін заглиблого житла, утримувати додаткову, подвійну стінку, утеплювач. Вивчення сучасної забудови дозволяє простежити такий прийом і в наші дні²⁰. А з урахуванням того, що в мікрорегіоні панують західні та південно-західні вітри, саме останній варіант ідентифікації здається найвірогіднішим²¹. Разом з тим, стовпчики з південно-західного боку могли мати й інше призначення. Якщо в цій стінці розташувався вхід до об'єкту, а будівля була каркасно-стовповою в заглиблений частині і зрубною в наземній, то вони могли виконувати функцію додаткового кріплення колод, перетнутих дверним отвором. Варто додати, що стовпчики навколо заглибленої частини мало житло кінця XI—XII ст., частково досліджене 1992 р. на багатошаровому поселенні Велика Снітинка-IV. Там за межами котловану зафіксовано 18 ям від стовпчиків діаметром 10—20 см, впущених в землю на 9—23 см. Відстань між ними біля північної стіни — 30—40, біля східної — 30—100 см. Вислов-

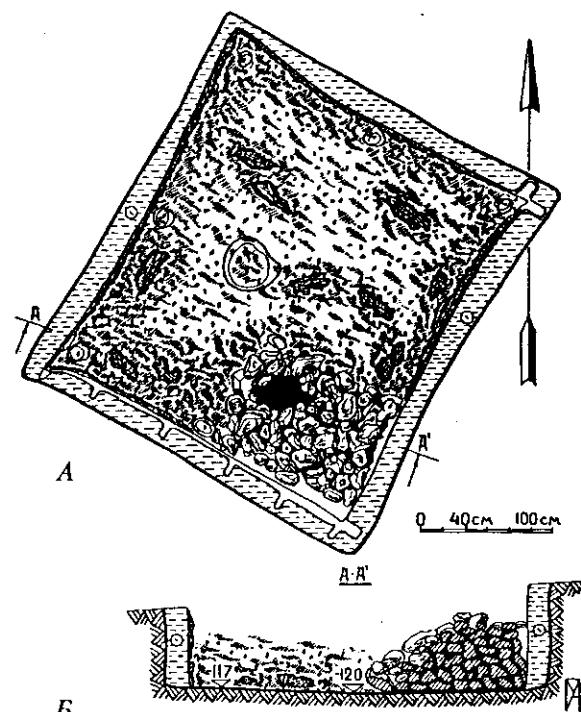

Рис. 4. Житло № 9. План (А) і розріз (Б).

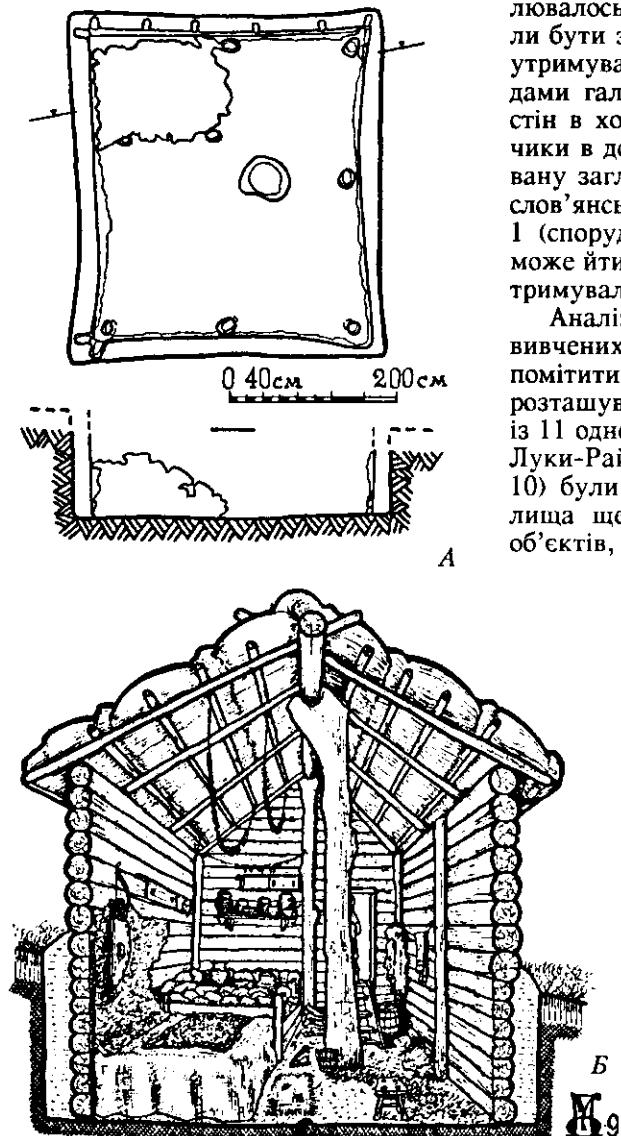

Рис. 5. План після вибирання заповнення, профіль (А) і варіант зовнішнього вигляду та інтер'єру (Б) будівлі 9. Реконструкція авторів та П. О. Улька.

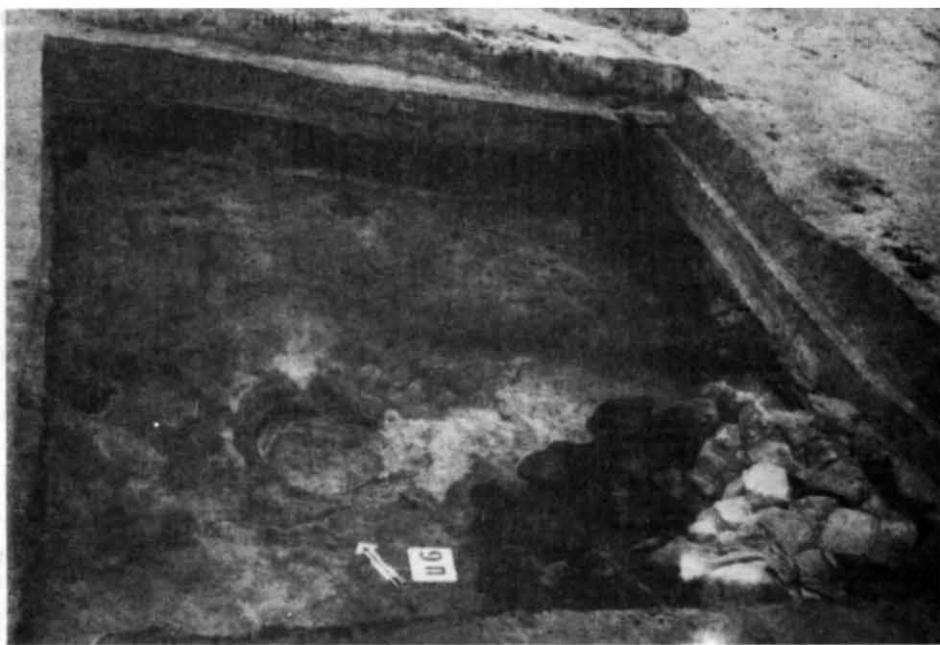
регіону і широко побутували на ряді інших поселень і риси та конструктивні елементи дозволяють уявити їх зовнішній вигляд. Своєї часу І. І. Ляпушкіним висловлювалась думка, що слов'янське селище, збудоване житлами і господарськими спорудами напівземлянкового типу «вірогідніше всього... більше нагадувало курганний могильник, ніж поселення. Тільки пічний дим та снуочі між житлами люди оживлювали цей пейзаж. Саме таким він і виявився в графічному оформленні...»²⁶. Детальне вивчення особливостей масового будівництва дозволило Г. В. Борисевичу вказати на помилковість такої точки зору, відзначивши, що до цього спричинило безпосереднє перенесення окремих типів існуючих будівель як готової реконструкції давніх споруд лише на підставі подібності конструкцій без урахування цільового призначення об'єктів. Дослідник припускає, що підставою для ототожнень, про які йдееться, могло послужити використання погреба (за подібністю його плану до плану землянки) як зразка для реконструкції²⁷.

лювалось припущення, що вони могли бути залишеними конструкцією, що утримувала перекриття, або є слідами галерей, призьби, утеплювача стін в холодну пору року²². Стовпчики в долівці та за межами котловану заглибленої будівлі відомі і на слов'янському поселенні Тетерівка-1 (споруда № 6). У цьому випадку може йтися про конструкції, що підтримували схил даху²³.

Аналіз планіграфії та хронології вивчених на селищі жителі дозволив помітити цікаву деталь у їх взаємопозашуванні. Як уже відзначалося, із 11 одніх (№ 3) датується періодом Луки-Райковецької, ще два (№ 6 та 10) були розібрани мешканцями селища ще в часи існування інших об'єктів, решта могли бути синхронними. Застосування заапропонованої Я. В. Бараном методики «діагональних прив'язок» (пізніші житла розташовані так, що лінія, проведена по їх діагоналі від півного кута, вказує на більш раннє житло; на думку автора методики це свідчить про родинні зв'язки²⁴) дозволяє побудувати хронологічні ряди жител: 3—5, 3—6—4, 10—7, 13—9, 13—11, 12—14 та говорити про динаміку розвитку вказаної селищної структури за досить вузький проміжок часу.

На завершення характеристики досліджених на пам'ятці жител вкажемо, що подібні будинки типові для слов'янсько-руського населення

²⁵. Вивчені характерні риси та конструктивні елементи дозволяють уявити їх зовнішній вигляд. Своєї часу І. І. Ляпушкіним висловлювалась думка, що слов'янське селище, збудоване житлами і господарськими спорудами напівземлянкового типу «вірогідніше всього... більше нагадувало курганний могильник, ніж поселення. Тільки пічний дим та снуочі між житлами люди оживлювали цей пейзаж. Саме таким він і виявився в графічному оформленні...»²⁶. Детальне вивчення особливостей масового будівництва дозволило Г. В. Борисевичу вказати на помилковість такої точки зору, відзначивши, що до цього спричинило безпосереднє перенесення окремих типів існуючих будівель як готової реконструкції давніх споруд лише на підставі подібності конструкцій без урахування цільового призначення об'єктів. Дослідник припускає, що підставою для ототожнень, про які йдееться, могло послужити використання погреба (за подібністю його плану до плану землянки) як зразка для реконструкції²⁷.

I

II

Рис. 6. Житло № 9. Загальний вигляд (I) та південний кут з піччю (II).

Прикладом уявлення про зовнішній вигляд та інтер'єр слов'янського житла, подібного до досліджених на Гульському поселенні, можуть слугувати реконструкції будівель Новотроїцького городища, наведені І. І. Ляпушкіним і піддані критиці Г. В. Борисевичем. Ці споруди показані як житлові камери в межах дослідженої заглибленої частини з перекритим землею двосхилим дахом, котрий спирається на краї котловану і підтримується опорними стовпами²⁸ (рис. 7, А, Б). Дещо відрізняється від вказаних реконструкція, запропонована П. О. Раппопортом. У випадку зі зрубним помешканням VIII—Х ст., і з каркасно-стовповим Х—XI ст. (обидва — напівземлянки) стіни під-

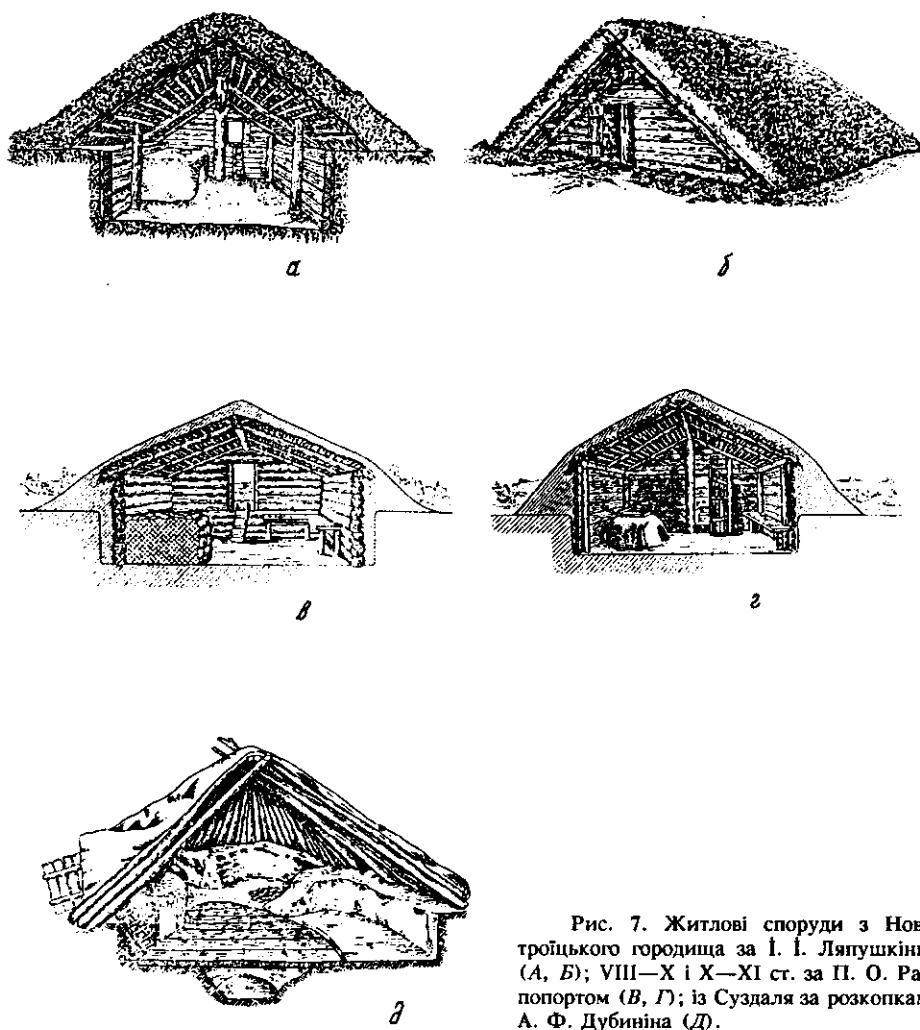

Рис. 7. Житлові споруди з Ново-троїцького городища за І. І. Ляпушкіним (А, В); VIII—Х і Х—XI ст. за П. О. Рапопортом (В, Г); із Суздаля за розкопками А. Ф. Дубиніна (Д).

німаються над поверхнею землі, але житла повністю перекриті земляним насипом²⁹ (рис. 7, В, Г). Подібний зовнішній вигляд каркасної та зрубної напівземлянки наводить і О. М. Приходнюк³⁰ (рис. 8, А, Б). У цьому випадку одна з будівель землею не засипається. Земляний накат на жердинах над заглибленою частиною житла був запропонований при реконструкції жителі Суздаля. Автор розкопок вказує на те, що колоди перекриття впиралися у ґрунт, а стіни були облицьовані обаполами, кілками або ж зміцнювались плотом³¹. Одне з жителів згодом було реконструйоване графічно³² (рис. 7, Д). Вказані реконструкції піддалась критиці з боку авторів статті «Рядовий міщанський будинок у Кисві XI—XIII ст.» за простоту і примітивність, а відтак — і архайзацію давньоруського побуту³³. Реконструкції, запропоновані П. О. Рапопортом, викликали зауваження з боку Г. В. Борисевича. Основні з них стосувалися трактування наземних частин, будівельно-технологічних і архітектурно-функціональних питань, у тому числі притискання до стовпів верхніх частин стін шляхом споруження насипу по периметру. Пропонувалось інше конструктивне рішення: каркасно-стовпова обшивка стін заглиблення та зрубне (можливо — більших розмірів) або каркасно-жердинне з глиняною обмазкою зведення верхньої частини будівлі. Піддано сумніву також доцільність земляного перекриття і підкреслена проблематичність несучої спроможності тонкої підкладки під земляний насип³⁴. Неможливість використовувати земляні підсипки тому, що дерево не витримало б ваги землі, підкреслювалась і А. В. Арциховським³⁵. Разом з тим, за спостереженнями О. М. При-

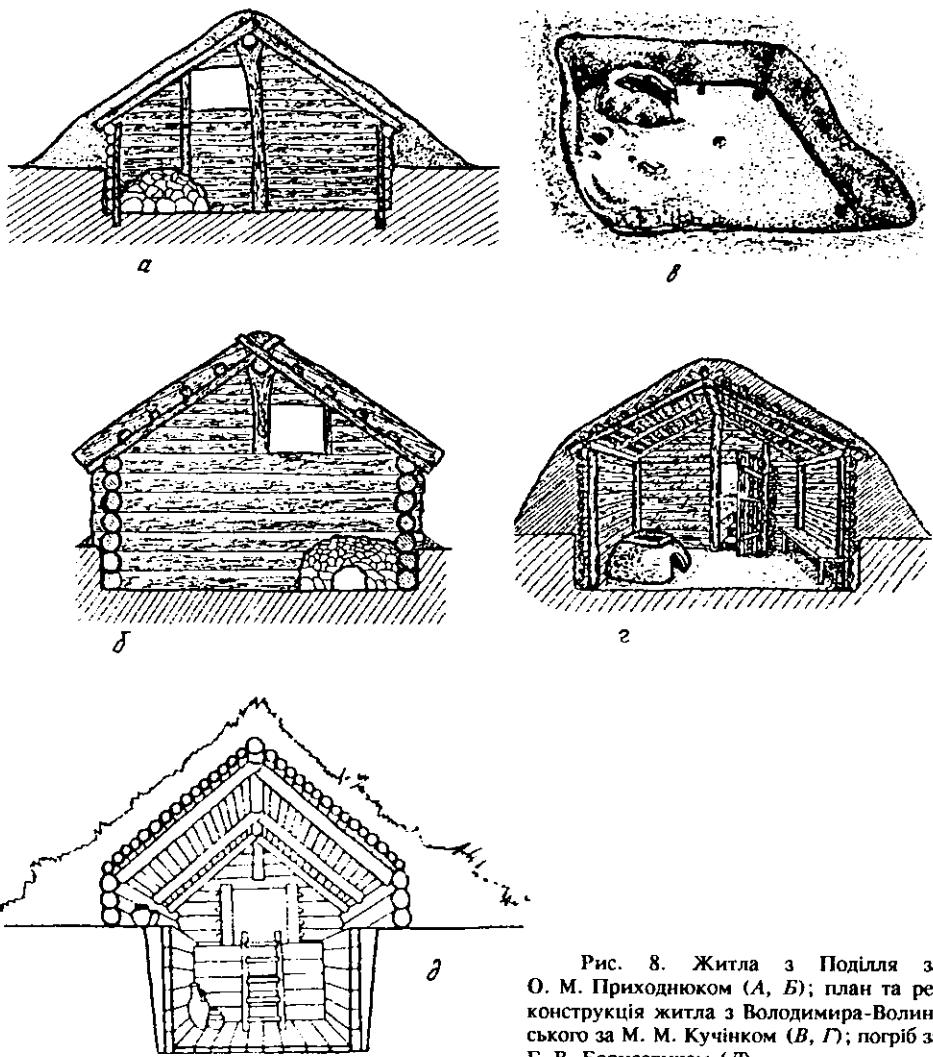

Рис. 8. Житла з Поділля за О. М. Приходнюком (А, Б); план та реконструкція житла з Володимира-Волинського за М. М. Кучінком (В, Г); погріб за Г. В. Борисевичем (Д).

ходнюка, напівземлянки, аналогічні реконструйованій ним за матеріалами Поділля, побувають в регіоні і в ХХ ст.; можливість використання землі зверху дерев'яної конструкції підтверджується і розрахунками³⁶. Що ж до конструктивного виконання верхньої частини заглиблених житл, то точка зору про спорудження її з дерева і глини висловлювалась і М. М. Вороніним³⁷. Подібну думку мав і А. Л. Монгайт, який вважав, що двосхилич дах спирається на вертикальні стовпі (посередині і по кутах); дослідник припустив і можливість спорудження зрубу в кілька вінців над заглибленим житлом. Він відзначав: «Неправильно було б уявляти собі давньоруську напівземлянку як примітивне, близьке до первісних, житло. Давньоруська напівземлянка являла собою один із способів спорудження житла, при якому застосовувалось часткове заглиблення в землю. При цьому іноді напівземлянкове приміщення входить в більш складні конструкції... Відкриття напівземлянок не виключає існування... складного, навіть багатокамерного житла. Застосовуваний археологами термін «напівземлянка», що відображає конструктивні особливості будівлі, не повинен вводити в оману читача, створюючи неправильне враження про начебто примітивність давньоруських жителі»³⁸. Глиниобитні стіни, дерев'яний каркас, який складався з кількох вертикальних стовпів, вкопаних у землю, з'єднаних між собою нечисленними дерев'яними перев'язями, пепрелетеними рідким пруттям — так уявляв наземну частину напівземлянок М. К. Каргер. Нижня частина, на його думку, облицюювалась дошками,

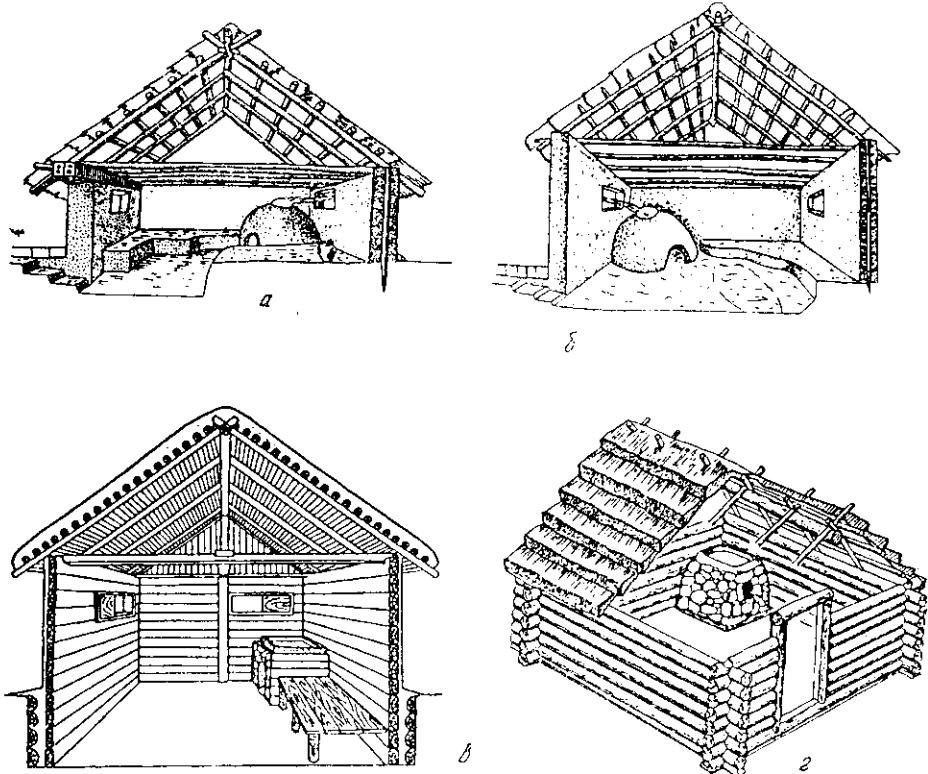

Рис. 9. Житла, частково заглиблені в землю: з Подністров'я за Г. В. Федоровим (A), з Монастирська за В. О. Петрашенко (B) та за В. О. Харламовим і П. Н. Толочком (C) та кісткорізна майстерня з Пересопниці за М. М. Кучінком та Г. В. Охріменком, розкопки В. С. Терського (D).

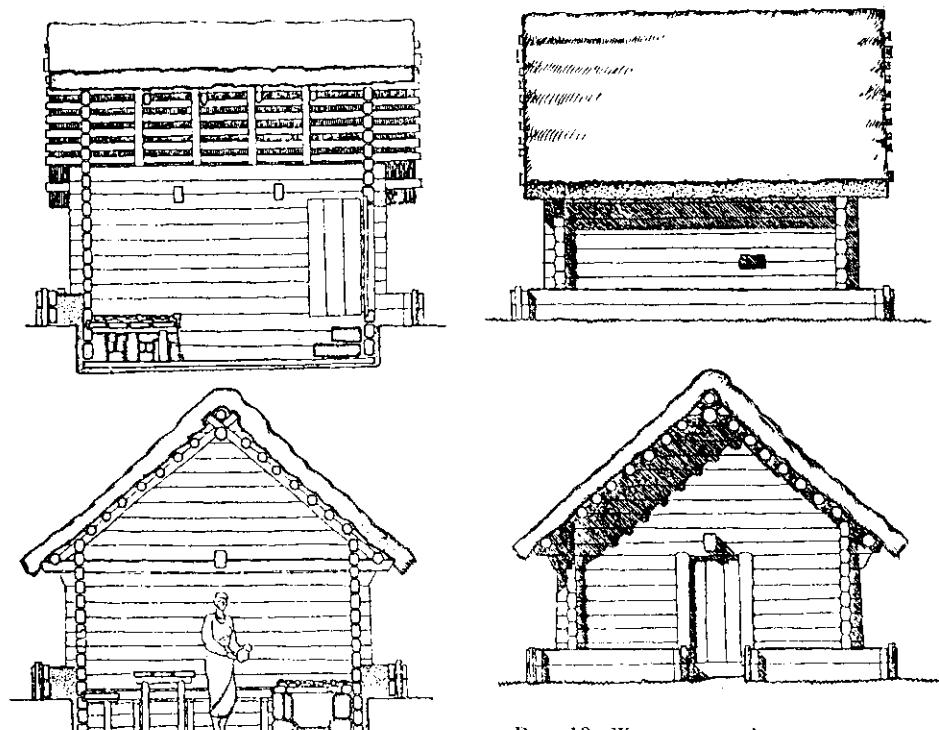
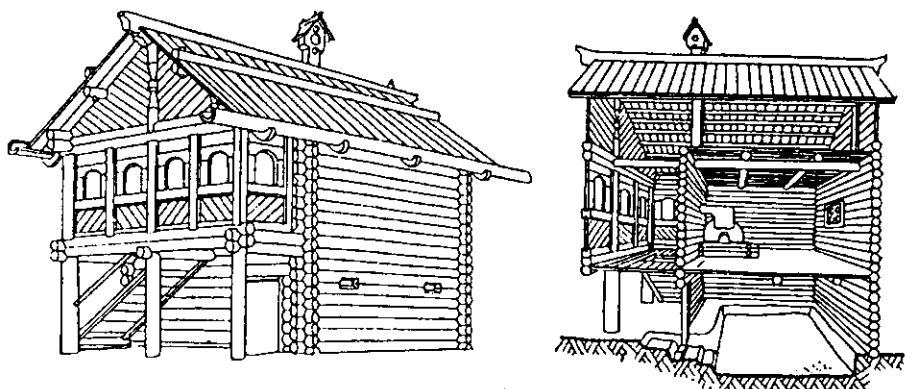
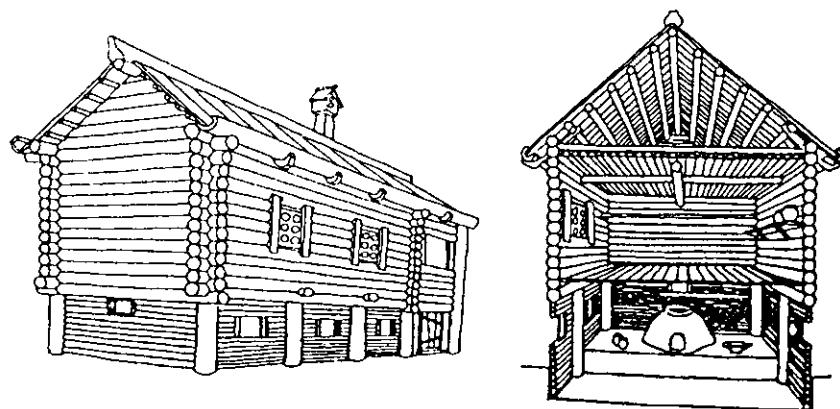

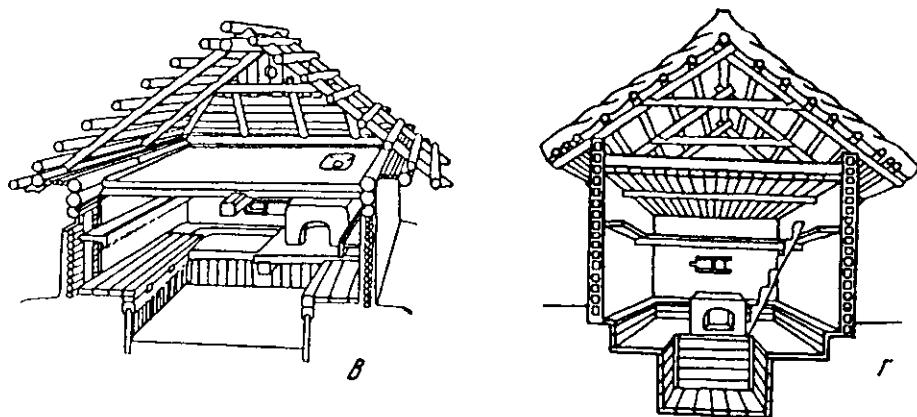
Рис. 10. Житла з слов'янського поселення поблизу с. Раїків (за В. Д. Бараном).

A

Б

В

Г

Рис. 11. Житла з заглибленою центральною частиною з Києва: з території Михайлівського золотоверхого монастиря і з Десятинного провулку, 5 за П. П. Толочком і В. О. Харламовим (А, Б); з городища Слободка і зі Старої Рязані за Г. В. Борисевичем (В, Г).

закріпленими в пази дерев'яних стовпів чи обмазувалась глиною (додамо, що таке поєднання двох принципово відмінних інженерних рішень було піддане критиці з боку П. П. Толочка як навряд чи існуюче в дійсності)³⁹. Запазувування розколотих колод у повздовжні жолобки вертикальних опор пропонує і П. І. Хавлюк, базуючись на вивченні сучасної археальної забудови⁴⁰. Можливість комбінованих способів спорудження заглиблених жител була підтримана також В. В. Приймаком⁴¹. Аналізуючи землянку IX—Х ст., Б. О. Рибаков дійшов висновку, що до її квадрату «з двох боків прилягали неширокі смуги (блíзько 2 м), що йшли вздовж всієї землянки. Це був «піл», що прилягав до заглиблого квадрату землянки і був покритий дахом», тобто фактично площа житла могла бути значно більшою, ніж площа її заглибленої частини⁴². Ряд дослідників залишились прихильниками точки зору про земляний накат на покрівлі та навколо стін. О. В. Сухобоков та С. П. Юрленко наводять реконструкції, запропоновані І. І. Ляпушкіним, відзначаючи, що вони навряд чи можуть викликати якісь заперечення⁴³. Такий варіант (за О. М. Приходнюком) наводиться і І. С. Винокуром та П. А. Горішнім⁴⁴. Він також зображений і при реконструкції житла X—XI ст. з Володимира-Волинського⁴⁵, хоча в останньому випадку збігається з реконструкцією П. О. Раппопорта і дещо відрізняється від плану, на якому відсутні сходинки входу (рис. 8, В, Г). Додамо, що подібно до наведених прикладів Г. В. Борисевич реконструює не житло, а погріб — на прикладі споруд зі Старої Рязані⁴⁶ (рис. 8, Д). Разом з тим, точка зору про земляні покрівлі на слов'янських житлах продовжує побутувати. Нещодавно вона була підтримана Б. О. Тимощуком, який висловлював її і раніше⁴⁷.

Ряд авторів уникли спорудження земляного насипу над заглибленими будівлями. Г. Б. Федоров вважав, що над заглибленими частинами з обмазаними глиною і обпаленими стінками споруджувались наземні — з лози, жердин і глини⁴⁸ (рис. 9, А). Ця точка зору була підтримана Ю. С. Ассевим⁴⁹ та авторами праці «Рядовий міщанський будинок...»⁵⁰. Аналогічно зображена і кісткорізна майстерня XII ст. з Пересопниці⁵¹ (рис. 9, Б). Інші приклади — реконструкції В. Д. Барана та А. І. Кутового: житло № 50, Раціків III, VI ст.⁵² (рис. 10), В. О. Петрашенко: житло № 26, Монастирськ, IX—Х ст.⁵³ (рис. 9, В), В. О. Харламова та П. П. Толочка: житло IX ст. поблизу с. Монастирськ⁵⁴ (рис. 9, Г).

Відомі також споруди давньоруського часу, реконструйовані так, що заглиблення являє собою лише центральну частину житла. Це наведені П. П. Толочком і В. О. Харламовим будівлі з Києва: XI ст., територія Михайлівського Золотоверхого Монастиря⁵⁵ (рис. 11, А) та XII ст., Десятинний провулок, 5⁵⁶ (рис. 11, Б), а також реконструйована Т. Н. Нікольською та Г. В. Борисевичем напівземлянка теслі з городища Слободка⁵⁷ (рис. 11, В) і будівлі зі Старої Рязані (рис. 11, Г). Стосовно останньої пам'ятки вказувалось, що тут відкрито лише наземні житла, деякі з них мали заглиблені підкліти та підпілля, зафіксовані і «полички» в інтер'єрі між обшивкою стін та окладним вінцем⁵⁸.

Варто згадати і численні реконструкції слов'янських та давньоруських поселень і жител, що наводяться в «Давній історії України»⁵⁹.

З урахуванням пропозицій щодо зовнішнього вигляду слов'яно-русського житла, висловлених у вказаних працях, можна реконструювати житлову споруду Гульського поселення на прикладі буд. 9 (рис. 5).

Як уже відзначалось, дослідження на пам'ятці дозволили виявити ряд будівель побутово-гospодарського використання. Серед них — № 1, інтерпретована як споруда для випікання хліба і просушування зерна⁶⁰. Дзвоноподібна, діаметром на рівні материка — 2, по дну — 2,3, глибиною 1,07 м. У верхній частині її заповнення зафіксовано черінь поганої збереженості розмірами 0,45×0,5 м, товщиною близько 25 см, а на дні — уламки глиняної жаровні з високими бортиками, орнаментованими пальцювими вдавліннями (рис. 12, А, Б). Наявність жаровень на варистих та спеціальних печах відзначалась у літературі, а їх зовнішній вигляд показаний у працях П. О. Раппопорта, С. П. Юрленко та ін.⁶¹ (рис. 12, В, Г). Комплекси для просушування зерна і випікання хліба отримані в результаті розкопок пос. Григорівка (ро-

боти В. О. Петрашенко), Овраменків Круг (роботи О. М. Веремейчика)⁶². Під назвою «шиш», «шишок» відомі і примітивні конусоподібні конструкції з опалювальними пристроями (вогнище, піч, принесений ззовні жар) всередині і накладеними на дерев'яні жердини снопами ззовні. Такий тип снопосушильень має численні етнографічні аналогії⁶³ і відомий на давньоруських поселеннях⁶⁴. Крім слов'янських народів сушильні такого типу зафіксовані, за спостереженнями В. Й. Довженка, і у чувашив та башкирів.

Подібній ідентифікації сприяє наявність навколо об'єкту ямок від кілків діаметром 5 см. В разі такого застосування буд. I з поселення Гульськ жаровня могла встановлюватися між вогнем та конічною конструкцією зі снопами. Цим пояснюється погана збереженість черіня, залягання його на черговому шарі заповнення ями, в той час як бортики жаровні знайдено значно нижче, на дні, присутність у заглиблений частині буд. I дрібної печини, деревних вуглинок тощо. Разом з тим, погана збереженість опалювальної споруди та сильна пошкодженість кротовинами материка, що ускладнювало фіксацію ям від кілочків та жердин, не дозволяє робити беззаперечних ототожнень. Конічною могла бути і легка наземна споруда для захисту від негоди над ямою будівлі № 1. Прикладом подібного об'єкту можуть бути погреби з городища Новотроїцьке: дзвоноподібної форми з куренеподібними наземними частинами⁶⁵ (рис. 13). Точка зору про наявність над ямами дерев'яних конструкцій (фіксується за слідами в землі) у вигляді «суреня чи овина», аналогичних реконструйованому І. І. Ляпушкіним, висловлена і О. В. Сухобоко-

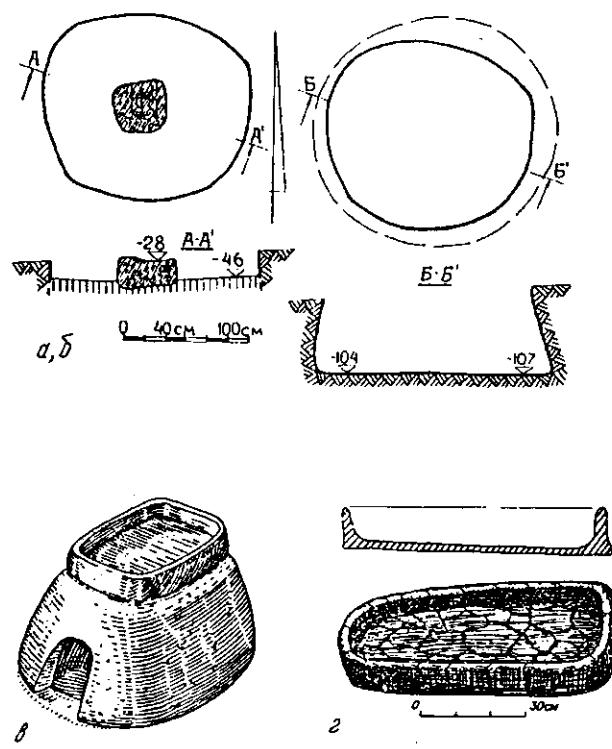

Рис. 12. Планы, разрез і профіль буд. № 1 з пос. Гульськ (A, B), ліч з жаровнею за П. О. Раппопортом (B) та жаровня за С. П. Юрченко (Г)

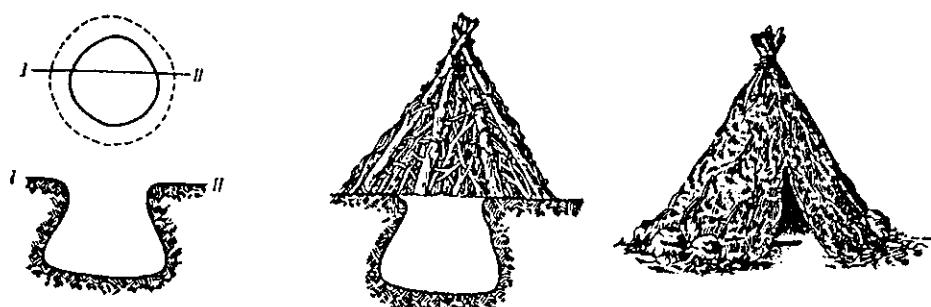

Рис. 13. Погріб з конусоподібною наземною частиною за І. І. Ляпушкіним.

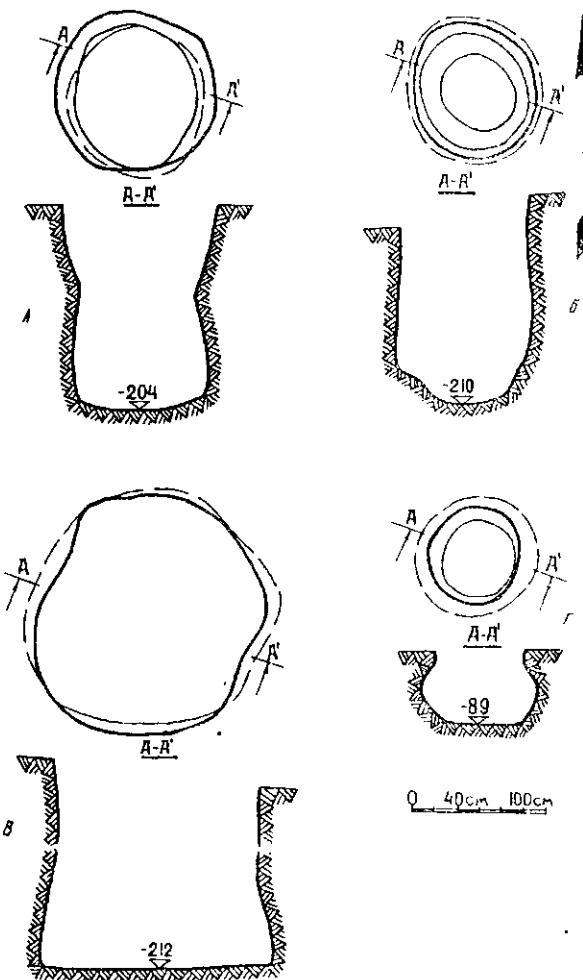

Рис. 14. Господарські ями з поселення Гульськ: № 4 (A), № 70 (B), № 71 (C), № 38 (D).

діаметром 80, глибиною 89 см, за формою — глекоподібна (рис. 14, D). Інші приклади — ями 70 та 71. Округло-овальні, перша мала розміри 1,3×1,1 при глибині 2,1 м, друга — 2,2×1,8 м з дном, що заходило в материк на 2,12 м (рис. 14, B, C).

Дадamo, що аналіз взасморозташування описаної вище будівлі для просушування зерна і випікання хліба та ям для збіжжя і припасів дозволив висловити припущення про те, що перша була в общинному користуванні, інші — належали окремим сім'ям⁶⁹.

Безсумнівно, що господарське призначення мала буд. 2. Підпрямокутна, з двома рівнями дна, глибиною в південній частині — 0,4, в протилежній — 1—1,12 м, причому північна частина являла собою округлу яму діаметром 1,6—1,8 м. У слабозаглиблому секторі знаходилось вогнище, складене з шматків базальту. Датується об'єктом періодом культури Лука-Райковецька (рис. 17, A). Скупчення обпалених каменів виявлено також в ямах № 24, 29, 74, а шматків базальту без слідів перебування у вогні — в ямах № 19, 58.

Серед інших ям, що складали єдині житлово-господарські комплекси з дослідженими будинками, варто згадати ями № 28 і 30, інтерпретовані в ході розкопок як погріб і хлів. Перша мала овальну форму, розміри 1,8×1,4, глибину 1,05 м; друга — овальна, витягнута в довжину на 3,1 при максимальній

вим та С. П. Юренко в праці, присвячений Опішнянському городищу⁶⁶. Так реконструюється і ряд об'єктів зі Старої Рязані⁶⁷, хоч там відомі ями з двосхилою покрівлею⁶⁸. Стосовно будівлі з Гульського поселення додамо також, що не виключене подвійне, точніше — вторинне використання даного об'єкту.

Зі зберіганням зерна та інших продуктів можна пов'язати ями 2, 4—6, 38, 46, 47, 59, 67, 69, 70 та ін. Круглі в плані, циліндричної, грушоподібної, дзвоноподібної форми, вони розташовуються компактними групами поблизу жител (по чотири — біля буд. 4 та 10, три — біля буд. 13 тощо). У заповненні деяких з них — шматки глиняної обмазки стін. Прикладом може бути яма 4. Грушоподібна, глибиною понад 2, діаметром на рівні фіксації — 1,4, на рівні дна — 1,2 м (рис. 14, A). З її заповнення походили численні уламки посуду, залізні вироби, у т. ч. ніж та уламок ще одного, риболовний гачок.

Яма 38 дещо менша —

⁶⁹

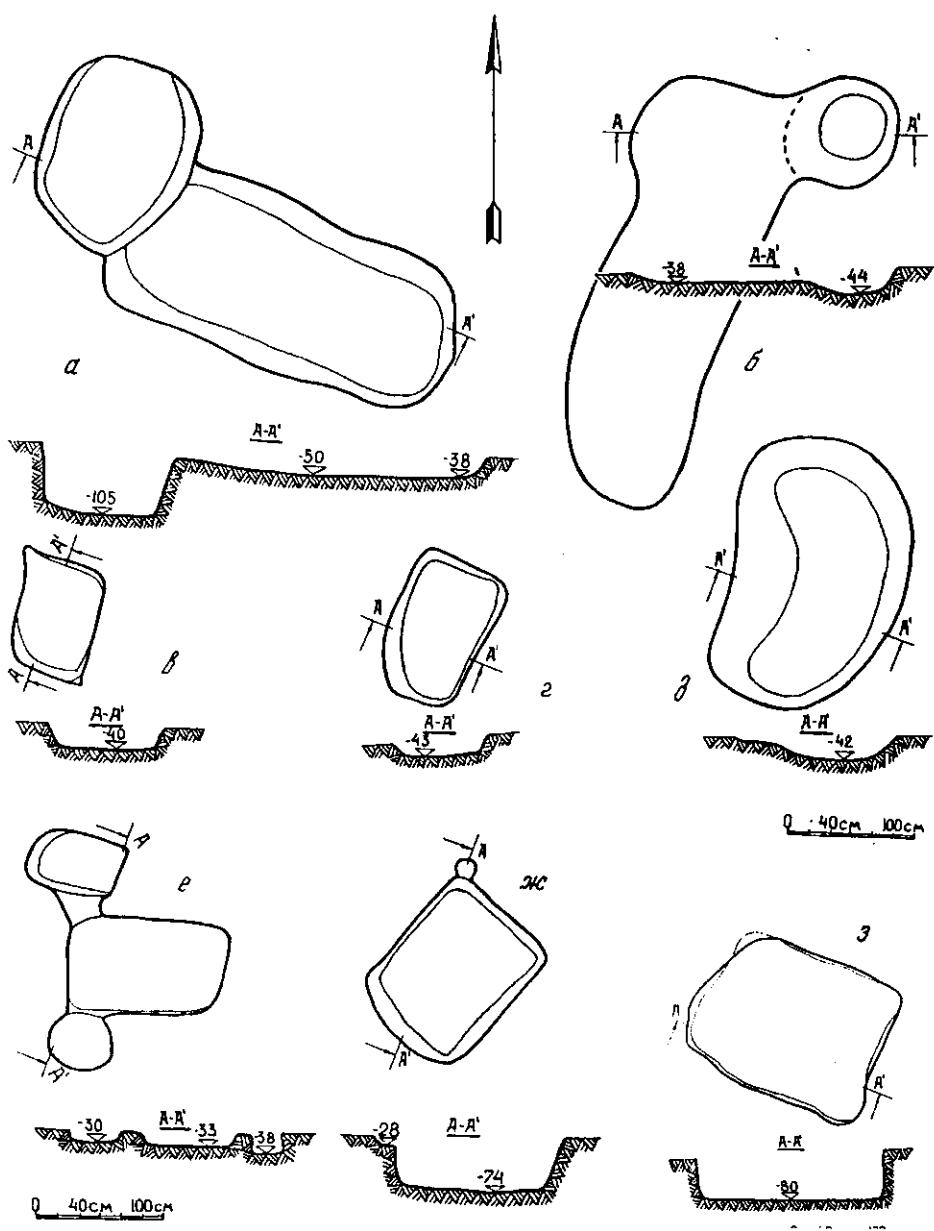

Рис. 15. Наземні та заглиблені побутово-господарські споруди з Гульського селища: № 28 і 30 (А), № 36 (Б), № 11 (В), № 44 (Д), № 73 (Д), № 12—14 (Е), № 32 (Ж), № 57 (З).

ширині 1,6 м. Слідами легких наземних споруд могли бути ями 11, 36, 44, 73 — витягнутих овальних чи підпрямокутних обрисів, заглиблені в материк на 0,3—0,4 м, причому яма № 36 експлуатувалась, вірогідно, разом з житлом № 9. Ями 12—14 утворювали єдиний комплекс, а 32 і 57 слугували господарсько-побутовими приміщеннями, використовуваними мешканцями сусідніх будинків (рис. 15). Як один з варіантів зовнішнього вигляду наземних чи слабозаглиблених споруд можна навести об'єкт з Новотроїцького городища, опублікований І. І. Ляпушкіним⁷⁰ (рис. 16).

Археологічні знахідки з досліджених об'єктів свідчать, що мешканці Гульського поселення, крім землеробства, тваринництва, рибальства, мисливства займались залізоробною справою. Показова у цьому відношенні буд. № 8 (рис. 17, Б). Її котлован — неправильно-округлої форми, діаметром близько 2,2, заглиблений на 1 м від рівня сучасної поверхні. Стінки — майже верти-

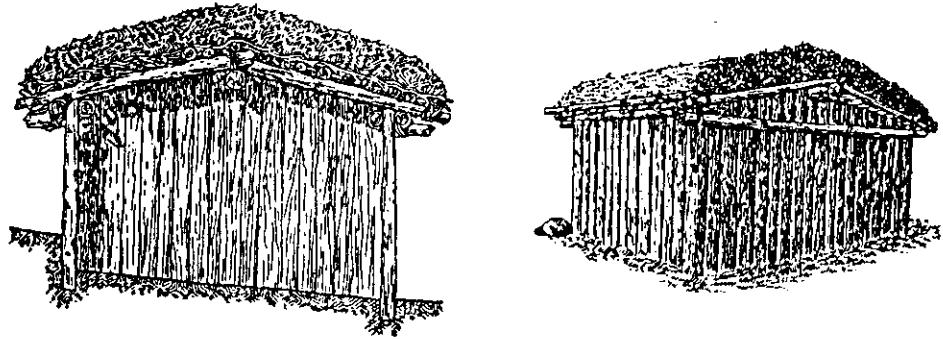

Рис. 16. Зовнішній вигляд наземних будівель за І. І. Ляпушкіним.

кальні, дно рівне. На долівці в північно-східному кутку — розвал печі-кам'янки, повернутої челюстями на захід. У ньому та навколо опалювальної споруди в нижній частині заповнення будівлі зібрані млинцеподібні залишні шлакові конгломерати діаметром 10—15 см, уламки керамічного посуду, два залишніх вироби⁷¹. Знахідки шматків шлаку самі по собі не є унікальними. Проте, їх скупчення і явний зв'язок з теплотехнічною спорудою конкретного об'єкту відповідає критеріям виділення залізоробного виробництва⁷². Зрозуміло, що будівля № 8 — виробнича майстерня металурга. Щодо визначення її конкретного місця в системі процесу отримання заліза, то можна припустити, що вона могла використовуватись для отримання сиродутного заліза тигельним способом. Аналогічний рудний конгломерат, сформований в посудині, відомий на поселенні Автунічі в Чернігівському Полісці⁷³. Звернемо також увагу на факт розташування вказаного виробничого комплексу з пос. Гульськ безпосередньо в зоні житлової та господарської забудови. Для першої половини I тис. це характерно. Згідно запропонованої С. В. Паньковим типології, пос. Гульськ можна віднести до I типу пам'яток чорної металургії, тобто до таких, де залишки залізодобування знайдені безпосередньо на території поселення⁷⁴. Щодо давньоруського часу, то цей прийом вважа-

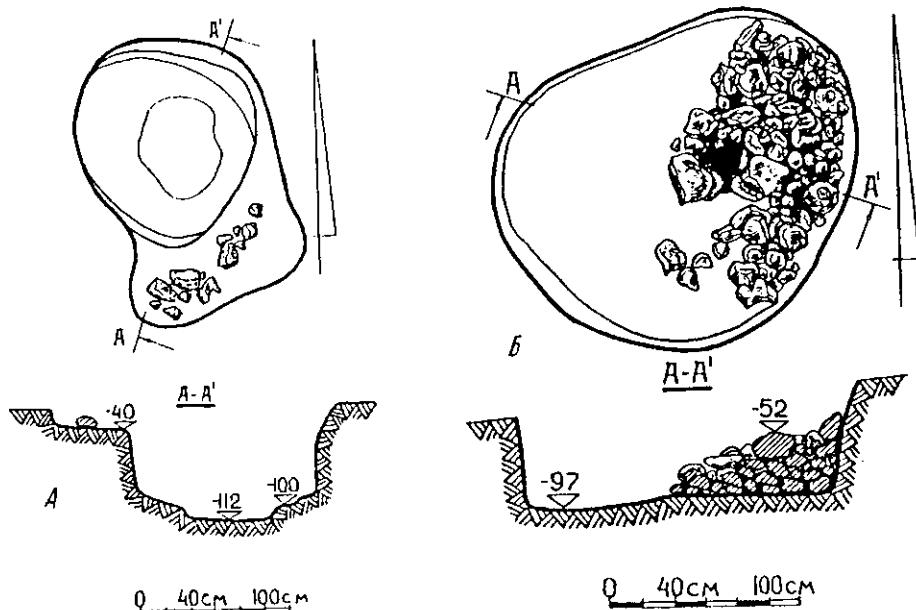

Рис. 17. Плани та профілі будівель № 2 (А) та 8 (Б) з Гульського селища

ється нетрадиційним. За спостереженнями Б. О. Колчина, виробничі об'єкти сільських залізоробів розміщувались, як правило, на незабудованій ділянці⁷⁵.

Резюмуючи нагадаємо, що на селищі площею близько 6 га (виходячи з меж поширення культурного шару) досліджено лише 2400 м². Вибір розкопаної ділянки, її форма і орієнтація були зумовлені потребами сучасного господарського будівництва. Тобто, інформаційні можливості пам'ятки далеко не вичерпані. Але і те, що вдалося простежити, несе цікаву і різnobічну інформацію про древлянське селище. Значну роль у висвітленні різних аспектів історії даного поселення відіграють досліджені на ньому споруди. Вони відображають ритм життя і економічної діяльності на пам'ятці, динаміку розвитку даної селищної структури, специфіку організації господарства, виробничі процеси в різних галузях. Досліджені будівлі дозволяють наочно уявити середньовічне селище, реконструювати деякі елементи його архітектурного вигляду. Пам'ятка постає перед нами як складний, багатогранний і високо-розвинутий тип соціально-економічного феномену, репрезентованого середньовічними селищами поліської зони.

Примітки

¹ Третьяков П. Н. К истории доклассового общества Верхнего Поволжья // Из истории родового общества на территории СССР.— М.—Л., 1935.— С. 102.

² Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1988.— С. 460.

³ Успенская А. В. Древнерусское крестьянское жилище по материалам селищ // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 194—199.

⁴ Данилевич В. Археологична минувшина Київщини // Українська АН. Збірник історико-філологічного відділу.— К., 1925.— № 31.— С. 109.

⁵ Никольская Т. Н. Древнерусское селище Лебедка // СА.— 1957.— № 3.— С. 176.

⁶ Самоквасов Д. Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Чернигова для XIV археологического съезда // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV АС / Под ред. В. К. Трутовского.— М., 1906.— Вып. 1.— С. 13.

⁷ Воронин Н. Н. К истории сельского поселения феодальной Руси. Погост, свобода, село, деревня // ИГАИМК.— 1935.— Вып. 138.— С. 10.

⁸ Там же.— С. 15.

⁹ Толочко П. П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси.— К., 1990.— С. 4; Толочко П. П. Южная Русь: некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Славяно-русские древности.— Л., 1988.— Вып. 1. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы.— С. 187, 188; Кузя А. В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город. Замок. Село.— М., 1995.— С. 97; Моця А. П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Материалы по археологии России.— М., 1995.— Вып. 2. Славянская археология 1990 (Раннесредневековый город и его округа).— С. 136.

¹⁰ Звіздецький Б. А. Археологічні дослідження Гульської давньоруської експедиції // АДУ у 1990 р. Препрінт.— К., 1991.— Ч. 1.— С. 22, 23.

¹¹ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА.— 1960.— № 92.— С. 6; Моця А. П. Указ. соч.— С. 137.

¹² Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.— Тези доп. та повідомлень першого польового іст.-краєзнавчого семінару.— Чернігів, 1992.— С. 33.

¹³ Готун І. А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Мат-ли та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.).— Житомир, 1995.— С. 121—125.

¹⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 163.

¹⁵ Звіздецький Б. А. Археологічні дослідження...— С. 23; Звіздецький Б. А., Носиков П. І. Про типи та функціональні призначення археологічних об'єктів древлянського поселення біля с. Гульськ // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі...— С. 35—38.

¹⁶ Звіздецький Б. А. Отчет о работах Гульской древнерусской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАНУ.

- ¹⁷ Гончаров В. К. Райковецкое городище.— К., 1950.— С. 11—13.
- ¹⁸ Гончаров В. К. Східна Волинь (пам'ятки типу... Луки Райковецької) // Археологія Української РСР.— К., 1975.— Т. III.— С. 122; Сміленко А. Т. Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки Райковецкой) // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 107; Сміленко А. Т. Славянская культура VIII—IX вв. правобережья Днепра (памятники типа Лука Райковец ая) // археология Украинской ССР.— Т. 3.— С. 178, 179.
- ¹⁹ Звіздецький Б. А., Носиков П. О. Вказ. праця.— С. 36.
- ²⁰ Борисевич Г. В. Роль макета в реконструкции древнерусского жилища // КСИА.— 1969.— № 120.— С. 47.
- ²¹ Звіздецький Б. А. Отчет.— С. 16, 17.
- ²² Готун І. А., Петраускас А. В. Рятувальні роботи на багатошаровому поселенні В. Снітинка-4 // АДУ 1992 р.— К., 1993.— С. 52.
- ²³ Борисевич Г. В. Указ. соч.— С. 47.
- ²⁴ Баран Я. В. Слов'янська общинна (за матеріалами поселення Раціків В).— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 7.
- ²⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Археология ССР.— САИ.— Вып. Е1—32.— Л., 1975.— С. 158; Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В. Жилище // Древняя Русь. Город. Замок. Село...— С. 136—138; Харламов В. А. Древнерусское жилище // Археология Украинской ССР.— Т. 3.— С. 340—350.
- ²⁶ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период становления Киевского государства // МИА.— 1958.— № 74.— С. 210.
- ²⁷ Борисевич Г. В. Указ. соч.— С. 48.
- ²⁸ Ляпушкин И. И. Указ. соч.— С. 202, 204—206.— Рис. 110, 112—114.
- ²⁹ Раппопорт П. А. Указ. соч.— С. 158, 159.— Рис. 58, 59.
- ³⁰ Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія.— 1971.— Вип. 3.— С. 31, 32.— Рис. 4; С. 33.— Рис. 5; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.).— К., 1975.— С. 21.— Рис. 7; С. 22.— Рис. 8.
- ³¹ Дубынин А. Ф. Археологические исследования г. Суздаля (1936—1940 гг.) // КСИИМК.— 1941.— Вып. XI.— С. 93—96.
- ³² Воронин И. Н. Жилище // История культуры древней Руси.— М.—Л., 1943.— Т. 1 Домонгольский период.— 1. Материальная культура.— С. 210.— Рис. 128.
- ³³ Рядовий міцанський будинок у Києві XI—XIII ст. // Київська Старовина.— К., 1972.— С. 30, 31.
- ³⁴ Борисевич Г. В. Рец. на: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище... // СА.— 1978.— № 4.— С. 284—288.
- ³⁵ Арицховский А. В. О Новгородской хронологии // СА.— 1959.— № 4.— С. 114.
- ³⁶ Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло...— С. 31, 34—36.— Рис. 6.
- ³⁷ Воронин И. Н. Жилище...— С. 203.
- ³⁸ Монгайт А. А. Раскопки Старой Рязани // По следам древних культур. Древняя Русь.— БМ, 1953.— С. 305.
- ³⁹ Каргер М. К. Древний Киев // По следам древних культур...— С. 57; Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— С. 350; Толочко И. П. Массовая застройка Киева X—XIII вв. // Древнерусские города.— М., 1981.— С. 69.
- ⁴⁰ Хадюк П. И. Раннеславянские поселения Семени и Самчицы в среднем течении Южного Буга // МИА.— № 108.— М., 1963.— С. 323.
- ⁴¹ Приймак В. В. Ограниченные исследования памятников VIII—Х вв. в Верхнем Поворсклье // Археологические исследования на Полтавщине.— Полтава, 1990.— С. 77.
- ⁴² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1993.— С. 267, 268.
- ⁴³ Сухобоков О., Юрченко С. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.).— Полтава, 1995.— Препринт № 6.— С. 44—46.— Рис. 19.
- ⁴⁴ Винокур І. С., Горішній П. А. Бекота. Столиця давньоруського Пониззя.— Кам'янець-Подільський, 1994.— С. 138.— Рис. 67.

⁴⁵ Кучінко М. М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX—XIV століттях.— Луцьк, 1993.— С. 19.— Рис. 4; Кучінко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до XIV ст.).— Луцьк, 1994.— С. 119.— Рис. 24.

⁴⁶ Даркевич В. П., Борисевич Г. В. Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв.— М., 1995.— С. 128.— Рис. 89, I; С. 250.— Табл.22.

⁴⁷ Тимошук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам.— М., 1995.— С. 84, 85, 127; Тимошук Б. А. Давньоруська Буковина (Х — перша половина XIV ст.).— К., 1982.— С. 131, 132; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI—Х вв. н. э.— М., 1990.— С. 116.

⁴⁸ Федоров Г. Б. Славяне Поднестровья // По следам древних культур...— С. 142.— Вклейка между с. 144, 145.

⁴⁹ Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі X — початку XII ст. // Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі.— С. 141.— Рис. 102.

⁵⁰ Рядовий міщанський будинок...— С. 31, 32.— Рис. 2.

⁵¹ Кучінко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині.— Луцьк, 1995.— С. 103.— Мал. 48.

⁵² Баран В. Д. Иражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рацков).— К., 1988.— С. 43, 44.— Рис. 18, 19.

⁵³ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 85.— Рис. 66; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / Баран В. Д., Максимов Е. В., Магомедов Б. В. и др.— К., 1990.— С. 273.— Рис. 57.

⁵⁴ Археология Украинской ССР.— Т. 3.— С. 342.— Рис. 83, I.

⁵⁵ Там же.— Рис. 83, II; Давня історія України / Толочко І. П., Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін.— К., 1995.— Кн. 2.— С. 112.

⁵⁶ Милецкий А. М., Толочко І. П. Парк-музей «Древний Киев».— К., 1989.— С. 56; Древняя Русь. Город. Замок. Село...— С. 186.— Табл. 49; Давня історія України...— Кн. 2.— С. 145.

⁵⁷ Никольская Т. Н. Городище Слободка XII—XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в Земле вятичей.— М., 1987.— С. 69.— Рис. 33.

⁵⁸ Даркевич В. П., Борисевич Г. В. Древняя столица...— С. 11, 119, 173.— Рис. 85, 2, 3.— Табл. 2.

⁵⁹ Давня історія України.— Кн. 2.— С. 22, 24, 25, 28, 29, 33, 34, 38, 42, 49, 51, 56.

⁶⁰ Звіздецький Б. А., Посіков П. О. Вказ. праця.— С. 36, 37.

⁶¹ Раппопорт И. А. Древнерусское жилище...— С. 152.— Рис. 55; Юрченко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія.— Вип. 45.— С. 43.— Рис. 7.

⁶² Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселений у с. Григорова на Среднем Днепре // РА.— 1992.— № 1.— С. 198—210; Веремейчик О. М., Пашкевич Г. О. Палеоботаничні знахідки з поселення Овраменків Круг // Слов'яно-русські старожитності Іванівського Лівобережжя.— Мат-ли іст.-арх. семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Ілекуні (19—20 січня 1995 р., м. Чернігів).— Чернігів, 1995.— С. 19.

⁶³ Волков Ф. К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем.— Пг., 1916.— С. 472; Данилин А. Г. Приспособления для сноповой сушки хлеба у восточных славян и их соседей // Этнография.— 1928.— № 2.— С. 75, 76; Соловьев К. А. Жилище крестьян Дмитровского края // Труды Музея Дмитровского края.— Дмитров, 1930.— Вып. 6.— С. 160—171; Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник.— ТИЭ.— М., 1956.— Новая серия.— Т. XXXI.— С. 295; Токарев С. А. Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры.— М., 1958.— С. 43; Сабурова Л. И. Сельскохозяйственные орудия и постройки // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.— М., 1987.— С. 198—201; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 73, 74.

⁶⁴ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 154.— Рис. 68; Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйствственные постройки для просушки зерна // Тез. Чернігов. обл. науч.-метод. конф., посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве».— Чернігов, 1986.— С. 31; Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А. Указ. соч.— С. 199, 200; Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 65, 66.

- ⁶⁵ Ляпушкин И. И. Указ. соч.— С. 208.— Рис. 115, 1—4.
- ⁶⁶ Сухобоков О., Юрченко С. Указ. соч.— С. 43, 45, 46.— Рис. 19.
- ⁶⁷ Даркевич В. П., Борисевич Г. В. Древняя столица...— С. 106.— Рис. 68; С. 125, 129.— Рис. 90, 5; С. 199.— Рис. 125, 2; С. 217.— Рис. 135; С. 314.— Табл. 86.
- ⁶⁸ Там же.— С. 125, 129.— Рис. 90, 7.
- ⁶⁹ Звіздецький Б. А., Носіков П. О. Вказ. праця...— С. 37, 38.
- ⁷⁰ Ляпушкин И. И. Указ. соч.— С. 208.— Рис. 115, 5—9.
- ⁷¹ Звіздецький Б. А., Носіков П. О. Вказ. праця.— С. 37.
- ⁷² Колода В. В. Некоторые аспекты черной металлургии донских славян в конце I тыс. н. э. // Археология и история Юго-Востока Древней Руси (материалы науч. конф.).— Воронеж, 1993.— С. 53.
- ⁷³ Недопако Д. П., Паньков С. В. Заключення про результати дослідження матеріалів залізоробного виробництва з пос. Автуничі // Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та ін. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1993 р. // НА ІА НАНУ.— Додаток № 9.— С. 359.
- ⁷⁴ Паньков С. В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.).— К., 1993.— С. 102, 103.
- ⁷⁵ Колчин Б. А. Металлургия и металлообработка железа и стали // Древняя Русь. Город. Замок. Село....— С. 245.

Б. А. Звіздецький, І. А. Готун

ПОСТРОЙКИ СЕЛИЩА ГУЛЬСК И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА ПОЛЕССКОГО СЕЛА КОНЦА I ТЫС.

Статья посвящена типологическому и функциональному анализу археологических объектов, исследованных на древнерусском поселении около с. Гульск на Житомирщине. Значительная вскрытая площадь, большое количество исследованных построек и ям различного назначения, хронологические рамки существования памятника и его расположение в глубине Правобережного Полесья позволяют говорить об общем и особенном в развитии южнорусских селищных структур. Зафиксированные на памятнике сооружения демонстрируют хозяйственно-бытовой уклад населения, организацию сельскохозяйственного производства, железоделательного ремесла, позволяют провести параллели с другими средневековыми селищами. Изучение массовой жилой и хозяйственной застройки исследованного участка позволяют сделать вывод о высоком уровне развития этого поселения, проследить особенности его региональной специфики.

B. A. Zvizdetsky, I. A. Gotun

BULDINGS OF SETTLEMENT GULSK AND THEIR SIGNIFICANCE FOR STUDYING A SOCIO-ECONOMIC PHENOMENON OF THE POLESSIAN VILLAGE AT THE END OF THE LST MILLENNIUM

The paper is devoted to the typological and functional analysis of archaeological objects studied in the old Rus settlement near vil. Gulsk of the Zhitomir Region. Rather large excavated territory, the great number of buildings and pits of various purposes which were examined, chronological terms of the settlement existence and its location in the heart of the Right-Bank Polesie have permitted dwelling on the common and particular features in development of southern Rus settlement structures. Buildings excavated in this settlement show every-day life of population, organization of agricultural production, iron-manufacturing craft and permit comparing them with other medieval settlemente. The analysis of dwellings and householding buildings at the plot studied permits making a conclusion on the high level of development of this settlement and to trace peculiarities of its regional specificity.

Одержано 12.04.96

МОНУМЕНТАЛЬНА ПЛАСТИКА В ЗОДЧЕСТВІ КИЄВА ХІІ ст.

Є. І. Архипова

Розвиток кам'яної пластики давнього Києва обмежують кінцем Х—XI ст. Критичний аналіз цієї точки зору і вивчення походження та стилістичних особливостей поки що невеликої групи пам'яток з фігурними зображеннями дозволяє розширити ці хронологічні межі. Про використання різьбленого каміння в декорі київських будівель ХІІ ст. свідчить і нова знахідка різьбленої колонки з пісковику.

Період розвитку монументальної кам'яної пластики стародавнього Києва звичайно обмежують XI ст.¹ Думці про такий вузький хронологічний відрізок її застосування в кам'яній архітектурі міста сприяла, перш за все, топографія знахідок. Фактично немас жодної кам'яної церкви цього часу, де б не було знайдено слідів використання різьбленого каменя в оздобленні інтер'єру. Здебільшого це шиферні плити настилу підлоги та дрібні друзки або невеликі фрагменти шиферних різьблених плит та архітектурних деталей, за якими, на жаль, не завжди можна судити про характер первинного різьблленого декору храмів. Так, наприклад, тільки про наявність його можна стверджувати стосовно Ірининської (?) (розкопки О. К. Лохвицького), Георгіївської та Михайлівської (Видубицького монастиря) церков, археологічні дослідження яких дали нечисленні фрагменти різьблених шиферних плит та елементів пластичного декору. Впевненіше можна судити про скульптурне вбраниння Десятинної церкви, Софійського та Успенського соборів Києво-Печерського монастиря, репрезентоване ширше та різноманітніше. Таким чином, виходячи з хронології архітектурних пам'яток, прийнято вважати, що в київській архітектурі різьблений камінь застосовувався в оздобленні храмів лише з кінця Х — протягом XI ст.

Мармур, виходячи з писемних свідоцтв та результатів археологічних досліджень, застосовувався при будівництві Десятинної церкви, Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів згідно візантійської художньої традиції. Візантійські витоки стилю кам'яного різьблення в цьому матеріалі не викликають сумніву. Водночас у кам'яному декорі храмів використовується й місцевий матеріал — червоний шифер, обробку якого могли провадити як заїжджі, так і місцеві майстри. Тут також зберігається вірність візантійській традиції, зокрема, дуже популярним в усьому візантійському світі в XI—XII ст. плетеним орнаментам, які свого часу розглядались дослідниками як такі, що мають місцеві корені. Популярність та консерватизм такого різьблення, композиційні схеми якого сходять до VI ст., ймовірно, були викликані церковним замовленням і датування їх багато в чому ускладнене через відсутність спеціального дослідження такого роду пластики. За топографією ж, усі ці знахідки належать до XI ст.

Як правило, ширше датуються рельєфи з тематичними композиціями з Києво-Печерського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, проте їхня належність до первинного пластичного декору цих храмів лише вірогідна, тобто, час їх створення не може визначатися часом будівництва вказаних пам'яток. Проте факт, що у північній частині хорів Успенського собору Печерського монастиря М. В. Холостенком був знайдений фрагмент шиферної плити з рельєфним зображенням ноги коня та «змієм», що лежить під ним² (рис. 1), аналогічний рельєфам святих вершників з Михайлівського монастиря (рис. 2; 3), дозволяє припустити, що сюжет змієборців був досить популярний у скульптурному декорі київських храмів. Отже, час виконання, походження та функціональне призначення даних рельєфів набуває важливого

Рис. 1. Фрагмент рельєфу з зображенням зміборця з тимпану північного порталу Успенського собору Києво-Печерської лаври (Київо-Печерський державний історико-культурний заповідник).

час будівництва кам'яної огорожі Михайлівського монастиря, коли було відкрито підвалини кількох кам'яних церков⁵. За словами Л. Покилевича, в землі при фундаментах кам'яної великої церкви, розташованої на північний схід від Михайлівського собору, було «вмуровано у стіну зображення муч. Тирона на коні, зроблене рельєфом на камені художником, мало вправним»⁶. Руїни цього храму (ймовірно, виходачі зі змісту рельєфу та персоніфікації одного з персонажів як св. Федора Тирона) ототожнювалися з рештками Федорового вотча монастиря⁷. Але тому, що, можливо, будь-яких інших аргументів на користь цієї гіпотези не було, згодом її визнали безпідставною, а руїни храму на північний схід від Михайлівського собору стали розглядати як Дмитрівський собор⁸.

Проте час спорудження кам'яного храму Дмитрівського монастиря та його локалізацію досі не з'ясовано. Дата 1062 р., що звичайно приймається дослідниками, не може бути визнана незаперечною. Ю. С. Ассев з цього приводу цілком справедливо відзначає, що вживання літописцем терміну «постави»

Рис. 2. Рельєф із зображенням св. Георгія і св. Федора Стратилата (Національний заповідник «Софія Київська»).

значення у вивченні розвитку київської сюжетної скульптури до монгольської доби.

Більшість дослідників розглядають рельєфи святих вершників з території Михайлівського монастиря як вироби XI ст., що належать до скульптурного оздоблення собору Дмитрівського монастиря, датуючи їх 60-ми рр. XI ст.³. Проте історія походження цих пам'яток показує, що цей висновок умовгядний.

Обидва рельєфи в різні часи було знайдено на території Михайлівського Золотоверхого монастиря й наприкінці XIX ст. вміщено на зовнішню стіну Михайлівського собору. Вважалося, що час та місце знахідки цих плит тепер не можуть бути встановлені⁴. Однак, про одну з них (рис. 2) відомо, що її було знайдено 1785 р. під

та відсутність будь-яких загодок про те, що церква монастиря, який заснував Ізяслав, була кам'яною, дають підстави вважати, «що вона була дерев'яною так само, як Успенська церква Печерського монастиря до будівництва нового кам'яного собору 1073—1078 рр.»⁹. Мабуть, на користь цієї гіпотези свідчить і те, що після смерті фундатора монастиря князя Ізяслава Ярославича тіло його було покладене не в заснованому ним монастирі, який став вотчим монастирем цієї династії, а в «церкви святыя Богородица, вложивше в раку мраморяну»¹⁰.

Вперше про будівництво тут кам'яного храму літопис згадує лише під 1087 р., коли в церкві апостола Петра, «юже бе сам начал здати преже...»¹¹, у мармуровому саркофазі був похований син Ізяслава Ярополк. На підставі цієї фрази деякі дослідники вважають, що до листопада 1087 р. будівництво церкви Петра не було завершене, а добудована вона була лише до 1128 р., оскільки під цим роком вміщенні літописне повідомлення про те, що «в се лето пряша церковь св. Дмитрия Печеряне и нарекоша ю Петра с грехом великим и неправдою»¹². Проте складність цього пасажу не прояснює, про добудову якої церкви — Дмитра чи Петра — йдеться. На думку Д. Слюсарєва, 1087 р. храм св. апостола Петра хоч і не був закінчений, але все ж таки настільки «готовий», що міг прийняти раку з тілом князя-будівника¹³. Цілком ймовірно й те, що термін «преже», відбиваючи витівки долі цього князя, означає, що храм, який він почав, добудовувався вже після того, як він назавжди полишив Київ. Таким чином, з літописних свідоцтв очевидно, що з 80-х рр. XI ст. до кінця 20-х рр. XII ст. у Дмитрівському монастирі існувало два храми — св. Дмитра та св. апостола Петра, збудовані, на думку Ю. С. Ассєва, в близький час¹⁴.

Руїни храмів, розкритих на території Михайлівської гори у 1785 р., тривалий час не були досліджені належним чином. Археологічні розкопки 1980 р. храму на південний схід від Михайлівського собору (вул. Героїв Революції, нині Трьохсвятительська) дозволили віднести будівництво досліджененої споруди до третьої четверті XI ст. та ототожнити її з собором Дмитрівського монастиря, збудованим князем Ізяславом Ярославичем у 60-ті рр. XI ст.¹⁵. Дослідження храму на північний схід (поблизу станції фунікулера), проведені В. О. Харламовим у 1988 р., дали певні матеріали (в тому числі фрагменти фрескового розпису), що дозволяють датувати його кінцем XI — початком XII ст. Ймовірно, цей храм і слід ототожнювати з церквою св. апостола Петра. Як видно з матеріалів розкопок різних років, він був оздоблений фресковим розписом¹⁶, характер розчину якого, за спостереженнями Ю. Коренюка, дозволяє датувати їх початком XII ст.*. Близьким часом мають бути датовані й роботи по скульптурному декору храму, які, виходячи зі згадуваного зауваження Л. Похилевича, включали оформлення фасаду будівлі. Мабуть, аналогічного призначення була й плита зі змісборцем з Успенського собору (рис. 1) та інша плита з поверхнем воїном зі стіни Михайлівського собору (рис. 3), про що, крім монументального характеру рельєфів, свідчить й схожість рамки у вигляді звичайного бортика, що охоплює ці композиції (рис. 2).

Отже, ми маємо три зразки витворів кам'яної пластики з сюжетами святих всрінників, два з яких за топографією належать до будівель 70-х рр. XI — початку XII ст.**, а третій (нез'ясованого походження), швидше за все, виконаний десь у близький час.

Досить довго обидва рельєфи зі стіни Михайлівського собору вважали виконаними для однієї будівлі, але різними майстрями¹⁸. Детальний аналіз їх показує, що це робота не тільки різних майстрів, але й вироби різного художнього кола. Значно краща за рівнем виконання плита із св. Дмитром (?), що зберігається в Державній Третьяковській галереї (рис. 3). Привертає увагу особлива ретельність у передачі візантійського ламеларного обладунку, що видас не тільки професійного майстра, але й знавця предмету і вказує на

* Висловлюю подяку Ю. Коренюку за люб'язно надану інформацію.

** Оскільки за типом кладки відомо, що північний портал Успенського собору двічі зменшували ще на початку XII ст., час появи цього рельєфу можна відносити і до цього періоду¹⁷.

Рис. 3. Рельєф із зображенням св. Дмитра Солунського і св. Георгія або св. Нестора (Третьяковська галерея).

візантійський прототип зображення. Плита зі св. Георгієм та Федором з «Софійського музею» виконана менш майстерно, зображення тут носить умовніший характер та має відчутні риси середньовічного мистецтва (рис. 2).

Власне, ця плита є поки єдиним зразком західок подібного роду у Києві *in situ*. Іконографічні ознаки свідчать, що це зображення св. Георгія та Федора Стратилата. Якщо ж виходить з патронального характеру сюжету, то один з персонажів був патроном храму, розташованого на північний схід від Михайлівської гори. За О. І. Некрасовим, тут зображено князя Ізяслава з його святым патроном¹⁹. Проте дослідники топографії стародавнього Києва не відзначають тут пам'яток з такою присвятою. Як відомо, не мав такої присвяти і Успенський собор Печерського монастиря. Тобто, запропонована свого часу точка зору про патрональний характер даного сюжету, не може бути прийнята в її колишньому варіанті. До того ж, вона була відкинута більшістю дослідників, які зазначали, що персоніфікація зображення з німбом як світської персони маловірогідна²⁰.

Думка про те, що обидві плити походять з собору Дмитрівського монастиря, ускладнила пошуки парних св. Георгію та св. Федору святих на другому рельєфі.

У персонажах плити із ДТГ певний час бачили св. Дмитрія Солунського і Нестора, який вражас Лія²¹, потім останнього замінили на св. Меркурія, який попирає Юліана Відступника²². Але, оскільки лівий вершник не відповідає іконографії образу св. Меркурія, якого звичайно зображують з короткою бородою та вусами, було запропоновано поміняти місцями цих святих й персоніфікувати лівого як св. Дмитрія, який вражає царя Максиміліана, а правого як св. Меркурія²³.

Відмовившись від походження цих рельєфів з однієї будівлі, можна припустити й інший варіант тлумачення фігури лівого вершника, визначаючи його як св. Георгія, що попирає Діоклетіана, а правого — як св. Дмитрія, оскільки тип безбородого юнака, в якому поданий лівий вершник цього рельєфу, більш за все відповідає образу св. Георгія. Відзначимо, що зображення св. Георгія, що перемагає зло у вигляді язичницького царя Діоклетіана, досить поширене. Наприклад, у мистецтві середньовічної Грузії він неодноразово зустрічається в оформленні фасадів церков, щоправда, звичайно тут його зображують не з св. Дмитрієм або Меркурієм, а зі св. Федором²⁴. Але за легендою, саме св. Дмитрій благословив юнака Нестора на бій з гладиатором Ліем і пам'ять цих святих вшановується майже одночасно²⁵. Тому, незважаючи на те, що лівий персонаж поданий вершником, іконографічні

особливості дозволяють вважати не менш переконливим і перший варіант тлумачення зображень на цьому рельєфі.

Стиль рельєфів, на думку дослідників, свідчить про вплив солунських традицій. З Солунню пов'язують або прототип, або майстрів, які виконували рельєфи²⁶. Однак у світлі викладеного про походження пам'яток думка ця не може поширюватись на обидві плити, а тільки на рельєф зі св. Дмитрем, схожість якого з персонажами Хіландарського рукопису XIII ст. й дала підстави С. Радойчуку казати про спільність виникнення (ймовірно, з Константинополя) цього кола пам'яток, шлях проникнення яких до Києва лежав через Солунь та Святу Гору²⁷.

Щодо походження цього рельєфу, то, хоч зараз й важко встановити, для якого з київських храмів він був виготовлений, найвірогіднішим все ж таки уявляється його відношення до Михайлівського Золотоверхого собору, над оздобленням якого поряд з місцевими працювали грецькі майстри, а образ св. Дмитра Солунського посідав одне з почесних місць у храмі. На користь цього, враховуючи знахідку аналогічного рельєфу в Успенському соборі та рельєф зі св. Федором та св. Георгієм з церкви св. апостола Петра (?), свідчать і спостереження загального характеру.

Відомо, що святі Георгій, Дмитрій, Федір Тирон та Федір Стратилат, що вшановувалися за християнської доби як мученики, з кінця IX—X ст. стають патронами імператорів і воїнів та зображуються в обладунку з мечем та списом в руках, часто верхи, втілюючи ідеї перемоги добра над злом та символізуючи перемогу християнства над язичництвом²⁸. Поява їхніх зображень, поданих у схожій геральдичній композиційній схемі, на фасадах київських церков, ймовірно, мала захисний характер та відбивала конкретну історичну реальність — посилення військової небезпеки. Так, наприклад, культ св. Георгія, дуже рано занесений до Русі (Георгій — хрещене ім'я Ярослава Мудрого, йому був присвячений започаткований Ярославом монастир, вівтар у соборі св. Софії тощо), особливо широкої популярності набуває у XII—XIII ст., стаючи патроном князів в їхніх ратних справах. Його вважають «за свого» у князівських колах. Про популярність воїнів-святих у цей час свідчать імена князів, назви храмів та міст²⁹. У XII—XIII ст. зображення святих воїнів найчастіші у творах прикладного мистецтва, почесне місце їм відводять у храмових розписах (мозаїчне зображення Дмитра Солунського в Михайлівському Золотоверхому соборі (1108 р.), зображені вони на стовпах Кирилівської церкви (1160-ті рр.)). Все це дає підстави вважати, що саме наприкінці XI — першій третині XII ст. воїнська тематика набуває програмного характеру в кам'яній пластичі стародавнього Києва та є, швидше за все, не тільки патрональною, а й символіко-героїчною за жанром, розвиток якого, мабуть, лише завдяки кращій збереженості пам'яток, відзначався раніше тільки у фасадній скульптурі Північно-Східної Русі XII—XIII ст.

На території Михайлівського Золотоверхого монастиря серед шиферних плит, використаних як будівельний матеріал у трапезній церкві Іоана Богослова, нещодавно В. П. Шевченко було знайдено ще один фрагмент (45×53 см) шиферної плити з дуже пошкодженим рельєфним зображенням грифона (рис. 4). Верхня частина плити має рамку (збереглася частково) у вигляді простого гладенького бортника. Впритул до неї, під гострим кутом, розташоване ліве підняте крило грифона, заокруглене на кінці. Його голова з горбатим дзьобом та борідкою трохи склонена, на ший (поміж крилами)

Рис. 4. Фрагмент рельєфу з зображенням грифона (Музей історії міста Києва).

Рис. 5. Рельєф із зображенням Самсона, який бореться з левом (Кисво-Печерський державний історико-культурний заповідник).

рельєфна вузька смужка — ймовірно, ошийник. Праве крило збереглося гірше. Воно розташоване паралельно спині, значно виступаючи перед шию. Незважаючи на те, що рельєф погано зберігся, видно, що він був досить високий та виступав майже під прямим кутом до тла, на якому чітко видно сліди різця. Зараз пам'ятка готується до публікації. В. Г. Пуцко, який відзначає його типологічну близькість до мармурового рельєфу XI ст. з Фесалонік та схожість прийомів обробки з різблеснням шиферних рельєфів із святыми вершниками, вважає, що як і вони, ця плита була пов'язана з собором Дмитрівського монастиря³⁰. Проте, враховуючи сказане про «михайлівські» рельєфи, ця думка уявляється неправильною.

Характер рельєфу й рамка плити вказують на його можливе відношення до фасадної скульптури, але типологічної схожості з рельєфом з Фесалонік немає. Там, як і на багатьох інших, грифон зображений у репрезентативній позі з піднятою головою у поважному русі праворуч. Похилені голова на михайлівському фрагменті свідчить, що київський грифон зображений в іншому композиційному типі, відновити який через невеликий розмір фрагменту досить важко. Враховуючи традиційне для пам'яток XI—XII ст. зображення грифона як недремного сторожа — охоронця священного місця на фасадах церков у типі «урочистої процесії»³¹, київський швидше входив до сюжетної композиції. Проте рамка над його постаттю не дозволяє залучити фрагмент до сцени «Вознесіння Олександра Македонського» (не менш популярний сюжет, в тому числі й у давньоруському мистецтві). Можливо, він входив до геральдичної групи, композиція якої могла бути подібна до рельєфу балюстради в соборі Сан-Марко в Венеції³². Умови знахідки фрагменту й зіставлення з іншими «михайлівськими» рельєфами, дозволяють вклопити його до цієї ж групи пам'яток, датуючи не раніше кінця XI — першої третини XII ст.

Другу групу київських сюжетних рельєфів становлять дві плити зі стіни друкарні Києво-Печерського монастиря і з руїн храму на Володимирській вулиці, що ототожнюються з церквою св. Ірини.

Перші два, час та місце знахідки яких невідомі, традиційно відносять до оздоблення палацової споруди в Берестові або Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Тотожність стилістичних та художніх ознак обох плит, що видають руку одного майстра, підтверджують їх парність та відношення до единого циклу рельєфів (рис. 5, 6). Про зміст рельєфів було висловлено кілька припущень. Вважали, що на одній плиті репрезентовано Геракла, а на іншій східного принца, царевича або Діоніса³³. Широкі хронологічні межі має і час їх появи. Аналіз іконографії зображень дозволив мені підтримати

Рис. 6. Рельєф із зображенням Кібели, яка їде у візку, запряженному левами (Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник).

висловлену свого часу точку зору про те, що на рельєсах зображені саме Самсона та Кібелу та дійти висновку, що жіночий образ, прототипом якого є зображення Кібели, яка їде у візку, закладеному левом та левицею, сходить до одного з типів іконографії Кібели римського часу в образі покровительки всього живого (дікі леви — царі звірів покірно прислуговують їй) та захисниці міст (високий вінець, стінка візка у вигляді зубців міського муру). Вірогідно, цей сюжет був запозичений з візантійських (малоазійських) джерел, до яких, до речі, дослідники відносять походження цього образу, розглядаючи його і як Діоніса. Так, за С. Радичачем, до Кисва він потрапив через Солунь та Святу Гору. Час появи цих рельєфів він відносить до XI—XII ст.³⁴. Стилістичні ознаки та особливості вображення жіночого персонажу, на мій погляд, дозволяють датувати їх кінцем XI—XII ст.³⁵

В. О. Харламов залишає до цього ж циклу рельєфів фрагмент (20×16 см) плити з зображенням голови тварини, яку він визначає як цапа (рис. 7). Фрагмент знайдено 1971 р. у північній частині стародавнього нартексу Успенського собору в кладці стіни біля Іоано-Предтечинської хрещальні. На думку дослідника, ця плита разом з плитами з друкарні входила до циклу плит з сюжетними язичницькими композиціями, виготовленими за античними зразками, що прикрашали палац князя Володимира у Берестові до прийняття ним християнства. Після цієї події з усіх плит були залишені лише ті, зображення на яких можна було тлумачити з позиції новоприйнятої релігії³⁶. Думка ця не одержала підтримки дослідників. В. Г. Пуцько зазначає, що, оскільки північна стіна нартекса в місці її при-

Рис. 7. Фрагмент рельєфу з зображенням голови тварини (чапа ?) (Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник).

Рис. 8. Фрагмент рельєфу з зображенням озброєного воїна в боротьбі з левом (Національний музей історії України).

лягання до Іоано-Предтечинської хрещальні була зруйнована до підвалин вибухом собора, зараз неможливо простежити, якою мірою її торкнулися ремонтні роботи XVII ст.³⁷. Додам, що після землетрусу 1230 р. кладка стін собору була перекладена з стародавньої цегли, яку брали з розвалу кладок XI ст., причому, за зауваженням М. В. Холостенка, у заповненні такої кладки південної стіни поряд з «валунами, шматками розового розчину, уламками шиферних плит» зустрічалися й різьблени³⁸. Стилістична схожість рельєфу даного фрагменту з різьбленими плитами зі стіни друкарні собору дозволяє датувати його кінцем XI—XII ст.

Фрагменти третьої плити з зображенням озброєного воїна в боротьбі з левом походять із розкопок храму та палацу на Володимирській вулиці 1833—1834 рр. (рис. 8). Погана фіксація матеріалів з розкопок не дозволяє впевнено казати: походить рельєф з храму чи палацу. Стилістично ж він дуже близький до рельєфів з друкарні, що дало змогу В. Г. Пуцку висловити думку про належність усіх трьох плит одній пам'ятці — церкві св. Ірини, а в функціональному відношенні — декору її інтер'єру³⁹. Але, по-перше, ототожнення цього храму з церквою св. Ірини підтримується не всіма дослідниками, а, по-друге, зміст рельєфів мало узгоджується з культовим простором, тим більше, вітварною огорожею, до якої її відносить автор. Зображення різноманітних тварин, що було популярним у оздобленні вітварних огорож в іконоборський період, у XI—XII ст. змінюється на зооморфні мотиви декоративного характеру, а взагалі, як відзначає В. Н. Лазарєв, тут активніше використовувались орнаментальні мотиви та хрести, а зображення зооморфного плану трапляються зрідка⁴⁰.

Крім того, вивчення цього рельєфу показує, що в даній будівлі його використано вдруге. Про це свідчить відсутність рамки, що зрізана у пізніший час, пошкодження композиції (зрізане лезо меча), а характер обробки країв

плити, обтесаних з обох боків до центру під кутом (плити, композиції яких взято в рамку, звичайно мають прямовисно зрізані боки) свідчить про їхнє зтесування вдруге.

Таким чином, гіпотеза В. Г. Пуцка про спільність походження всіх трьох плит з однієї будівлі, яка базується на тому, що до стіни лаврської друкарні рельєфи могли бути вмуровані з будь-якого київського храму, а переміщення рельєфу до руїн церкви св. Ірини маловірогідно, виявляється хибною. Отож, дуже проблематичне її відношення рельєфу до первинного пластичного декору церкви св. Ірини, виходячи з дати побудови якої, В. Г. Пуцко датує його серединою XI ст.⁴¹. Тим більше, що й саму пам'ятку пов'язувати з цією церквою немає жодних підстав⁴².

Мотив двобою озброєної людини із звіром неодноразово зустрічається у візантійській пластиці, популярний він й у різьбленні по слоновій кістці XI—XII ст., сюжети якої близькі до античних зразків. Схожі мотиви в різьбленні венеціанських рельєфів парапетів хор другої половини XI ст., парапетної плити з монастиря Лаври на Афоні XI—XII ст., рельєфів з Малої Митрополії в Афінах XII ст. та плити XIII ст. з Афінського музею (№ 159)⁴³. Стилістичні особливості київського рельєфу вказують, що і він був виконаний десь у близький час. Кінцем XI ст. його датував А. Грабар, який вважав, що цей рельєф є одночасним з рельєфами з Лаври та Михайлівського Золотоверхого собору⁴⁴.

Помилки в малюнку, досить груба обробка поверхні рельєфу (особливо в передачі лівої руки зі щитом, показаним з внутрішнього боку), сліди греко-бінчастого різця в проробці тла дозволили дослідникам розглядати плиту як зразок роботи місцевого київського майстра⁴⁵. Безсумнівна схожість з лаврськими рельєфами та вірогідність їхнього виготовлення в одній майстерні або одним майстром⁴⁶ дають підстави датувати його, виходячи з датування лаврських плит, також кінцем XI—XII ст.

Не зрозуміло з яких причин В. Г. Пуцко залучас до пластичного декору храму на Володимирській вулиці й фрагмент шиферного рельєфу, атрибутованого М. М. Вороніним як знахідка 1838 р., виявлена з іншими на садибі Корольова. О. І. Ставровським там були досліджені рештки кам'яного храму, який ототожнюється з церквою Федорівського монастиря, закладеною 1128 р.⁴⁷. Поблизу цього монастиря дослідники топографії стародавнього Кисва локалізують також Янчин монастир із церквою св. Андрія (закладена 1086 р., освячена 1131 р.), яка згадується в літописах⁴⁸. Її місце поки що остаточно не встановлене. Таким чином, навіть коли знайдені О. І. Ставровським рельєфи походять з церкви св. Андрія, датування їх кінцем XI — першою третиною XII ст. відповідає топографії знахідок.

Йдеться про рельєф із зображенням тварини, яку М. М. Воронін помилково визначив як слона «з піднятими передніми ногами»⁴⁹, що зберігається у фондах Національного музею історії України (фрагмент другого рельєфу з обличчям людини, також опублікований М. М. Вороніним, поки не знайдений у Музеї, де його 1957 р. бачив дослідник). На фрагменті (25×13×близько 4,5 см) збереглася задня частина тулуба тварини з вигнутим довгим хвостом, піднятим догори (у слона короткий) та міцними ногами (частково відбиті). Виходячи з анатомічної будови ніг та хвоста, це хижак котячої породи (лев?). Верхи на ньому сидить людина, від постаті якої збереглися частина стегна та ноги, зігнуті в коліні. Композицію, виходячи з фрагменту дуги ліворуч, було взято в коло, виконане стрічкою з широким (5 см) центральним пружком та, ймовірно, профільованою вузькою окрайкою (відбита). Рельєф плити плаский, без полірування, частини, що виступають, трохи зтесані (рис. 9, I).

Аналогічну композицію також має шиферна плита, фрагмент якої (13×8,5×3,3 см) було знайдено в 1993 р. поряд з Софійськими воротами (роздягні І. І. Мовчана та Я. Є. Боровського). Збереглася частина ноги тварини, що була зігнута в суглобі, та нога людини в чобітку з гострим носком. Тло рельєфу під ними має дугоподібний контур, оброблений вздовж краю фаскою висотою до 8 мм. Рельєф зображення нижче, ніж на вищеописаному фрагменті (не більше 3—4 мм), поверхня оброблена ретельніше, зображення за «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

I)

Рис. 9. Фрагменти рельєфів з зображенням
I — фрагмент рельєфу з зображенням хижака котячої
породи (лева) з вершником на спині
(Національний музей історії України).

масштабом менше. Це, без сумніву, дві різні плити, що мали подібні композиції (рис. 9, 2) та були виконані в близький час. Тип сцени з засідланим хижаком був поширений у середньовічному мистецтві XII ст. Розташування композиції в колі дозволяє припустити, що це міг бути Самсон, який, сидячи верхи на леві, роздирає йому пащу. У романських церквах така композиція звичайно розташовувалась над входом або обабіч нього. Такий іконографічний тип відомий і у давньоруських пам'ятках, зокрема, серед рельєфів Дмитровського собору у Володимири (1194—1197 рр.), а також у витворах прикладного мистецтва⁵⁰.

Фрагментованість не дозволяє судити, наскільки точно це зображення відповідає даному типові іконографії. Не виключено, що біблейський персонаж тут заміщено якимось іншим образом, проте загальний характер композиції дозволяє зблизити його саме з цим типом.

За тривалий період існування витвори кам'яної пластики зазнали значних втрат, поділивши долю архітектурних пам'яток, до яких колись належали. Руйнації, пожежі, різноманітні будівельні роботи, активне їх використання як будівельних матеріалів привело до того, що сьогодні дуже складно визначити первинне місце та належність рельєфів, час їх створення та походження. Певну складність створює й те, що взагалі всі витвори київської декоративної пластики не виходять за межі візантійського художнього кола, а пам'ятки архітектури другої половини XII — початку XIII ст. не зберегли прикладів скульптурного вбррання. Тому важко впевнено казати про існування в Києві в ці часи пластичної традиції, що визначає розвиток кам'яної пластики цього періоду деяких давньоруських князівств. На думку В. Г. Пуцка, різьблений камінь, а тим більш фігурний рельєф, не зустрічається з 70-х рр. XI ст. аж до XIII ст.⁵¹.

Така ситуація є дивною, тому що в цей час було зведені досить багато храмів. Здавалося б, цьому мав би сприяти загальний характер змін, що відбувалися в київській архітектурі першої половини XII ст. і зумовлювалися зміною будівничої техніки та застосуванням інших будівельних матеріалів, наслідком чого стала зміна всієї декоративної системи будівлі⁵². У Києві стара архітектурна традиція, на думку дослідників, продовжувала розвиватися до 30-х рр. XII ст., а отже, немає підстав заперечувати вірогідність наявності скульптурного декору в храмах цього часу. Розглянуті рельєфи є очевидним свідченням цього. Фрагменти шиферних різьблених карнизів та плити з плетеним орнаментом були також знайдені Р. С. Орловим 1990—1991 рр. під час

тварини з вершником на спині
2 — фрагмент рельєфу з зображенням тварини з вершником на спині (Музей історії міста Києва)

роздкопок, кам'яного храму Бориса та Гліба (початок XII ст.) у Вишгороді, причому характер плетіння вишгородської західної стилістично близький до чернігівського білокам'яного різьблення XII ст.

Перехід 1139 р. на київське князювання чернігівської династії Ольговичів знаменує початок нового періоду в кам'яному будівництві Кисва. Проте він не викликав відмови від візантійської традиції, а вплив, якому піддалися чернігівські майстри з боку романської архітектури, досить органічно злився з візан-

тійською архітектурною системою і знайшов прояв саме в застосуванні окремих елементів романського декору — архітектурних поясів та деталей білокам'яного різьблення. І хоча в Кисві ці елементи використовувалися дуже обмежено, повної відмови від пластичного декору, ймовірно, статися не мог-

Рис. 10. Фрагмент рельєфу з зображенням Богоматері Одигітрії (Національний музей історії України).

ло, оскільки стилістичні зміни, що відбувалися, не торкаються загальної концепції архітектурно-просторового рішення будівлі. Немає жодних підстав вважати, що з другої половини XII ст. кам'яне різьблення не використовується в оздобленні інтер'єру храмів (на хорах, у вівтарній огорожі та ін.). Деякі фрагменти шиферних плит з орнаментальним різьбленням, місце знахідки або відношення яких до архітектурних будівель невідомі, мають ознаки різьблення пізнішого часу. Не виключено, що вони датуються саме цим часом, але атрибуція їх потребує спеціального дослідження.

Власне єдиною романською за типом пам'яткою Києва є збудована давньоруськими майстрами ротонда кінця XII — початку XIII ст., розкопана 1975—1976 рр.⁵³. Автори розкопок висловили думку про світський характер пам'ятки, проте ряд дослідників вважає її католицькою церквою, збудованою в Києві на замовлення домініканських ченців⁵⁴, а С. О. Висоцький визначає її як православну церкву св. Катерини⁵⁵. На думку В. Г. Пуцка, з цією будівлею слід пов'язувати рельєф з сірого пісковику зображенням Богоматері з дитиною, виконаний за романською традицією⁵⁶. Рельєф (рис. 10) був знайдений М. В. Холостенком у запасниках Національного музею історії України. Час та місце знахідки його у музеї не зафіковані, але за М. В. Холостенком, він потрапив сюди ще в довоєнні роки та походить з території Десятинної церкви. Датуючи рельєф кінцем X — початком XI ст., дослідник пов'язував його з оздобленням Десятинної церкви, розташовуючи в тимпані порталу або на фронтоні центральної закомари⁵⁷.

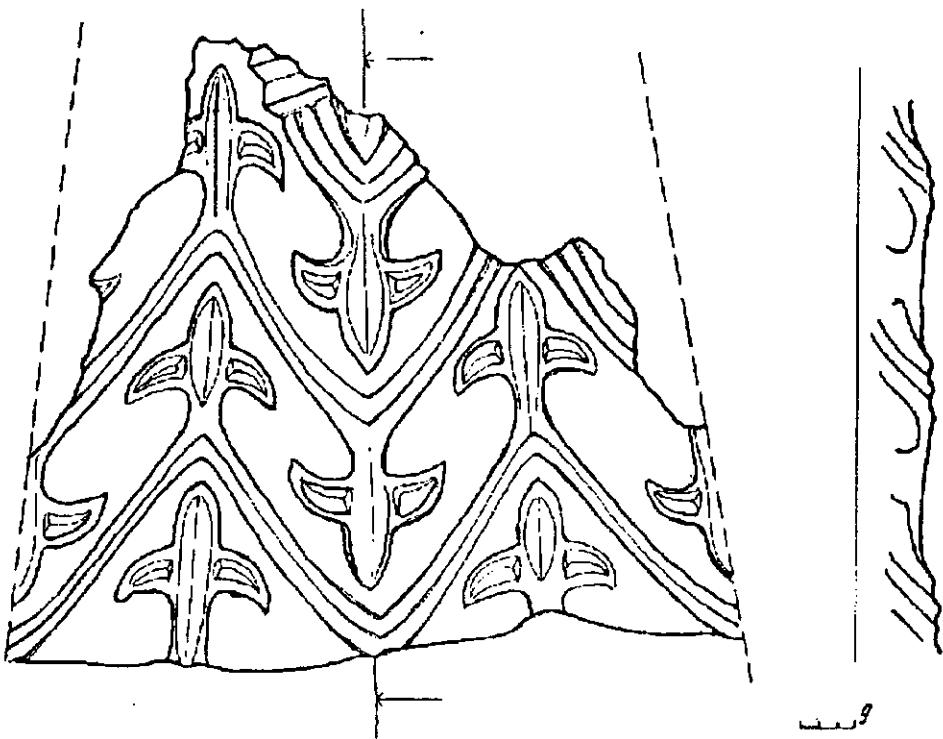
Важко однак уявити, щоб, походячи з Десятинної церкви, ця пам'ятка могла залишитися невідомою. Ймовірно, рельєф був депаспортизований або належить до випадкових знахідок (вперше він зареєстрований лише 1982 р. і старих шифрів не має). Співробітники музею згадують, що ще до війни рельєф лежав у ящику з будівельними матеріалами з розкопок Десятинної церкви Д. В. Міллєва, звітна документація про які безслідно зникла. Проте в коротких інформаціях, що друкувалися в ОАК, Д. В. Міллєв не згадує про цю знахідку, в той же час приділяючи увагу менш значним деталям. Таким чином, відношення цього рельєсу до Десятинної церкви дуже умовне, як, до речі, і належність домініканському костьолові, але романський характер рельєфу дістас визнання⁵⁸.

Про належність рельєфу до пізнішого часу, на мій погляд, свідчить і іконографічний тип, до якого, швидше за все, належить дане зображення. Так, оскільки рельєф фрагментовано, дослідники, вагаючись у визначенні його композиції (погрудне, поясне або на повний зріст), в основному сходились у тому, що дитину зображені напівлежачі та сповітою. В. Г. Пуцко однак цілком слушно відзначає, що напрям складок мафорія з правого плеча Богоматері не дозволяє говорити про те, що її права рука була піднята вгору, як це звичайно буває в даному іконографічному типі зображень Одигітрії⁵⁹. Крім

I

Рис. 11. Різьблена колонка вівтарної

2

огорожі або ківорія: 1 — фото; 2 — прорисовка (Музей історії міста Києва).

того, Христос-отрок навряд чи був зображений «напівлежачи» (тобто у тому положенні, як носять матері сповитих грудних дітей)⁶⁰. Швидше за все, він сидить на лівій руці Марії, злегка відхилившись, він мовби звертається до неї і до вступаючого до храму. Слід відзначити, що розворот постаті Христа до Марії виражено поглибленим рельєфу в місці, де перетинаються їх німби. Чітко виражені рельєфні смуги в одязі, що сходяться до поясу, дають змогу думати, що Христос був одягнений у синдон, оперезаний хрестоподібно поясом — одяг архієрея. Відставленою в бік правицею він благословляє, а в лівій руці тримає сувій. Те, що Христос ніби звертається до Богоматері, дозволяє думати, що правою рукою він благословляє Богоматір-Церкву. Загалом даний іконографічний тип відповідає образу «Христа-архієрея, що освячує храм». Цей образ зустрічається майже у всіх основних іконографічних типах Богоматері з дитиною. Він широко презентований не тільки в монументальному мистецтві, але і в іконописі та мініатюрі. Час його виникнення дослідники відносять до XI ст. У візантійських іконографічних програмах XI—XIII ст. Христос у одязі архієрея, що освячує храм, найчастіше зображується в конах апсид, іконних композиціях біля вівтарної огорожі та над входом до церкви⁶¹.

Особливості рельєфу: високий у зображені голів, та більш плаский у передачі постатей — притаманні кам'яній пластичі саме XII—XIII ст. У Київській дрібній пластичі подібну особливість має рельєф іконки зі сланцю з Христом на троні, що датується першою четвертю XIII ст.⁶². На пізнішу дату вказує і палеографія напису у вигляді монограмми ІС ХС, від якої збереглося три перших літери. Все це дас змогу погодитись з В. Г. Пуцком стосовно датування цього рельєфу кінцем XII — початком XIII ст., тим більше, що саме

на другу половину XII—XIII ст. припадає найбільша популярність образу Богоматері-Одигіттії у Києві⁶³.

Новим свідченням використання пісковику в скульптурі Києва стала і знахідка 1989 р. у південно-східній частині «міста Володимира» в будівлі, що датується другою половиною XIII ст., двох фрагментів різьбленої колонки⁶⁴. Виходячи з розмірів (діаметр 12,5, висота 22 та 16,5 см), вона, швидше за все, правила за опору кіоворія або віттарної огорожі. Про це ж свідчить суцільна орнаментація колонки, що являє собою мотив трилисників, які вписані у скомпоновані зигзагом трикутники (рис. 11, 1, 2). Зигзаги виконані потрійними рельєфними джгутами, які утворюють з трилисниками майже геометрично правильну мережку орнаменту, але жоден з елементів не є точною копією іншого, оскільки малюнок наносився від руки. Різничається і трактування рельєфу в деталях композиції. У зображеніні трилисників він сягає висоти 0,8 см, в той час як мережка трикутників виконана більш пласким східчастим різьбленим у вигляді підтрикутних у перетині неглибоких та не зовсім рівних борозенок. Листя трактується яскравіше, його краї підходять до тла майже під прямим кутом, а всередині вибірка листя глибша, ніж у борозенках зигзагу. Характерною особливістю різьблення трилисників є те, що центральний листок має широку двогранну борозенку, яка утворює пряму прожилку посередині всього трилисника, не зважаючись, як це звичайно робиться, перед парою чергових листків, а немов би утворюючи коротке стебло, з якого починаються зовнішні борозенки кутів зигзагу. Бокові листки розташовані майже під прямим кутом до стебла. Загалом, характер різьблення, за винятком відзначених особливостей форми трилисника, має багато спільнного з різьбленим рельєфом XII ст. Дмитрівського собору у Володимирі (1194—1197 рр.)⁶⁵.

Використаний мотив та принцип розв'язання декоративного завдання в різьблених колонки знаходять численні аналогії в оздобленні колонок руських романізованих пам'яток XII — початку XIII ст. (колонки аркатурного колончастого поясу на північному фасаді у Володимирі; північного фасаду Різдвяного собору в Суздалі і декорі Георгіївського собору Юр'єва Польського) і у романській пластичності Польщі та Угорщини цього ж часу. Сувора розмірність та досить спрощене компонування декоративних мотивів київської знахідки відмінні від суцільного вишуканого декору, відзначенного багатством та експресією художніх засобів названих пам'яток, але загалом стилістичні особливості виробу не виходять за межі романської художньої традиції, що дозволяє датувати колонку XII ст.

У витворах прикладного мистецтва аналогічний орнаментальний мотив (зокрема, використання тих самих елементів) можна бачити на прикрашених черню браслетах-наручах. Це бордюри з кринів у зигзагу на браслеті з Тверського скарбу 1906 р. та обручі з Старої Рязані 1970 р., які генетично пов'язані з київською традицією черніння першої половини або середини XII ст.⁶⁶. Слід відзначити, що мотив трилисника-кріна — один з найпопулярніших у витворах давньоруського і, зокрема, київського прикладного мистецтва. Він лежить в основі «візантійського» орнаменту найдавніших лицьових рукописів, вплив яких на орнамент інших видів прикладного мистецтва загальновідомий. Проте розглядати цю колонку як зразок місцевої школи каменерізного мистецтва в Києві у XII ст., поки що передчасно.

Важко впевнено сказати й про належність згадуваної колонки до якоїсь церкви Києва. Здавалося б, можна пов'язувати її походження з ротондою, яку В. Г. Пуцко гіпотетично ототожнив з побудованим скоттами храмом Діви Марії, та датувати початком XIII ст. Але той факт, що вона вдруге використовувалася вже в житлі другої половини XIII ст., серед матеріалів заповнення якого виявлена велика кількість пілінфи та цегли брускової форми з вапняково-цем'янковим розчином, свідчить, що церква, з якої вона походить, могла бути побудована в XII — на початку XIII ст. і зруйнована або пошкоджена в середині XIII ст. Час же зруйнування ротонди невідомий, але, виходячи з матеріалів ремонтів, вона стояла ще у XIV ст.

У цій частині міста Володимира відомо ще кілька пам'яток XI—XIII ст. Це монастир св. Федора (церкву закладено 1128 р.). «Янчин монастир» (цер-

кві св. Андрія, освячена 1131 р.), Трьохсвятительська церква (збудована 1183 р.), Воздвиженська церква (збудована 1215 р.), до архітектури малих форм яких могла належити колонка. Проте топографічний фактор не може відігравати тут провідної ролі — не виключено, що вона походить з будь-якої іншої церкви Києва XII — початку XIII ст., реєстр яких досить великий⁶⁷. Тому, мабуть, неправомірно буде вважати перелічені вироби з пісковику належністю тільки романських (католицьких) храмів. Поряд з іншими різьбленими деталями, які знайшли застосування в монументальному зодчестві Києва XII — початку XIII ст. (що загалом розвивалося в руслі східнохристиянської архітектурної традиції), кам'яна пластика, як бачимо, продовжує використовуватися в декорі давньоруських храмів. Наскільки розвиненим було її застосування, сказати важко. Важливе інше — заповнюється «біла пляма» в історії розвитку монументального рельєфу, яка через слабку вивченість цієї теми, охопила 100-річний період, що є найвищим етапом у розвитку художньої культури Київської Русі.

Отже, поки що коло витворів XII ст., розглянутих у даній праці, невелике. Проте, ймовірно, не тільки нові знахідки, але й подальше вивчення каменерізного мистецтва Києва дозволять розширити та поглибити наші уявлення про кам'яну пластику цього часу. Власне, початок XII ст. знаменує собою вихід Київської Русі на шлях самостійного культурного розвитку. Наскільки синхронно аналогічні процеси торкнулися мистецтва монументальної пластики стародавнього Києва — тема подальшого вивчення. Спеціального дослідження, як вже відзначалося, потребує декоративне різьблення по шиферу, яке продовжувало розвиватися в руслі традиції візантійського плетеного орнаменту. Досі лишається нез'ясованим питання про національні кадри різьбарів. З іншого боку, стає очевидним, що Київ не лишився останньою романського мистецтва, розквіт і поширення якого в Центральній та Східній Європі протягом XI та XII ст. відбилися і у мистецтві Давньої Русі, особливо в архітектурі та скульптурі другої половини XII — першої третини XIII ст. Галицького, Володимира-Суздальського та Чернігівського князівств.

Примітки

¹ Пуцко В. Г. Київський світський рельєф XI ст. // Народна творчість та етнографія.— К., 1987.— № 4.— С. 44.

² Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 140, 141.— Рис. 29.

³ Некрасов О. Рельєфні портрети XI століття // Науковий збірник за рік 1925 (записки Українського наукового товариства в Києві, ХХ).— К., 1926.— С. 16—40; Пуцко В. Г. Киевские рельєфы святих всадников // Старина.— Кн. XXVII/1976.— Београд, 1977.— С. 111—124.

⁴ Пуцко В. Г. Киевские рельєфы...— С. 113.

⁵ Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева.— СПб., 1820.— С. 88, 161—164.

⁶ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева.— К., 1865.— С. 23.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1961.— Т. II.— С. 271.

⁸ Закревский Н. Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. II.— С. 54; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.— С. 106.

⁹ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 94.

¹⁰ ПСРЛ. Радзивиловская летопись.— Л., 1989.— Т. 38.— С. 82.

¹¹ Повесть временных лет.— М.—Л., 1950.— Т. I.— С. 136.

¹² Радзивиловская летопись.— С. 299.

¹³ Слюсарев Д. Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения Киевского великокняжения // ТКДА.— 1892.— Т. I.— С. 114.

¹⁴ Асеев Ю. С. Новые данные о соборе Дмитриевского монастыря в Киеве // СА.— 1961.— № 3.— С. 292.

¹⁵ Сагайдак М. А., Чернов С. М. Новые данные о Дмитриевском монастыре в Киеве // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тез. докл. респ. конф. молодых ученых.— К., 1981.— С. 114.

¹⁶ Каргер М. К. Указ. соч.— С. 272.

¹⁷ Холостенко М. В. Вказ. праця.— С. 149.

- ¹⁸ Там же.— С. 116, 117.
- ¹⁹ Некрасов О. Вказ. праця.— С. 39, 40.
- ²⁰ Лазарев В. Н. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве // ВВ.— 1953.— Т. VI.— С. 21; Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы ИРЛИ АН СССР.— М., 1962.— Т. XVIII.— С. 253; Пуцко В. Г. Київський світський рельєф...— С. 47.
- ²¹ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства.— М., 1953.— Т. I.— С. 192.
- ²² Радојчић С. Кијевски рельєфи Диониса, Херакла и светих ратника // Старијар, XX/1969.— Београд, 1970.— С. 333, 334, 337.
- ²³ Пуцко В. Г. Киевские рельефы...— С. 115, 116.
- ²⁴ Аладашвили Н. А. Монументальная скульптура Грузии. Фигурные рельефы V—XI веков.— М., 1977.— Рис. 94, 136, 149, 150, 156—158.
- ²⁵ Булгаков С. В. Настольная книга для священно-церковно-служителей.— Ки. I.— М., 1993 (Репринт. воспроизв. издания 1913 г.).— С. 428, 429.
- ²⁶ Пуцко В. Г. Киевские рельефы...— С. 121; Пуцко В. Г. Киевская скульптура XI века // Byzantinoslavica.— 1982.— Т. XLIII.— F. 1.— С. 58.
- ²⁷ Радојчић С. Вказ. праця.— С. 337.
- ²⁸ Лазарев В. Н. Новый памятник...— С. 199—206.
- ²⁹ Там же.— С. 208—211.
- ³⁰ Пуцко В. Г. Киевская скульптура...— С. 59; Пуцко В. Г. Київський світський рельєф...— С. 48, 49.
- ³¹ Кондаков Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры.— Прага, 1929.— С. 107, 395.
- ³² Грабар А. Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI-e — XIV-e siecle).— Paris, 1976.— Pl. XLIX.— № 73.
- ³³ Даркевич В. П. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 410—419.
- ³⁴ Радојчић С. Вказ. праця.— С. 337.
- ³⁵ Архипова Е. І. Про сюжети рельєфів XI—XII ст. з Києво-Печерського монастиря // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 95—105.
- ³⁶ Харламов О. Шиферний рельєф із Києво-Печерської лаври // Образотворче мистецтво.— 1978.— № 3.— С. 31.
- ³⁷ Пуцко В. Г. Шиферный рельеф из церкви св. Ирины в Киеве // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в.— М., 1988.— С. 291.
- ³⁸ Холостенко В. Н. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // СА.— 1955.— Т. XXIII.— С. 352, 353.
- ³⁹ Пуцко В. Г. Шиферный рельеф...— С. 287—292.
- ⁴⁰ Лазарев В. Н. Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон // Византийская живопись.— М., 1971.— С. 117—120.
- ⁴¹ Пуцко В. Г. Шиферный рельеф...— С. 291.
- ⁴² Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // САИ, 1982.— Е1-47.— С. 15.
- ⁴³ Грабар А. Ор. сіт.— № 73, 81, 92.— Pl. XLVIII, LXIX, LXXXIV; Бошкович Б. Архитектура среднег века.— Београд, 1976.— Сл. 147.— С. 104.
- ⁴⁴ Грабар А. Ор. сіт.— Р. 90, 91.
- ⁴⁵ Шмит Ф. И. Искусство древней Руси—Украины.— Харьков, 1919.— С. 80; Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.— Вип. I.— С. 82.
- ⁴⁶ Пуцко В. Г. Шиферный рельеф...— С. 291.
- ⁴⁷ Воронин Н. Н. Историко-архитектурные заметки // СА.— 1957.— № 2.— С. 258—264; Килиевич С. Р., Харламов В. А. Исследование храма вотча Федоровского монастыря XII в. в Киеве // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 180—187.
- ⁴⁸ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва.— К., 1972.— С. 113.
- ⁴⁹ Воронин Н. Н. Указ. соч.— С. 259.
- ⁵⁰ Даркевич В. Д. Подвиги Геракла в декорации Дмитриевского собора во Владимире // СА.— 1962.— № 4.— С. 92, 93.
- ⁵¹ Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси // Южная Русь и Византия.— К., 1991.— С. 86.
- ⁵² Раппопорт П. А. Зодчество древней Руси.— Л., 1986.— С. 50.
- ⁵³ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда // Археологія Києва (Дослідження і матеріали).— К., 1979.— С. 90—103.
- ⁵⁴ Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // СА.— 1981.— № 2.— С. 231;

- Иоаннисян О. М.* Древнерусское зодчество и романская архитектура // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 3.— С. 115.
- ⁵⁵ *Висоцький С. О.* Київська ротонда і питання її атрибуції // Археологія.— 1994.— № 1.— С. 72—76.
- ⁵⁶ *Пущко В. Г.* Каменный рельеф из киевских находок...— С. 231.
- ⁵⁷ *Холостенко Н.* Памятник древнерусской пластики // Искусство.— 1969.— № 5.— С. 49—51.
- ⁵⁸ *Гусева Э. К.* О ранних изображениях Одигитрии в искусстве Древней Руси // Русское искусство XI—XIII веков.— М., 1986.— С. 29.— Прим. 4.
- ⁵⁹ *Пущко В. Г.* Каменный рельеф...— С. 225.
- ⁶⁰ *Кондаков Н. П.* Иконография Богоматери...— Пг., 1915.— Т. II.— С. 162.
- ⁶¹ *Лидов А. М.* Образ «Христа-архиерея» в иконографической программе Софии охридской // Зограф.— 1986.— № 17.— С. 17—19.
- ⁶² *Боровский Я. Е., Архипова Е. И.* Новые произведения мелкой каменной пластики из древнего Киева // Южная Русь и Византия.— К., 1991.— С. 126—129.
- ⁶³ *Ивахин Г. Ю.* О церкви Успения Богородицы Пирогощей // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 177—179.
- ⁶⁴ *Боровский Я. Е., Калиюк А. П., Архипова Е. И.* Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» (ул. Б. Житомирская, 2; Стрелецкая, 4-а-6) в 1989 г. // НА ИА НАНУ.— Ф. е. 1989/28.— С. 33, 34.
- ⁶⁵ *Гладкая М. С., Скворцов Л. И.* Периодизация рельефов Дмитриевского собора во Владимире // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в.— М., 1988.— С. 315.
- ⁶⁶ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 68, 69.

E. I. Arkhipova

МОНУМЕНТАЛЬНАЯ ПЛАСТИКА В ЗОДЧЕСТВЕ КИЕВА XII В.

По топографии находок памятники монументальной скульптуры древнего Киева датируют концом X—XI ст. К этому же времени относят и рельефы с фигурами изображениями, происхождение которых не установлено. Анализ стилистических особенностей произведений киевской сюжетной пластики и уточнение происхождения некоторых из них, позволили сделать вывод, что этот вид резьбы получает развитие в киевском зодчестве с конца XI — первой трети XII в. Рельефами с фигурами изображениями украшали как фасады, так и интерьеры зданий. Особой популярностью пользовалась змееборческая тема и преобладали сюжеты с изображениями животных (левы, грифон, овца (?)). Развиваясь в русле западноевропейского искусства, киевская сюжетная пластика в целом была ориентирована на византийские образцы, однако отдельные памятники (в том числе новая находка резной колонки из песчаника) указывают, что в XII — начале XIII в. имели место романские заимствования. Памятники киевской орнаментальной резьбы XII в. пока трудно выделить в общем массиве находок, поскольку атрибуция их требует специального исследования.

E. I. Arkhipova

MONUMENTAL PLASTIC ART IN ARCHITECTURE OF KIEV OF THE 12TH CENT.

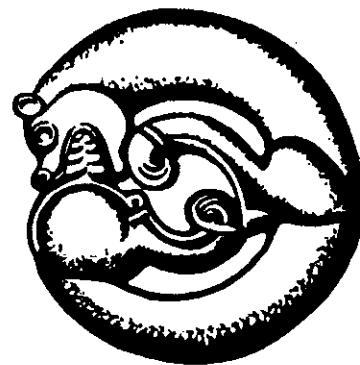
The topography of findings permits monumental sculpture relics of ancient Kiev to be dated the late 10th and 11th cent. Reliefs with figured patterns of undetermined origin are attributed to that time as well. The analysis of the stylistic properties of the Kiev plastic art works and specification of the origin of some of them have permitted concluding that this type of carving was developed in architecture of Kiev from the end of the 11th till the first third of the 12th cent. Reliefs with carved patterns decorated both fronts of buildings and their interiors. The subjects showing the Warrior Saints killing dragons or depicting animals (lions, a gryphon, a sheep (?)) were very popular. Developing in terms of the Western-European art, the Kiev plastic art in general was oriented to the Byzantine specimens, but some artefacts, including the new finding of a carved column made of the sandstone, show that there were Roman borrowings in the 12th and early 13th cent. It is still difficult to identify relics of the Kiev ornamental carving of the 12th cent. among other findings, as their attribution demands particular study.

Одержано 06.08.94

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НАЙДАВНІШЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ СКЛО У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

А. С. Островерхов

У статті аналізуються знахідки найдавніших зразків скла, що походять з пам'яток пізнього Трипілля; визначається їх місце серед подібних старожитностей Старого Світу.

Скло* належить до одного з найдавніших штучних матеріалів, які створило людство. Незважаючи на те, що давнє скло призначалося головним чином для виготовлення прикрас та вотивів, склярство пристосувало для своїх потреб найбільш передові досягнення металургійного, керамічного та деяких інших виробництв, тісно пов'язаних з високотемпературними режимами. У склярстві та його продукті — склі, безпосередньо чи опосередковано знайшли відбиток багато досягнень тієї чи іншої епохи в царині розвитку технологій та виробничих сил. Вивчення стародавнього скла дає можливість створити уявлення про рівень розвитку донаукових¹ хімічних, геологічних та інших знань, визначити походження того чи іншого виробу, конкретизувати торговельні шляхи та зв'язки, ідеологічні уявлення стародавнього населення тощо².

Згідно сучасних уявлень, перші, власне скляні вироби з'явилися у III тис. до н. е. Про це свідчать знахідки намиста та напівфабрикатів у Єгипті, Месопотамії, а також на Кавказі та в Закавказзі³. На цьому тлі Східна Європа тривалий час виглядала відсталою окраїною стародавньої Ойкумені. Ще зовсім недавно вважалося, що перші скляні вироби в Північному Причорномор'ї з'явилися лише в античну добу. Але дослідження останніх десятиліть дозволили спростувати цю думку.

З огляду на сучасний стан джерелознавчої бази, найбільш ранніми у Східній Європі слід вважати скляні прикраси, що походять з пам'яток пізнього Трипілля (друга четверть — середина III тис., у межах другої половини IV тис. до н. е. різних варіантів «календарних» хронологій)⁴. Нам відомі три пункти таких знахідок: Усатівський курганний могильник під Одесою, Софіївський тіlopальний могильник під Києвом та скарб прикрас з с. Кетрошки в Молдові (рис. 1). На жаль, у зв'язку з досить ранньою датою пам'яток, у деяких авторів розкопок виникали сумніви щодо синхронності виявленого ними намиста з дослідженими комплексами. У зв'язку з цим, в деяких випадках ми змушені були детально аналізувати умови знахідок скла, а в разі необхідності, наводити допоміжні аргументи на користь його стародавності.

Прокоментуємо спочатку умови усатівських знахідок. Як відомо, археологічний комплекс Усатове — Великий Куяльник включає поселення, два курганних та два грунтових могильники. Усе відоме нам скляне намисто по-

* Скло — термін збірний. Він служить для визначення широкого спектру досліджень, включає всі речі, виготовлені із скла. Стародавнє скло розглядається і як матеріал, і як елемент виробничої діяльності, і як пам'ятка художньої та релігійної культури певної доби.

ходить із розкопок другої курганної групи на території сучасного цвинтаря. Розкопки цього могильника розпочалися у 1933 р. і були продовжені у 1984—1985 рр. В. Г. Петренком.

Перша намистина походить із основного поховання кургану II-2/1 (рис. 2). Як вважають дослідники, цей комплекс було споруджено на честь жерця, який мав відношення до культу бика. Якщо в друкованій праці О. Ф. Лагодовської та В. І. Селінова⁵ не виникає сумнівів щодо достовірності знахідки, то вони можуть виникнути при ознайомленні з їх рукописним звітом: «Намистина біла пастова підгрушоподібної форми була знайдена у викиді землі із верхніх шарів засипки ями, і, мабуть, теж може бути пов'язана з цим похованням»⁶. Обачність, яку висловили автори звіту при прив'язці намистини до поховання, хоча нам і зрозуміла, але як з'ясувалося, була надмірною^{*}. Адже поховання було перекрите закладом, який складався з великої кам'яної брили та ще кількох каменів дещо менших розмірів. У цій ситуації випадкове потрапляння намистини до заповнення ями практично виключене.

Упевнившись у достовірності знахідки, наведемо деякі додаткові дані про неї. Діаметр намистини 0,9, висота 0,6 см. Отвір циліндричний у розрізі, діаметром 0,5 см (рис. 2, 4). По всій зовнішній поверхні простежуються завитки-хвилі, світліші за кольором. Вони свідчать про те, що прикраса була виготовлена шляхом намотування роз'макшеного скляного джгута на якусь тверду (звичайно металеву) основу. Подібний спосіб виготовлення найпростіших скляних виробів був найдавнішим. Він відомий від самих витоків склярства⁷.

У 1984 р. Усатівський загін археологічної експедиції «Південна» провів охоронні розкопки Другого курганного могильника. Для нас важливим виявилося основне і єдине поховання кург. II-8, де також було знайдено скляну намистину⁸. Вона входила до складу похованого реманенту (рис. 3) чоловіка 40—50 років, череп якого був покритий фарбою ультрамаринового кольору («єгипетська синя»⁹). Намистина також має грушоподібну форму. Її діаметр 0,75, висота 0,6 см; діаметр циліндричного у розрізі отвору 0,2 см. Скло винно- рожеве, прозоре, густо заповнене бульбашками. Прикраса не входила до складу костяному похованого, а була поминальною офірою. Її було покладено на спеціально облаштований майданчик, вимощений травою і оформленний після того, як поховання яма була засипана приблизно на половину.

Другим пунктом знахідок найдавнішого скляного намиста у Східній Європі є Софіївський тіlopальний могильник під Кисвом. Ця пам'ятка була досліджена Ю. М. Захаруком у 1948 р. На відміну від усатівців, населення, що залишило пам'ятки софіївського типу, спалювало і ховало своїх померлих у спеціальних урнах або без них. Специфікою Софіївського могильника є та обставина, що він розташований на піщаних дюнах і погано стратифікується, багато поховань зруйновані й розвіяні вітрами. Частина матеріалів з могил

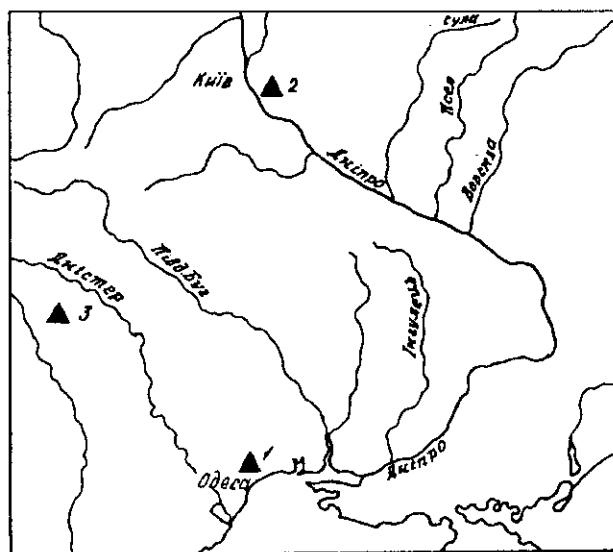

Рис. 1. Пункти знахідок скляного намиста в пам'ятках пізнього Трипілля: 1 — Усатове; 2 — Софіївка; 3 — Кетрошки.

* Хочу подякувати Е. Ф. Патоковій, яка допомогла розібратися в архівах і з'ясуванні окремих, але визначальних деталей знахідки цієї намистини.

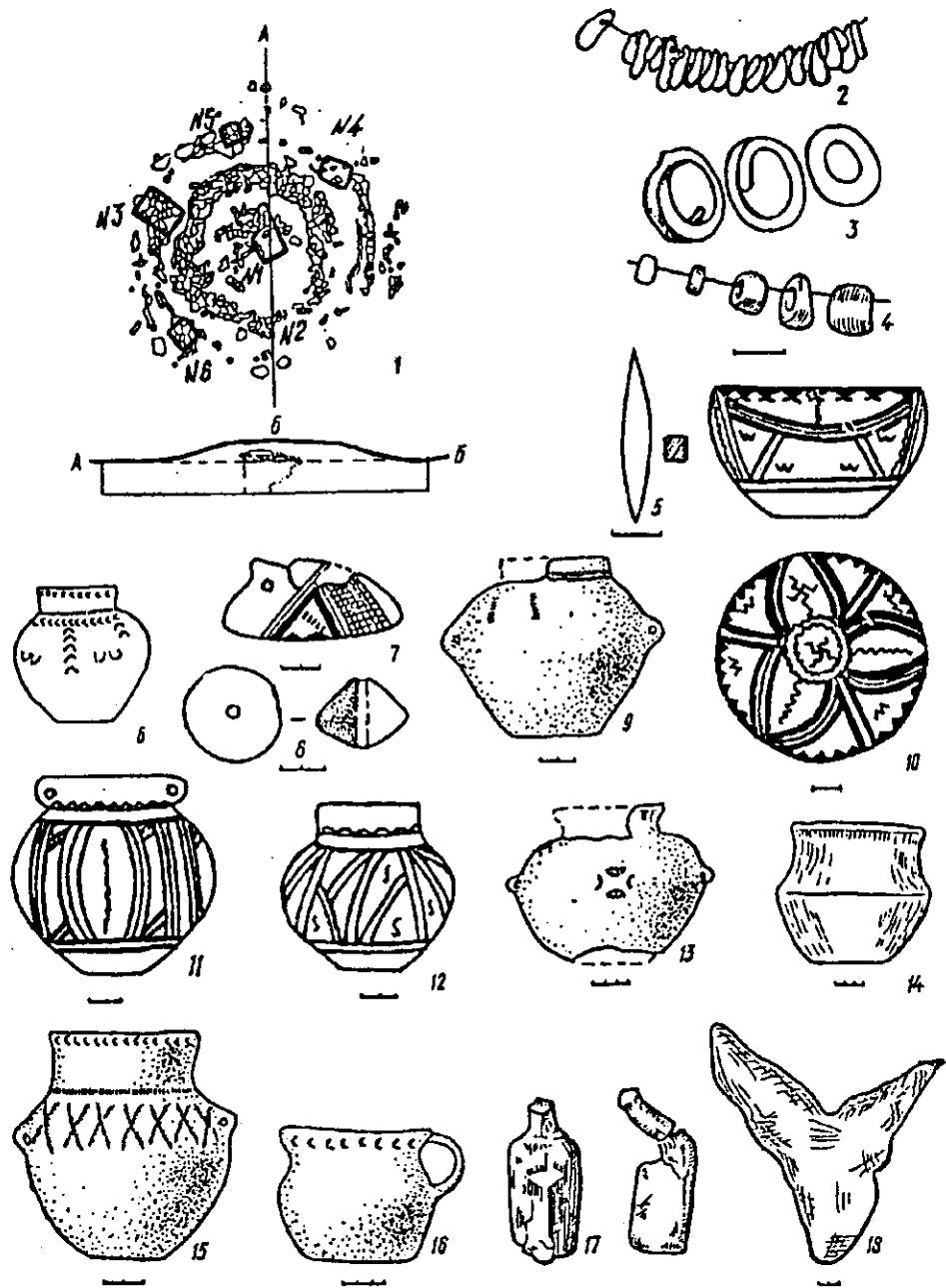

Рис. 2. Комплекс кургану П-2 Усатівського могильника (за Е. Ф. Патоковою).

перебуває у перевідкладеному стані (рис. 4). У зв'язку з цією обставиною, а також незвичайністю скляних прикрас для цього часу, їх пряме відношення до пізньогрільських поховань у автора розкопок викликало сумніви. Ось що ми читаемо з цього приводу в публікації Ю. М. Захарука: «Окрему групу знахідок складають намистини циліндричні, рівні за розміром та матеріалом, із якого вони виготовлені. Чотири з них, можливо, із бірюзи поганої якості...». Крім цього, на поверхні знайдено біконічне і округле гранчасте намисто із

* Насправді намисто виявилося кістяним, пофарбованим оксидами міді (пох. 4; ПМК, ан. № 287/27-28).

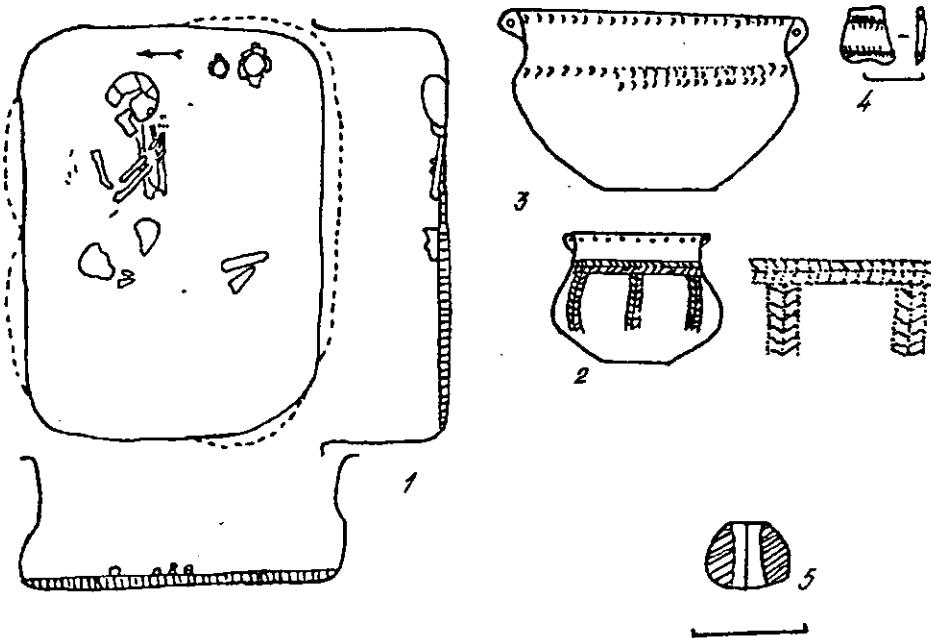

Рис. 3. Комплекс кургану II-8 Усатівського могильника (за В. Г. Петренком).

скла та бурштину, яке, між іншим, зв'язувати з комплексами могильника не можна»¹⁰.

Така різка категоричність у звіті дещо пом'якшена¹¹. Там, наприклад, говориться, що одна біконічна гранчаста намистина із зеленого скла висотою 0,7 та діаметром 0,9 см, з біконічним у розрізі отвором походить з викиду поховання № 125. Опис умов знахідки фрагментованої намистини із поховання № 85 відсутній. окрім цього, при перегляді колекції Софіївського могильника в фондах ІА НАНУ*, нами було виявлено ще кілька не зафікованих у звіті скляних намистин (табл.). Слід відзначити, що біконічне гранчасте намисто, знайдене в Софіївському могильнику, не знаходить аналогій серед подібних виробів, що походять з пам'яток стародавніх культур Східної Європи. Гранчасте намисто перших століть н. е. та середньовіччя репрезентоване зовсім іншими типами.

Зупинимось тепер на скарбі прикрас із с. Кетрошики. Цей комплекс належить до пам'яток так званого бринзенського типу, синхронних ранньо-усатівським¹². Скарб було випадково знайдено у 1964 р. при земляних роботах на місці пізньотріпільського поселення¹³. До його складу входили дві посудини культового призначення, прикрашені складним орнаментом. У менший з них знаходилися 196 намистин, виготовлених із зубів оленя, а також 73 намистини «із білої пасті» **. Цікавим є висновок В. Ф. Петруня: «Матеріал бісеру — штучного походження, дуже тонкозернистий, з непостійною оптичною характеристикою (показник заломлення змінюється від 1,570 до 1,610 навіть у сусідніх ділянках однієї і тієї ж намистини), що вказує на різну температуру спікання вихідної шихти, частково близької до мулиту» (мінерал складу $3\text{Al}_2\text{O}_3 \times 2\text{SiO}_2$). На нашу думку, це була фрита, тобто недоварене скло***.

* Хочу подякувати О. М. Бітковському за допомогу при вивченні колекції та архівів.

** Можливо, скарб до музею потрапив не повністю. Його знайшли школярі і частина речей розійшлася серед мешканців села.

*** На жаль, наша спроба віднайти комплекс в РІКМ Молдови і організувати кількісний спектральний аналіз намиста не увінчалася успіхом.

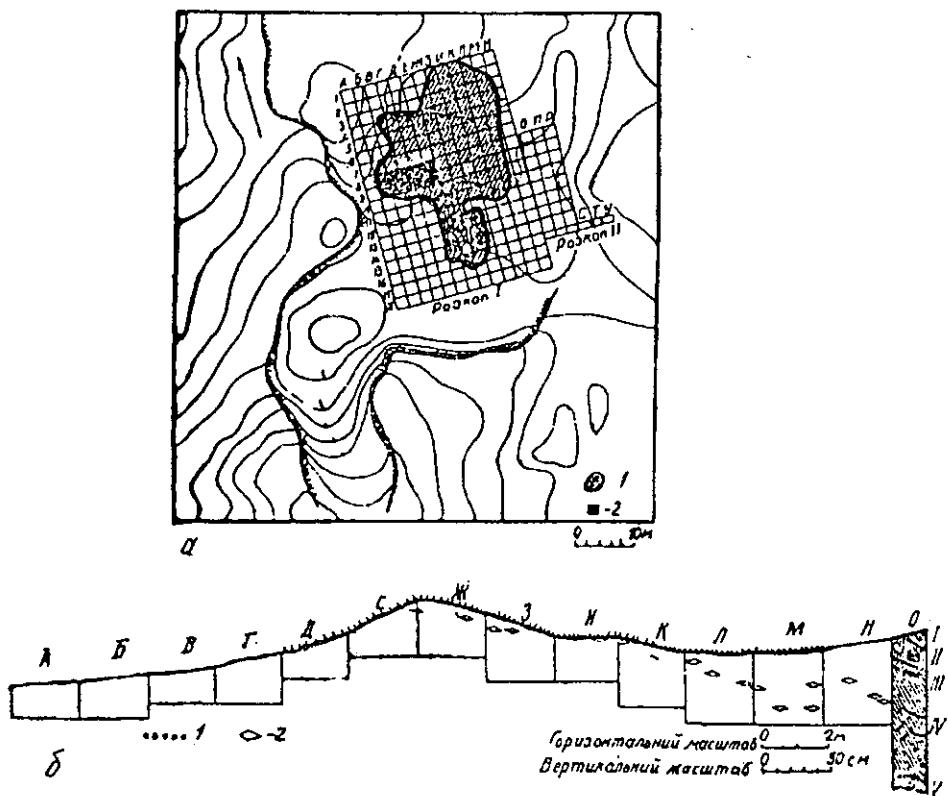

Рис. 4. План та розріз розкопу № 1 Софіївського могильника (за М. Ю. Захаруком): а) план видувів та розкопів 1948 р.: 1 — зосередження на поверхні видуву перегорілих людських кісток та матеріальних залишків; 2 — місця розвідувальних розкопів; б) вертикальний розріз розкопу І по лінії квадратів 10—11: 1 — зосередження на поверхні видуву перегорілих людських кісток та матеріальних залишків; 2 — рівень залягання культурних залишків могильника; І—V — шари піску.

Дуже важливі дані вдалося отримати внаслідок проведення кількісного спектрального аналізу (далі к. с. а.) б зразків із Усатівського та Софіївського могильників (табл.).¹⁴ Зараз к. с. а. є одним з найефективніших методів хіміко-технологічного вивчення стародавнього скла. Він дозволяє визначити наявність практично усіх елементів у склі та їх процентний вміст¹⁴. Хімічний склад та технологія виробництва містять інформацію про місце та час виготовлення скляних предметів. Хіміко-технологічні дані суттєво доповнюють характеристики, що базуються на вивченні стилю та форми виробів¹⁵.

У сучасній науці під терміном «скло» розуміють досить широке розмаїття матеріалів, що мають некристалічну будову¹⁶. Але багатовікова історія склярства пов'язана з виготовленням силікатного скла. Стародавнє скло як матеріал — це завжди складний розплав на силікатній основі. Речовини, з яких виготовляли скло, поділяються на основні склоутворюючі і допоміжні. Основні склоутворюючі — це сполуки, без яких скло не існує. Крім кремнезему, до них належать лужні матеріали (оксиди натрію та калію) та луги (оксиди кальцію та магнію). До допоміжних матеріалів належать барвники та освітлювачі скла¹⁷. Існують досить вузькі показники співвідношення компонентів, які використовуються для його варіння. У процесі скловаріння пропорції основних склоутворюючих — кремнезему та алюмінію, натрію та калію, кальцію та магнію — залишаються практично постійними і відповідають цьому співвідношенню у готовому виробі. Ця властивість у багатьох випадках

* Користуючись нагодою, хочу подякувати аналітику В. О. Галібіну за проведений аналіз і консультації зі спеціальних питань.

допомагає визначити характер та походження самої сировини. Остання в стародавні часи була районована і мала безпосередній виробничо-географічний зв'язок зі склярством. Цей показник є одним із головних при визначенні школи в склярстві. Для III—I тис. до н. е. найбільш відомими є так звані єгипетська та месопотамська школи. Єгипетське скло було «потрійним»: для його виготовлення до піску додавали природну соду (натр), яку видобували в сodosивих озерах дельти Нілу, та вапно. Склороби ж Месопотамії замість соди використовували попіл солончакових рослин типу солеросу. У такому склі багато калію, хоча і менше, ніж натрію. Крім цього, у III — на початку I тис. до н. е. в Старому Світі існували і менш відомі школи, що практикували двокомпонентну шихту, сформовану як на сodosивій, так і на попільній основі¹⁸.

За існуючою нині методикою¹⁹, все проаналізоване скло слід віднести до попільного. Співвідношення Na/K коливається від 1+1 до 1,0+4,4, тобто на одну частину K₂O припадає від 1 до 4,4 частини Na₂O. Таке співвідношення припускає використання попелу солончакових рослин, але не солеросу²⁰. Вони досить низьке і характерне для деяких зразків кавказького та середньоазіатського скла.

За винятком зразка № 6, у досліджуваному склі привертають увагу досить високі концентрації CaO — від 12 до 23%, і зовсім низькі MgO — від 0,1 до 0,7%. Специфікою даного скла є також дуже високе співвідношення Ca/Mg. Воно коливається від 1+20 до 1+200, тобто на одну частину Mg припадає від 20 до 200 частин CaO. Нам невідомий жоден вид рослин з таким високим співвідношенням лужноземельних елементів у попелі. Це свідчить про трикомпонентність пізньотрипільського скла. Крім піску та попелу, в шихту, маючи, додавали вапно, або якесь інше джерело CaO.

Таким чином, тут ми маємо справу з досить рідкісним хімічним типом скла: Si(Al) /Na(K) / Ca²². Із відомих нам аналізів, до пізньотрипільського близче всього знаходиться скло із Таксіли (Індія, IV—III ст. до н. е.) Афрасіаба (Середня Азія, X—XII ст.) та Натбеурі (Грузія, XIII—XIV ст.)²³.

До цікавих висновків приходить і кількісно-якісний аналіз²⁴ зразків пізньотрипільського скла (рис. 5). Виявилося, що 5 зразків зварено в традиціях, які сполучають у собі одночасно елементи месопотамської (використання попелу солончакових рослин) та давньоєгипетської (вимога високого вмісту

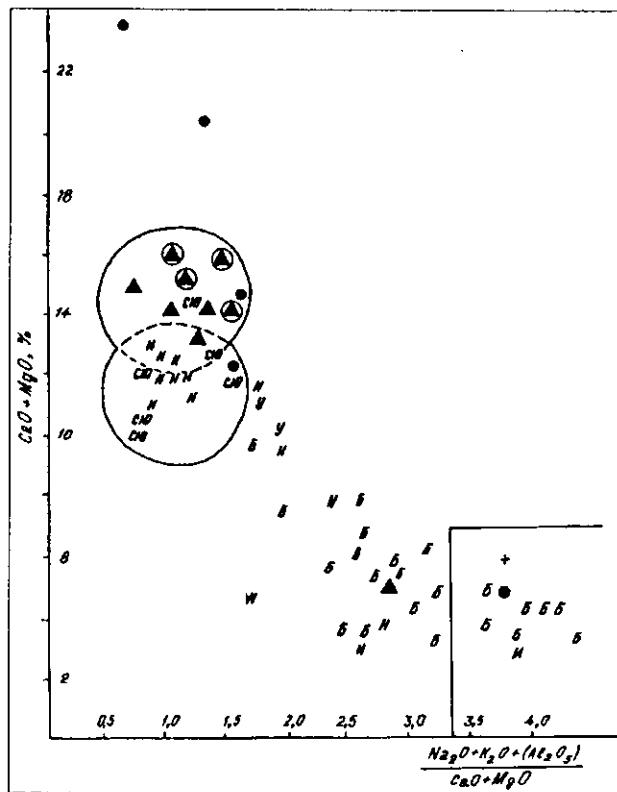

Рис. 5. Кількісно-якісна характеристика пізньотрипільського скла та його місце у стародавньому склярстві: * — пізньотрипільське скло; ▽ — єгипетське скло; □ — скло із пам'яток білозерської культури; Н — скло із Дворічка; СЮ — скло із пам'яток кобанської культури; В — скло з Урарту; И — індійське двокомпонентне попільне скло; + — двокомпонентне содове скло із Єгипту.

¹⁹ За існуючою нині методикою, все проаналізоване скло слід віднести до попільного. Співвідношення Na/K коливається від 1+1 до 1,0+4,4, тобто на одну частину K₂O припадає від 1 до 4,4 частини Na₂O. Таке співвідношення припускає використання попелу солончакових рослин, але не солеросу²⁰. Вони досить низьке і характерне для деяких зразків кавказького та середньоазіатського скла.

²⁰ За винятком зразка № 6, у досліджуваному склі привертають увагу досить високі концентрації CaO — від 12 до 23%, і зовсім низькі MgO — від 0,1 до 0,7%. Специфікою даного скла є також дуже високе співвідношення Ca/Mg. Воно коливається від 1+20 до 1+200, тобто на одну частину Mg припадає від 20 до 200 частин CaO. Нам невідомий жоден вид рослин з таким високим співвідношенням лужноземельних елементів у попелі. Це свідчить про трикомпонентність пізньотрипільського скла. Крім піску та попелу, в шихту, маючи, додавали вапно, або якесь інше джерело CaO.

²¹ Таким чином, тут ми маємо справу з досить рідкісним хімічним типом скла: Si(Al) /Na(K) / Ca²². Із відомих нам аналізів, до пізньотрипільського близче всього знаходиться скло із Таксіли (Індія, IV—III ст. до н. е.) Афрасіаба (Середня Азія, X—XII ст.) та Натбеурі (Грузія, XIII—XIV ст.)²³.

²² До цікавих висновків приходить і кількісно-якісний аналіз²⁴ зразків пізньотрипільського скла (рис. 5). Виявилося, що 5 зразків зварено в традиціях, які сполучають у собі одночасно елементи месопотамської (використання попелу солончакових рослин) та давньоєгипетської (вимога високого вмісту

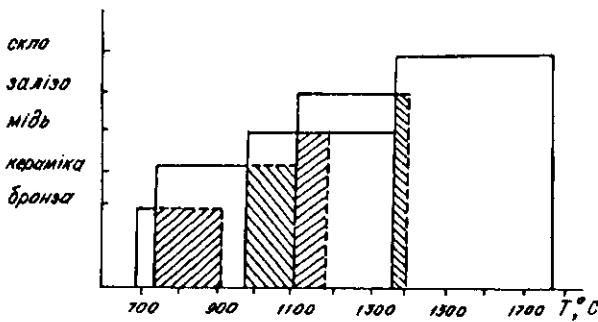

Рис. 6. Температури, необхідні для стародавніх виробництв (за В'яч. Вс. Івановим).

що вперше це ремесло виникло в Єгипті²⁵, інші ж дослідники вважають — в Передній Азії, Північній Месопотамії або ж Південному Закавказзі²⁶. Існує і поліцентрична теорія, згідно якої склярство могло виникати в різних регіонах стародавнього світу, там, де виробничі сили досягли певного рівня розвитку і де для цього була необхідна сировина (теорія поліцентризму)²⁷. Враховуючи той факт, що пізньотрипільське скло давніше, ніж відоме месопотамське, а тим більше єгипетське, можна припустити, що у III тис. до н. е. існувала якась протошкола склярства, у межах якої, враховуючи температурний потенціал епохи (рис. 6; 7), який не перевищував 1050—1100°C²⁸, відбувався цілеспрямований пошук склоподібних мас. Він вівся у двох напрямках: 1) на шляху збільшення (як абсолютноного, так і відносного) RO в шихті; 2) на шляху збільшення R₂O в шихті.

Якщо високий вміст CaO в шихті полегшував ремісникам отримання склоподібних речовин, які ще не були в повному розумінні цього слова склом, а являли собою силікатну масу, що спеклася, і надмірного кремнезему, то збільшення в шихті частки R₂O (попелу рослин), що складалася з оксидів натрію та калію, значно зменшувало температуру варіння скла. При тому ж самому температурному потенціалі епохи можна було отримати не склоподібну речовину, а скло — напівпрозоре, насычене бульбашками, або майже прозоре²⁹.

Не менш цікавим є і шостий зразок. Це скло зварене із двокомпонентної шихти. Воно характеризується низьким вмістом RO і досить високим R₂O, з рецептурною нормою 3,7. Місце цього зразка — у лівій нижній половині графіка (рис. 5). За характеристиками воно досить близьке до двокомпонентного попільногого скла білозерського часу³⁰. Цікаво, що скло подібного хімічного складу виявлене серед фрити та напливів на тиглях з Ягорлицького поселення, датованого початком VI ст. до н. е.³¹. Мабуть, генезу двокомпонентного скла, яке Ю. Л. Щапова пов'язує з «фінікійською» школою склярства³², слід також шукати у глибинах III тис. до н. е.

Як відомо, стародавнє скло вироблялося в основному на зразок каменів-самоцвітів. Тому при вивченні кольорової гами пізньотрипільського скла ми зіштовхуємося з проблемою визначення барвників, що використовували давні склороби. У досліджуваних зразках виявлено мідь, марганець, фосфор (кісткова мука), миш'як та стибій. Мідь засвідчено в двох намистинах із Софіївського могильника (табл., ан. № 3—4). Використання цього металу для отримання скла бірюзового, зеленого, блакитного та червоного кольорів відоме біля самих витоків цього виробництва³³.

Одна намистина із Усатового і друга із Софіївки забарвлені в рожевий колір за допомогою марганцю (табл., ан. № 2, 5). Використання цього барвника в склярстві також має досить давню традицію. Так, в Єгипті знайдено зразки скла, забарвленого марганцем, що датуються XVII ст. до н. е.³⁴. Північнопричорноморські матеріали подавлюють історію цього барвника ще на кілька століть.

Одній з усатівських намистин надано молочно-білого кольору за допомо-

CaO) шкіл, з нормою від 0,6 до 1,71, тобто на одну частину лужних земель припадає від 0,6 до 1,71 лугів.

Феномен цього явища, з огляду на невелику кількість спостережень, однозначно трактувати не можна. Але, враховуючи унікальність цих даних, ризикнемо висловити власну думку. Зараз ще невідомо, де зародилося виробництво скла. Існує гіпотеза А. Лукса,

гою з'єднань фосфору (кісткової муки) (табл., ан. № 1). Це одне з найраніших свідоцтв використання фосфору як глушника скла. До цього найбільш раннім вважається мусульманське опалове скло XIV ст. На промислову основу цей метод було поставлено лише наприкінці XVII ст. Кунеклем³⁵. Але деякі дослідники небезпідставно вважали, що цей барвник у склярстві має набагато давнішу історію³⁶.

У нашому випадку введення кісткової суміші до шихти могли сприяти відносна нероз'єднаність тогоджених прототехнічних виробництв і широке використання її в металургії бронзи, а дещо пізніше — заліза³⁷.

Досить показовою є наявність в 4 із 6 випадків (табл., ан. № 1—4) технологічно важливих домішок миш'яку (від 0,21 до 0,6%), а в одному спостереженні — ще й стибію (0,25%). Про використання миш'яку в історії склярства відомо дуже мало. Згідно В. Е. С. Тернера та Х. П. Руксбі³⁸ миш'як було зафіксовано ними у свинцевому склі XVIII ст. Там у якості глушника використовувався миш'яковий свинець $3\text{Pb}_2(\text{AsO}_4 \times \text{PbO})$. Мабуть, цю сполучку було використано і в двох зразках пізньотрипільського скла (табл., ан. № 3—4). Згідно асирійських клинописних таблицок VII ст. до н. е., ремісники Близького Сходу з давніх часів використовували у склярстві різні миш'якові мінерали³⁹.

Незважаючи на значний вміст миш'яку в проаналізованому склі, тут цей елемент не виконує ніякої технологічної функції. Але його наявність є досить важливим доказом на користь глибокої давності скла. Про це може свідчити і миш'як у склі, знайденому на території Грузії⁴⁰. Емпірічним шляхом нами встановлено, що хімічний склад найдавнішого скла майже завжди в опосередкованій формі відбиває склад бронз, що побутували в ту чи іншу епоху. Так, у IV—III і частково II тис. до н. е. для Кавказу, Східної Європи, окремих районів Західної Європи та деяких інших територій, характерними були миш'якові бронзи⁴¹. Миш'яковими були і бронзові вироби, що походять із Усатового та Софіївського могильників⁴². Особливо цікавими у цьому відношенні є так звані великі усатівські кінджали зі «срібним» покриттям. Їх вважають західноанатолійськими імпортами. На думку К. Сміта⁴³, «срібне» покриття отримували за допомогою пасті із суміші оксидів миш'яку, лужних карбонатів (попелу рослин!) та деревного вугілля. Подібна суміш могла використовуватися і в склярстві.

З металургією бронзи пов'язана і наявність у склі (табл., ан. № 6) стибію, який належить до підгрупи миш'яку. Домішка сурми є характерною для сплавів Північного Кавказу III тис. до н. е. та зрубної культури⁴⁴. Останніми дослідженнями вчених встановлено, що у Центральній Анатолії та суміжних з нею територіях у 2200—1600 рр. до н. е. починають переважати олов'яні бронзи, наприкінці бронзового — початку ранньозалізного віків вони скрізь вирішальною домінують. Це знайшло відбиток і у виробництві скла того часу. Наприклад, скло білозерського періоду, забарвлене міддю, досить часто супроводжується оловом⁴⁵.

Нещодавно Ю. Л. Щапова⁴⁶ звернула увагу на досить важливу обставину: відоме зараз найдавніше скло десь на 500 років старіше за відомі склоробні майстерні. З цього вона робить висновок, що поява скла (матеріалу) і склярства (галузь матеріального виробництва) були розірвані як у просторі, так і в часі. Авторка штучно відриває проблеми походження скла і генези склярства. На нашу думку, такий підхід не може бути сприйнятним. Адже ми маємо у своєму розпорядженні дуже обмежену джерелознавчу базу, на чому наголошувала і сама дослідниця⁴⁷. Мабуть, не слід очікувати її значного по-

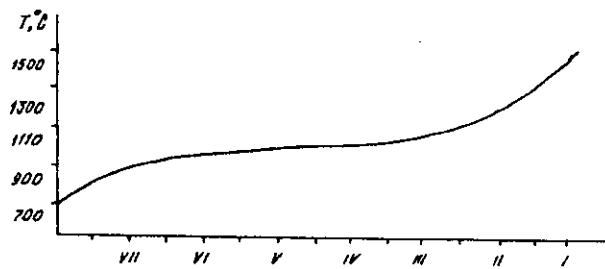

Рис. 7. Нарощування температурного потенціалу епох (за В'яч. Вс. Івановим).

повнення найближчим часом, адже відкриття склоробних майстерень — явище досить рідкісне в археологічній практиці. Навіть при загальній поширеності скла в античну добу, зараз відомі лише поодинокі комплекси доримського часу, які можна безпосередньо пов'язувати зі склярством⁴⁸.

Явище, на яке звернула увагу Ю. Л. Щапова, можна трактувати і по-іншому. Мабуть, слід визнати вірною гіпотезу багатьох вчених⁴⁹ про відносну нерозчленованість, «синкретичність» стародавніх виробництв, особливо пов'язаних з високотемпературними режимами. У цьому плані пошук витоків склярства у будь-якому конкретному підрозділі ремісничої діяльності ми вважаємо безперспективним. Творцями першого скла в широкому розумінні цього слова були і металурги, і керамісти, і майстри фаянсового виробництва. Перефразуючи слова Вяч. Вс. Іванова⁵⁰, саме «синкретичні» (в тому розумінні, в якому О. М. Веселовський говорив про первісний синкретизм) майстерні були найдавнішими прототипами хімічних та фізичних лабораторій, де провадилися перші досліди по отриманню склоподібних мас⁵¹. Не дарма ж видатний алхімік середньовіччя Раймонд Лютлі назвав скло «першим продуктом філософії хімії»⁵².

В одній усатівській та двох софіївських намистинах з підвищеними концентраціями миш'яку відсутні сполуки міді. Це наводить на думку, що миш'як до шихти міг додаватися з сuto ідеологічних засад. Так робили стародавні металурги, додаючи в розплавлену мідь аурілігмент (As_4S_4), реальгар (As_2S_3) та антимоніт (Sb_2O_3). Ці мінерали могли привабити ремісників кольором. Так, реальгар за його яскраво-червоний колір називали ще рубіновим миш'яком. Аурілігмент у перекладі з латинської означає «золотава фарба». У давнину вважалося, що він вміщував золото. Відомий історик металургії В. О. Пазухін з цього приводу писав: «Аурілігмент звичайно зустрічається в природі разом з реальгаром, котрий міг привернути увагу для чаклювання з тієї ж причини, що й інші червоні мінерали, які з незапам'ятних часів наділялися чародійними властивостями»⁵³. Червоний колір у багатьох стародавніх народів був символом вогню, духи якого мали владу над людьми, і в першу чергу над тими, хто мав справу з високотемпературними режимами. «Можливо, — писав Є. М. Черних, — роблячи спроби виплавити мідь або ж зробити з цієї міді більш міцну зброя, кидали червоний або золотавий камінь до шихти для плавки, благаючи милості духів»⁵⁴.

Таким чином, скло, яке знаходиться у пам'ятках пізнього Трипілля, з огляду на сучасний стан джерелознавчої бази, зараз є найбільш давнім серед відомого у Старому Світі. Основна маса зразків зварена в традиціях, що поєднували одночасно елементи відомих в пізніший час месопотамської та єгипетської шкіл склярства. Один зразок репрезентує той напрямок, який Ю. Л. Щапова умовно визначила як «фінікійську» школу. Мабуть, у IV—III тис. до н. е. в глибинах «синкретичного» ремесла, що розвивалося в якомусь відносно великому регіоні стародавнього світу, йшло формування протошколи склярства, із якої у II тис. до н. е. відокремилися месопотамська, давньоєгипетська, «фінікійська», білозерська та інші поки що невідомі школи.

На наш погляд, місце функціонування цієї протошколи слід шукати в ареалі Циркумпонтійської зони: на Кавказі, Балканах, в Егейі чи Малій Азії, де розташовувалися осередки виробництва миш'якових та стибієвих бронз. Найбільш вірогідною в цьому плані є Анатолія, де були широко розвинені добування та обробка металів⁵⁵.

На початку бронзового віку вироби із скла були ще досить рідкісними. Вони були повноцінними замінниками каменів-самоцвітів, які в свою чергу, в очах стародавньої людини були ефективним акумулятором сакральних якостей. У стародавніх народів вироби із скла виконували в першу чергу роль амулету, а потім уже прикраси⁵⁶. Про це переконливо свідчать і матеріали з Усатового. У двох відомих нам випадках скляне намисто було покладене до чоловічих могил, одна з яких належала жерцю. У системі ж матеріальних цінностей скло відігравало роль коштовностей. Як свідчить кетрошицький скарб, вироби із скла та склоподібних мас слугували також засобом нагромадження багатств⁵⁷.

Таблиця. Кількісний спектральний аналіз скла з пам'яток пізнього Трипілля*

№ п/п	Пам'ятка та шифр аналізу	Колір та прозорість скла	Масовий вміст, в %										
			Al ₂ O ₃	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	MnO	PbO	CuO	P ₂ O ₅	As ₂ O ₃
1	Усатове, П-2/1; ан. № 265032	молочно- біле просвічуване	1,3	10	5	23	0,7	0,4	0,04	0,04	0,01	близько 2	0,6
2	Усатове, П-8/1; ан. № 387/26	винно- чорвоне	2,8	19	4,3	14	0,7	0,9	3,6	0,05	-	-	0,21
3	Софіївка, п. 125; ан. № 287/26	бірюзове просвічуване	0,8	13	6	12	0,28	0,35	0,04	1,2	0,9	-	0,35
4	Софіївка, п. 85; ан. № 287/27	бірюзове просвічуване	1,1	16	9	20	0,1	0,75	0,06	1,2	0,75	-	0,27
5	Софіївка, кв. 7; з ви- киду; ан. № 319/40	винно- чорвоне гранчасте	1,4	6	6	13	0,35	1,1	6,0	0,05	0,03	-	0,01
6	Софіївка, б/п; ан. № 319/41, Sb ₂ O ₃ -0,25	буруштовое напівпрозоре заповнене бульбашками	3,2	11	6	4,5	0,1	0,5	0,02	0,01	-	-	-

Примітки

¹ Шашкина Т. Б. Специфика донаучного технического знания и пути его изучения // Вопросы истории естествознания и техники.— М., 1986.— № 3.— С. 28—41.

² Островерхов А. С. Стекло и фаянс как источник для изучения прогресса археологических культур Северного Причерноморья в эпоху бронзы и раннего железа // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Тез. докл. конференции.— Ереван, 1982.— С. 97—99.

³ Безбородов М. А. Стеклоделие в Древней Руси.— Минск, 1956.— С. 8; Лукас А. Материалы и ремесленное производство Древнего Египта.— М., 1958.— С. 99; Качалов Н. Н. Стекло.— М., 1959.— С. 41—60; Шапова Ю. Л. Немного о древнем стекле // Путешествие в древность.— М., 1983.— С. 257, 258; Бахтадзе Р. А. К изучению грузинских археологических стекол.— Тбилиси, 1964.— С. 12—14; Симонян А. Е. Кармирбердская культура по материалам периода средней бронзы в Армении // Культурный прогресс...— С. 69—73; Флітнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья.— Л., 1958.— С. 128; Barag D. The Origin of Glass // IX Congress International du verre Communications artistique et historique.— Р., 1972.— Р. 183—190.

⁴ Петренко В. Г. Усатовская локальная группа // Э. Ф. Патокова, В. Г. Петренко, Н. Б. Бурдо, Л. Ю. Полищук. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1989.— С. 115, 116.

⁵ Селинов В. И., Лагодовская Е. Ф. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой // СА.— 1950.— № 5.— С. 253.

⁶ Лагодовская Е. Ф., Селинов В. И. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г. // НА ОАМ.— Ф. 59299.

⁷ Безбородов М. А. Стеклоделие в Древней Руси.— С. 15; Лукас А. Указ. соч.— С. 296; Petrie W. M. F. Glass in the Early ages // JSGT.— № 39.— Vol. 10.— Р. 229—234.

⁸ Островерхов А. С., Петренко В. Г. Стеклянные бусы из могил Усатово // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тез. доклад. конф.— Белгород-Днестровский, 1990.— Ч. 2.— С. 70, 71.

⁹ Докладніше про неї див.: Ваганов П. А. Физики дописывают историку.— Л., 1984.— С. 160—164.

¹⁰ Захарук Ю. М. Софіївський тіlopальний могильник // АІП УРСР.— 1952.— Т. IV.— С. 117.

¹¹ Захарук Ю. М. Звіт про розкопки Софіївського тіlopального могильника // НА ІА НАНУ.— Ф. 1948/9.

¹² Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— С. 111—119.

¹³ Сергеев Г. П. Позднетрипольский клад женских украшений из с. Кетрошика // Тр. Гос. историч. музея Молдовы.— Кишинев, 1969.— С. 84—87.

¹⁴ Короткий виклад методики к. с. а. див.: Галибин В. А., Островерхов А. С., Субботин Л. В. Стеклянные изделия из сарматских погребений Семеновского могильника // МАСП.— 1983.— С. 64, 65.— Прим. I.

* Основу скла становить кремнезем і вираховується за різницею (100% — сума всіх визначених елементів).

- ¹⁵ Безбородов М. А. Химия и технология древних и средневековых стекол.— Минск, 1969.— С. 36; Щапова Ю. Л. Древнее стекло: морфология, технология, химический состав.— М., 1989.— С. 93 сл.
- ¹⁶ Шульц М. М., Мазурин О. В. Современные представления о строении стекол и их свойствах.— Л., 1988.— 196 с.
- ¹⁷ Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы).— М., 1983.— С. 26.
- ¹⁸ Абдуразаков А. А., Безбородов М. А. Средневековые стекла Средней Азии.— Ташкент, 1966.— С. 139—142; Безбородов М. А. Стеклоделие в Древней Руси.— С. 25; Щапова Ю. Л. Из истории древнейшей технологии стекла // Очерки технологии древнейших производств.— М., 1975.— С. 133—140; Щапова Ю. Л. Рецепты «растекающегося камня» // Химия и жизнь.— 1988.— № 4.— С. 59—63; Агульников С. М., Островерхов А. С. Производство стеклянных бус в белозерское время // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы.— Кишинев, 1991.— С. 61—73; Островерхов А. С. Стекло легендарных киммерийцев // Химия и жизнь.— 1986.— № 4.— С. 48—51; Островерхов А. С. Киммерийское стекло // Стекло и керамика.— 1987.— № 1.— С. 26, 27.
- ¹⁹ Абдуразаков А. А., Безбородов М. А. Указ. соч.— С. 139—146; Безбородов М. А. Химия и технология...— С. 44—54; Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия...— С. 29, 30.
- ²⁰ Безбородов М. А. Химия и технология...— Табл. 5; Островерхов А. С. Возникновение стеклоделия в Ольвии // Исследования в Ольвии. Тез. докл. конф.— Парутино, 1985.— С. 61, 62.
- ²¹ Абдуразаков А. А., Безбородов М. А. Указ. соч.— С. 134; Бахтадзе Р. А., Деопик Р. В. Химико-технологический анализ раннесредневековых бус Северного Кавказа // Средневековые памятники Северной Осетии // МИА.— 1963.— № 114.— С. 149.— Табл. I.
- ²² Галибин В. А. Особенности состава фаянсовых и стеклянных украшений из памятников Южной Сибири V в. до н. э.— I в. н. э. (по данным количественного спектрального анализа) // КСИА АН СССР.— 1985.— Вып. 184.— С. 14—21.
- ²³ Безбородов М. А. Химия и технология...— Ан. № 437, 443, 528.
- ²⁴ Щапова Ю. Л. О химическом составе древнего стекла // CA.— 1977.— № 3.— С. 105.
- ²⁵ Лукас А. Указ. соч.— С. 695.
- ²⁶ Petrie W. M. F. Op. cit.
- ²⁷ Безбородов М. А., Островерхов А. С. Ранние этапы стеклоделия в Восточной Европе // Природа.— 1979.— № 4.— С. 61—65.
- ²⁸ Иванов Вяч. Вс. История славянских и балканских названий металлов.— М., 1983.— С. 31.— Рис. 7.
- ²⁹ Щапова Ю. Л. Из истории древнейшей технологии...— С. 139—141.
- ³⁰ Агульников С. М., Островерхов А. С. Указ. соч.
- ³¹ Островерхов А. С. Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья).— К., 1993.— С. 9.— Табл. 2, ан. № 23а, 31а, 53; С. 34.— Табл. 3, ан. № 11, 23.
- ³² Щапова Ю. Л. Об эволюции в стеклоделии древнейших эпох // Естественные науки и археология в изучении древнейших производств.— М., 1982.— С. 81—91; Щапова Ю. Л. Очерки истории...— С. 101, 107.
- ³³ Безбородов М. А. Химия и технология...— С. 60—63; Сайко Э. В. Среднеазиатская глаzuрированная керамика XII—XV вв.— Душанбе, 1969. У цих роботах вичерпна бібліографія.
- ³⁴ Лукас А. Указ. соч.— С. 299, 300.
- ³⁵ Безбородов М. А. Указ. соч.— С. 72; Turner W. E. S., Rooksby H. P. A Study of the Opalising Agents in Ancient Opal Glazesesthonghout Three Thousand Four Hundred Years // GB.— 1959.— 32K.— Н. VIII.— Р. 350—361.
- ³⁶ Dekowna M. Szklo w Europie Wczesnosrednie-Wiecznej.— Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1980.— С. 48, 49.
- ³⁷ Иванов Вяч. Вс. Указ. соч.— С. 37; Maddin R. Early Iron metallurgy in the Near East // Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan.— Nippon Tokko Hyokai.— 1975.— Vol. 15.— № 2.— Р. 75.
- ³⁸ Turner W. E. S., Rooksby H. P. Op. cit.— Р. 27.
- ³⁹ Безбородов М. А. Стеклоделие в Древней Руси.— С. 35.
- ⁴⁰ Бахтадзе Р. А. К изучению грузинских археологических стекол.— Табл. I, ан. № 1.
- ⁴¹ Иванов Вяч. Вс. Указ. соч.— С. 34, 35.
- ⁴² Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы.— М., 1971.— 142 с.; Рындина Н. В., Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинжалов // CA.— 1982.— № 2.— С. 30—42; Конькова Л. В. Металлографическое исследование металлических изделий из памятников усатовского типа // Э. Ф. Патокова. Усатовское поселение и могильники.— К., 1979.— С. 161—176.

⁴³ Smith C. S. An Examination of the Arsenic-Rich coating on a Bronze Bull from Horoztepe // Application of Science in the Examination of Works of Art.— Boston, 1973.— P. 99.

⁴⁴ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы.— М., 1966.— С. 37; Черных Е. Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья.— М., 1970.— С. 15, 16; Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 25.

⁴⁵ Агульников С. М., Островерхов А. С. Указ. соч.— С. 69, 70.

⁴⁶ Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия...— С. 89, 90, 194.

⁴⁷ Щапова Ю. Л. Указ. соч.— С. 57.

⁴⁸ Островерхов А. С. Древнейшее античное производство стеклянных бус в Северном Причерноморье // СА.— 1981.— № 4.— С. 215, 216.

⁴⁹ Иванов Вяч. Вс. Указ. соч.— С. 14.

⁵⁰ Там же.— С. 14, 15.

⁵¹ Пор.: Щапова Ю. Л. Указ. соч.— С. 65.— Рис. 11.

⁵² Фармаковский М. В. Римские стекловаренные печи // Известия Ин-та археологической технологии.— Пг., 1922.— Вып. 1.— С. 73.

⁵³ Пазухин В. А. О происхождении древнейшей мышьяковистой меди // Известия АН СССР.— Металлургия и горное дело.— М., 1964.— № 1.— С. 153.

⁵⁴ Черных Е. Н. Металл—человек—время.— М., 1972.— С. 158.

⁵⁵ Маккуин Дж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии.— М., 1983.— С. 13, 14.

⁵⁶ Островерхов А. С. Стекло и фаянс как источник для изучения экономических связей и идеологических воззрений скифов V—III вв. до н. э. // Киммерийцы и скифы.— Тез. докл. конф.— Кировоград, 1987.— Ч. 2.— С. 38—40.

⁵⁷ Пор. Щапова Ю. Л. Естественно-научные методы в археологии.— М., 1988.— С. 119.— Табл. 7.

A. С. Островерхов

ДРЕВНЕЙШЕЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ СТЕКЛО В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

В статье производится комплексный анализ стеклянных бус, найденных в памятниках позднего Триполья (Усатово, Софиевка, Кетрошики). В свете современного состояния источниковедческой базы эти изделия следует считать наиболее древними из известных в Старом Свете. Проанализировав химический состав 6 образцов стекла из Усатова и Софиевки, автор приходит к выводу о том, что во второй половине IV—III тыс. до н. э. в «синкремтических» ремесленных мастерских, связанных с высокотемпературными режимами и функционировавших в ареале Циркумпонтийской зоны (предпочтительнее Анатолия, Закавказье или Балканы), происходит целенаправленный поиск секрета получения стекловидных масс. Здесь формируется «протошкола» стеклоделия, из которой во II тыс. до н. э. выделились месопотамская, древнеегипетская, «финикийская» и некоторые другие более мелкие школы и ответвления.

A. S. Ostroverkhov

ANCIENT ARCHAEOLOGICAL GLASS IN EASTERN EUROPE

The paper presents a full-scale analysis of glass beads found in settlements of late Tripolie (Usatovo, Sofievka, Ketroshiki). In the light of the modern state of the source-study base, these subjects ought to be considered the most ancient ones among those known in the Old World. Having analyzed the chemical composition of 6 glass specimens from Usatovo and Sofievka, the author comes to the conclusion that in the second half of the 4th-3d millennium B. C. people who worked in «syncretic» handicraft workshops under high-temperature conditions (those workshops were functioning in the Circumpontian zone, mainly, in Anatolia, Transcaucasia, the Balkans) were engaged in a purposeful search for a secret of production of glass-like masses. A prototype of the «school» for glass production was formed there. Later on in the 2nd millennium B. C. some smaller schools and branches separated from that school, namely: Mesopotamian, old-Egyptian, «Finikian» and others.

Одержано 17.10.96

«АРХЕОЛОГИЯ», № 2, 1997 г.

ТВАРИННИЦТВО НА АНТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ АДЖИГОЛ-І

О. П. Журавльов, В. І. Яковенко

У статті на підставі остеологічних матеріалів подано характеристику свійських тварин і тваринництва загалом на античному поселенні Аджигол-І.

У 1982 р. периферійним загоном Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Б. Буйських було проведено розкопки античного поселення Аджигол-І (Миколаївської обл., Очаківського р-ну) Ольвійського полісу. Основні результати, отримані при дослідженні остеологічних матеріалів з цього поселення, і будуть наведені в цій статті.

На даний час ми маємо більш-менш повні дані кісткових решток лише одного архайчного поселення Ольвійського поліса — Чорноморці-II¹. А без таких даних по окремих поселеннях неможливо розв'язувати проблеми скотарства і сільського господарства взагалі для античних поселень Нижнього Побужжя. Цим і пояснюється актуальність і необхідність даної статті.

Видовий склад тварин, встановлений на підставі дослідження остеологічного матеріалу, наведено у таблиці. Крім того, було знайдено невелику кількість кісток риб і птахів, визначити які не вдалося. На підставі таблиці можна зробити висновок, що населення досліджуваної пам'ятки розводило всі основні види свійських тварин, характерні для скотарства тих часів на цій території. Наведемо їх характеристику.

Таблиця. Видовий склад ссавців з античного поселення Аджигол-І

Вид	Кістки		Особини	
	абс.	%	абс.	%
1. Свійські				
Бик	Bos taurus L.	778	49,68	14 (4/2)*
Вівця та коза	Ovis aries L. et	383	24,46	19 (7/3)
	Capra hircus L.			
Свиня	Sus domestica G.	80	5,11	6 (4/-)
Кінь	Equus caballus L.	69	4,41	5 (3/-)
Собака	Canis familiaris L.	253	16,16	6 (2/-)
Kit	Felis catus L.	3	0,19	2 (1/-)
	Разом	1566	100,00	52 (20/5)
				100,00
2. Дики				
Лисиця	Vulpes vulpes L.	2	50,00	1
Тур	Bos primigenius Bojan. ?	2	50,00	1
	Разом	4	100,00	2
				100,00
3. Співвідношення між свійськими та дикими				
Свійські		1566	99,75	52
Дики		4	0,25	2
	Разом	1570	100,00	54
				100,00
4. Співвідношення між вівцями та козами				
Вівця	Ovis aries L.	39	81,25	9 (-/3)
Коза	Capra hircus L.	9	18,75	3
	Разом	48	100,00	12 (-/3)
				100,00

* У дужках тут і далі подано число молодих/напівдорослих особин.

Бик свійський. Цьому видові належала основна кількість кісток в остеологічному матеріалі з Аджиголу-І. Було знайдено 4 рогових стрижні, 63 мозкові частини черепа, 19 лицьових, 20 верхніх зубів, 11 нижніх щелеп, 14 нижніх зубів, 132 хребці, 190 ребер, 53 лопатки, 28 плечових кісток (з них у чотирьох ще не приросли епіфізи, тобто вони належали молодим тваринам), 24 променеві та ліктіві (у 4 ще не приросли епіфізи), 12 п'ясткових, 25 тазових, 28 стегнових (у 6 ще не приросли епіфізи), 38 великомілкових (у 4 ще не приросли епіфізи), 15 таранних, 11 п'яткових (у 1 ще не приріс епіфіз), 2 центральні, 3 наколінки, 10 інших суглобових кісток, 18 пlesнових (у 2 ще не приросли епіфізи), 8 метаподіїв (у 3 ще не приросли епіфізи), 29 перших, 14 других (у 2 ще не приросли епіфізи) і 7 третіх фаланг. Наявність практично всіх частин скелета і решток від особин різного віку дозволяє висловити припущення, що тварин розводили і забивали в районі поселення.

Через відсутність цілих черепів або принаймні їх великих уламків дати безпосередню краніологічну характеристику свійському бику з Аджиголу зараз неможливо. Використовуючи спостереження В. І. Цалкіна², є можливість для непрямої характеристики. За його даними, для рогатих порід великої рогатої худоби процент рогових стрижнів від загальної кількості кісток свійського бика становив близько 1,35%, а для комолих — 0,3—0,6% або й нижче. На Аджиголі-І рогові стрижні становили 0,51%, що свідчить про розведення здебільшого комолих порід, властивих скіфським племенам Північного Причорномор'я (Геродот, IV, 29). Близьке значення цього показника ми маємо для остеологічного матеріалу з архаїчних шарів Ольвії та Чорноморки-ІІ³. Це наводить на думку, що в архаїчний час на території Ольвійського поліса могли розводити одні й ті ж породи великої рогатої худоби (мова може йти саме про кілька порід, оскільки біометрична обробка даних вказує на велику мінливість ознак і значний коефіцієнт варіації). Отже, формування стад свійського бика із кількох порід (однієї скіфської, походження інших встановити важко, не виключено, що одну або декілька могли завезти сюди грецькі колоністи) на архаїчних античних поселеннях Нижнього Побужжя відбувалося однаковими або схожими шляхами.

Цей висновок підтверджує і біометрична обробка даних. Так, ширина M_3^3 за 4 вимірами становила від 18 до 22, в середньому $20,13 \pm 1,67$ мм; довжина M_3 (7 вимірів) — від 33,5 до 39,5, у середньому $37,00 \pm 1,20$ мм, ширина його (7 вимірів) — 12,5—17,5, у середньому $15,21 \pm 0,65$ мм. Ширина нижнього кінця лопатки (5 вимірів) була від 61 до 72,5, у середньому $67,50 \pm 2,18$ мм; великий діаметр її суглобової поверхні (5 вимірів) — 52,5—62, у середньому $58,10 \pm 1,66$ мм. Медіальний поперечник блоку плечової становив за 6 вимірами 37—45, у середньому $42,08 \pm 1,39$ мм; поперечник серединного жолобу блоку (6 вимірів) — 28—34,5, у середньому $31,08 \pm 1,08$ мм; відношення останнього до ширини блоку (4 виміри) — 41,5—44, у середньому $43,63 \pm 1,20\%$. Поперечник верхнього кінця п'ясткової (5 вимірів) був від 32,5 до 42, у середньому $44,60 \pm 1,66$ мм. Ширина кульшової западини тазу (4 виміри) становила від 54 до 62,5, в середньому $58,88 \pm 3,61$ мм. Ширина діафізу великомілкової кістки (6 вимірів) становила від 34 до 43, в середньому $39,42 \pm 1,80$ мм; ширина нижнього кінця (7 вимірів) — 57—66, в середньому $62,93 \pm 1,93$ мм; поперечник нижнього кінця (5 вимірів) — 43,5—49, в середньому $47,00 \pm 1,37$ мм; відношення поперечника до ширини нижнього кінця (5 вимірів) — 71—79,5, в середньому $74,00 \pm 1,59\%$. Зовнішня довжина таранної (11 вимірів) була від 58 до 69, у середньому $63,77 \pm 0,75$ мм; внутрішня довжина (11 вимірів) — 52—63,5, у середньому $58,36 \pm 1,02$ мм; ширина верхнього кінця (11 вимірів) — 38,5—47, у середньому $42,68 \pm 0,94$ мм; ширина нижнього кінця (11 вимірів) — 37,5—50,5, у середньому $43,05 \pm 1,02$ мм; відносна ширина нижнього кінця (11 вимірів) — 61,5—73, у середньому $67,41 \pm 1,23\%$. Ширина на рівні вінцевого відростку п'ясткової (5 вимірів) становила від 37,5 до 46,5, у середньому $43,70 \pm 2,65$ мм; поперечник на тому ж рівні (5 вимірів) — 43,5—50, у середньому $47,70 \pm 1,22$ мм. Повна довжина двох пlesнових була 218,5 і 223 мм; у середньому 223 мм; ширина верхнього кінця (5 вимірів) — від 43,5 до 50,5, у середньому $46,10 \pm 2,17$ мм; поперечник верхнього кінця (5 вимірів) — 42—50, у середньому $45,00 \pm 2,36$ мм; ши-

рина діафізу (5 вимірів) — 25,5—28, у середньому $26,50 \pm 0,56$ мм; ширина нижнього кінця (7 вимірів) — 52—68, у середньому $56,71 \pm 2,96$ мм; поперечник нижнього кінця (6 вимірів) — 29,5—35,5, у середньому $31,50 \pm 1,00$ мм; відношення поперечника до ширини верхнього кінця (5 вимірів) — 95—101, у середньому $97,60 \pm 1,22\%$. Повна довжина першої фаланги (15 вимірів) становила від 51 до 64,5, у середньому $58,63 \pm 0,95$ мм; ширина верхнього кінця (19 вимірів) — 26,5—34,5, у середньому $29,79 \pm 0,66$ мм; поперечник верхнього кінця (21 вимір) — 29—38, у середньому $33,07 \pm 0,86$ мм; ширина діафізу (20 вимірів) — 22,5—30, у середньому $25,40 \pm 0,86$ мм; ширина нижнього кінця (20 вимірів) — 24,5—34, у середньому $28,55 \pm 0,79$ мм; поперечник нижнього кінця (20 вимірів) — 18,5—24,5, у середньому $21,33 \pm 0,40$ мм; відносна ширина верхнього кінця (15 вимірів) — 44—59, у середньому $51,17 \pm 1,30\%$; відносна ширина діафізу (15 вимірів) — 36,5—49,5, в середньому $43,27 \pm 1,29\%$; відносна ширина нижнього кінця (15 вимірів) — 41,5—56, у середньому $48,50 \pm 1,23\%$; відношення поперечника до ширини верхнього кінця (19 вимірів) — 100—124,5, у середньому $110,53 \pm 1,86\%$; відношення поперечника до ширини нижнього кінця (20 вимірів) — 69—79,5, у середньому $74,93 \pm 0,7\%$. Повна довжина другої фаланги (10 вимірів) була від 35 до 43, в середньому $39,20 \pm 1,10$ мм; ширина верхнього кінця (11 вимірів) — 24,5—32,5, в середньому $28,41 \pm 0,97$ мм; ширина нижнього кінця її (9 вимірів) — 20,5—27, у середньому $23,94 \pm 0,73$ мм; відносна ширина верхнього кінця (10 вимірів) — 68,5—75,5, у середньому $71,70 \pm 1,00\%$; відносна ширина нижнього кінця (8 вимірів) — 56,5—63,5, у середньому $60,69 \pm 1,30\%$. Довжина по передньому краю третьої фаланги (4 виміри) була від 47,5 до 61, у середньому $55,75 \pm 3,59$ мм; висота (4 виміри) — 30,5—37, у середньому $34,88 \pm 1,70$ мм; відношення другої ознаки до першої (4 виміри) — 59—64,5, у середньому $62,63 \pm 1,58\%$.

При порівнянні цих даних з аналогічними по Чорноморці-II⁴ впадає у вічі схожість у розмірах і пропорціях кісток. Але є достовірна різниця, яка встановлюється для кількох ознак, а саме: для поперечника верхнього кінця п'ясткової (критерій оцінки дорівнює +4,60, а за Г. Ф. Лакіним⁵ при Р=0,99 достовірною вважається різниця при критерії оцінки більш ніж $\pm 2,59$), для ширини нижнього кінця таранної (+3,05), поперечника на рівні вінцевого відростку п'ясткової (+2,73), відносної ширини верхнього кінця другої фаланги (-3,00) і відносної ширини нижнього кінця її (-3,25). Таким чином, можливо на Аджиголі-I і на Чорноморці-II розводилися різні породи великої рогатої худоби.

Віковий склад стада свійського бика, встановлений за нижніми щелепами, був наступним: у однієї (6,25%) ще не прорізався M_1 (вік до 6 місяців), у однієї (6,25%) — M_2 (вік від 6 до 18 місяців), у двох (12,50%) — M_3 (вік від 18 до 28 місяців), у семи M_3 вже був (43,75%) і у п'яти (31,25%) всі зуби були постійні (вік понад 34 місяці). Отже, в наявності є всі вікові категорії, а основну кількість становили дорослі особини — 75% загального поголів'я стада. Це дозволяє зробити висновок про відсутність сезонності забою тварин, що може свідчити про цілорічне функціонування поселення Аджиголі-I, а також про наявність в районі поселення хорошої кормової бази тваринництва.

Свого часу багато уваги встановленню статевого складу стада за остеологічними матеріалами приділяв В. І. Цалкін⁶. Статевий склад стада з Аджиголу-I через малу вибірку визначити майже неможливо. Відзначимо, що обидві цілі плеснові кістки з цього поселення за графіками кореляції В. І. Цалкіна⁷ належали коровам. Висота в холці їх за коефіцієнтами В. І. Цалкіна⁸ становила 116,5 і 119 см, що входить у межі мінливості тварин з античних поселень Північного Причорномор'я⁹.

Вівця свійська та коза свійська. В остеологічному матеріалі з Аджиголу-I ця група тварин (у літературі вона часто фігурує під назвою «дрібна рогата худоба») за кількістю кісток займала друге, а за кількістю особин — перше місце (табл.). Всього було визначено 383 кістки, із них 39 (1 мозкова частина черепа, 1 лицьова, 5 плечових, 8 променевих, 5 п'ясткових, 1 тазова, 1 стегнова, 2 великомілкові, 11 таранних і 4 плеснових) належали вівці і 9 (1 ро-

говий стрижень самиці, 3 нижніх щелепи, 3 променевих, 2 п'ясткові) — козі. Якому виду належала решта кісток визначити не вдалося. Це: 5 мозкових частин черепу, 11 лицьових, 10 верхніх зубів, 28 нижніх щелеп, 9 нижніх зубів, 42 хребці, 96 ребер, 11 лопаток, 14 плечових (з них у 8 ще не приросли епіфізи), 21 променевих та ліктьових (у 2 ще не приросли епіфізи), 4 п'ясткових (у 2 ще не приросли епіфізи), 17 тазових, 14 стегнових (у 4 ще не приросли епіфізи), 33 великомолкові (у 6 ще не приросли епіфізи), 2 таранні, 1 п'яткова, 1 суглобова, 2 плеснові (у 1 ще не приріс епіфіз), 4 метаподії (у 1 ще не приріс епіфіз), 8 перших фаланг (у 3 ще не приросли епіфізи) та 2 другі.

Через відсутність цілих черепів, дати краніологічну характеристику обом видам зараз неможливо. Уламок рогового стрижня кози належав до краніологічного типу *Capra prisa*.

Біометрична обробка даних кісток вівці з Аджиголу-І і Чорноморки-ІІ виявила для ряду ознак істотні відмінності в їх розмірах і пропорціях. Так, ширина нижнього кінця плечової кістки (5 вимірювань) у овець з Аджиголу була від 33,5 до 37,5, у середньому $35,80 \pm 0,75$ мм; ширина її блоку (5 вимірювань) — 32,5—34,5, у середньому $33,50 \pm 0,35$ мм; медіальний поперечник блоку (5 вимірювань) — 22,5—23,5, у середньому $22,70 \pm 0,25$ мм; поперечник серединного жолобу блоку (5 вимірювань) — 16,5—17,5, у середньому $17,10 \pm 0,13$ мм; відношення третьої ознаки до другої (5 вимірювань) — 67—69, у середньому $67,60 \pm 0,56\%$ і відношення четвертої ознаки до другої (5 вимірювань) — 50,5—52, у середньому 50,90%. Повна довжина променевої (1 вимір) була 159,5 мм; ширина її верхнього кінця (5 вимірювань) — від 33,5 до 35,5, у середньому $34,00 \pm 0,52$ мм; ширина верхньої суглобової її поверхні (5 вимірювань) — 31—33, у середньому $31,70 \pm 0,40$ мм; медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні (5 вимірювань) — 16,5—19, у середньому $17,80 \pm 0,52$ мм; латеральний поперечник верхньої суглобової поверхні (5 вимірювань) — 13—15,5, у середньому $13,80 \pm 0,68$ мм; відношення медіального поперечника до ширини верхньої суглобової поверхні (5 вимірювань) — 52,5—61,5, у середньому $56,20 \pm 1,72\%$; відношення латерального до медіального поперечника верхньої суглобової поверхні (5 вимірювань) — 71—84, у середньому $77,70 \pm 2,45\%$. Ширина верхнього кінця п'ясткової (5 вимірювань) становила від 25 до 26,5, у середньому $25,70 \pm 0,38$ мм; поперечник верхнього кінця її (5 вимірювань) — 18—20, у середньому $18,60 \pm 0,56$ мм; відношення поперечника до ширини її верхнього кінця (5 вимірювань) — 69,5—75,5, в середньому $72,40 \pm 1,15\%$. Зовнішня довжина таранної (7 вимірювань) була від 27,5 до 34, у середньому $31,79 \pm 1,30$ мм, внутрішня довжина її (8 вимірювань) — 27—32,5, у середньому $30,63 \pm 0,83$ мм; ширина верхнього кінця (7 вимірювань) — 18,5—22,5, у середньому $20,86 \pm 0,65$ мм; ширина нижнього кінця (7 вимірювань) — 17,5—22, у середньому $20,50 \pm 0,83$ мм; відносна ширина нижнього кінця (7 вимірювань) — 62,5—65,5, у середньому $64,36 \pm 0,17\%$. Повна довжина плеснової (1 вимір) становила 134,5 мм; ширина верхнього кінця (4 виміри) — від 22 до 24,5, у середньому $23,00 \pm 0,75$ мм; поперечник верхнього кінця її (4 виміри) — 20,5—23,5, у середньому $22,00 \pm 0,75$ мм; відносна ширина верхнього кінця (1 вимір) — 17,5%; відносна ширина її діафізу (1 вимір) — 9,5%; відносна ширина нижнього кінця (1 вимір) — 18,5%; відношення поперечника до ширини верхнього кінця (4 виміри) — 87—100, у середньому $95,75 \pm 3,40\%$. Порівнюючи ці дані з аналогічними по Чорноморці-ІІ¹⁰, слід констатувати, що вівці з Аджиголу-І за розмірами плечових кісток переважали овець з Чорноморки-ІІ (критерій оцінки для ширини блоку плечової становить +5,25; для медіального поперечника блоку — +3,31, для поперечника серединного жолобу блоку — +3,81 і для відношення медіального поперечника до ширини блоку — +4,68), а променевих кісток — поступалися ним (критерій оцінки для ширини верхнього кінця її дорівнював -3,83); ширини верхньої суглобової поверхні — -3,36; медіального поперечника верхньої суглобової поверхні її — -3,09). Можливо, на Аджиголі-І і Чорноморці-ІІ розводили різні породи овець. На жаль, мала вибірка не дозволила провести біометричну обробку даних кісток кіз з Аджиголу-І.

За цілими променевою та плесновою кістками можна, користуючись «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

коєфіцієнтами Д. Хаака¹¹ і В. І. Цалкіна¹² вирахувати висоту в холці овець з Аджиголу-І. Вона становила за променевою (коєфіцієнт 3,96) близько 63,2 см, за плесновою (коєфіцієнт 4,68) — 62,9 см, що не виходить за межі мінливості овець з античних поселень Північного Причорномор'я¹³.

Віковий склад стада досліджуваної групи тварин за станом нижніх щелеп був наступним: у 1 щелепи (5%) ще не прорізався M_1 (вік до 3 місяців), у 3 (15%) — M_2 (вік 3—12 місяців), у 5 (25%) — M_3 (вік 12—24 місяці), у 4 (20%) — M_3 прорізувався (вік близько двох років) і у 7 (35%), із них 3 належали козі, M_3 вже був (вік більше двох років). Отже, ми маємо кістки від особин усіх вікових категорій, що може свідчити про відсутність сезонного забою тварин. Одночасно слід зробити висновок про наявність доброї кормової бази тваринництва в районі Аджиголу-І, оскільки 80% тварин були віком старші 1 року, тобто їх утримували мінімум одну зиму. При нестачі кормів, як правило, основну кількість молодняку забивають восени через неможливість годувати їх взимку.

Значна кількість молодих та напівдорослих тварин, що йшли в іжу, (близько 50%), свідчить про переважно м'ясний напрямок використання овець та кіз, що взагалі характерно для населення античних поселень архайчного періоду Нижнього Побужжя¹⁴.

Статевий склад стад овець та кіз через незначну вибірку встановити неможливо. Ціла плеснова кістка вівці (за графіками кореляції)¹⁵ належала самиці, як і роговий стрижень кози.

Співвідношення між вівцями та козами було приблизно 3 вівці на 1 козу, що характерно для скотарства Ольвійського полісу архайчних часів¹⁶.

Свиня свійська. Кісток свиней на Аджиголі-І було небагато, але за числом особин цей вид поділяв третє-четверте місце із собакою (табл.). Майже всі знайдені кістки — 8 мозкових частин черепа, 2 лицьові, 3 верхніх зуби, 6 нижніх щелеп (у двох ще не прорізався M_2 і у однієї всі зуби були постійні), 1 хребець, 1 лопатка, 5 плечових (у 1 ще не приріс епіфіз), 6 променевих та ліктьових (у 5 ще не приросли епіфізи), 2 п'ясткові (у 1 ще не приріс епіфіз), 4 тазових, 5 стегнових (усі з неприрослими епіфізами), 9 великомілкових (у 7 ще не приросли епіфізи), 4 таранних, 2 п'яткові (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 суглобова, 5 плеснових (усі з неприрослими епіфізами), 3 метаподії (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 перша і 1 друга фаланги (у обох ще не приросли епіфізи) — були дуже роздроблені і більшість з них належала молодим особинам. Тому дати характеристику цьому виду поки що неможливо.

Переважання молодих тварин, очевидно, вказує на м'ясний напрямок при розведенні свиней.

Зазначимо, що степові скіфські племена, як свідчить Геродот (IV, 63), свиней не утримували. Тому їх наявність на Аджиголі-І швидше за все слід пов'язувати із завозом цих тварин грецькими колоністами. До того ж, свиня є показником осілості населення.

Кінь. За кількістю кісток і особин цей вид займав передостаннє місце серед свійських тварин в остеологічному матеріалі з Аджиголу-І (табл.). Було знайдено 4 лицьових частини черепа, 4 верхніх зуби, 3 нижніх щелепи (усі від дорослих особин), 6 нижніх зубів, 1 хребець, 1 лопатку, 5 плечових (у 1 ще не приріс епіфіз), 6 променевих та ліктьових (у 5 ще не приросли епіфізи), 1 п'ясткова, 4 тазові, 7 стегнових (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 великомілкова, 1 таранна, 5 п'яткових (у 3 ще не приросли епіфізи), 2 грифельні, 2 інші суглобові, 4 плеснові (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 метаподій, 6 перших, 2 других і 3 третіх фаланги. Через невелику вибірку біометричну обробку вдалося провести лише для кількох ознак задньої першої фаланги (путової кістки). Повна довжина її (4 виміри) була від 80,5 до 87,5, у середньому $83,00 \pm 2,03$ мм; ширина діафізу (5 вимірів) — 30,5—35, у середньому $33,60 \pm 1,03$ мм; ширина нижнього кінця (5 вимірів) — 40,5—45, у середньому $43,20 \pm 0,83$ мм; поперечник нижнього кінця (4 виміри) — 23—26, у середньому $24,88 \pm 1,05$ мм. На жаль, аналогічні дані по інших, близьких за часом і територією пам'ятках, відсутні, тому порівнювати одержані результати поки що ні з чим.

В остеологічному матеріалі з Аджиголу-І цілих черепів або принаймні великих фрагментів їх, придатних до краніологічної обробки, не знайдено.

В наявності є дві орбіти (ширина першої — 60,5, висота — 52 мм; у другої відповідно 64,5 і 60,5 мм) та нижня щелепа (альвеолярна довжина зубного ряду M_1-M_3 була 80 мм, ряду P_2-P_4 — 76 мм, ряду P_2-M_3 — 156 мм, довжина P_2 — 29,5 мм, ширина P_2 — 17,5 мм, довжина P_3 — 25,5 мм, ширина P_3 — 17,5 мм, довжина P_4 — 24,5 мм, ширина P_4 — 18 мм, довжина M_1 — 21,5 мм, ширина M_1 — 17,5 мм, довжина M_2 — 22 мм, ширина M_2 — 15 мм, довжина M_3 — 31,5 мм, ширина M_3 — 16,5 мм; знайдено ще окремий зуб M_3 довжиною 27,5 мм і ширину 12,5 мм). Наведені розміри свідчать про належність цих кісток невеликим коням.

За цілими трубчастими кістками кінцівок — плечовою (повна довжина 275, фізіологічна — 272 мм), п'ястковою (повна довжина 221,5, зовнішня — 214,5, ширина діафізу — 32,5 мм), стегновою (повна довжина 400 мм) і плюсновою (повна довжина 264,5, зовнішня — 256,5 і ширина діафізу — 30 мм) — вдалося обчислити висоту в холці коней з Аджиголу-І. Вона становила за косфіцієнтами Кізельвальтера¹⁷ для зовнішньої довжини п'ясткової (6,41) і плюснової (5,33) відповідно 137,5 і 136,7 см, тобто ці коні були середніми за зростом. Виходячи із градації В. О. Вітта¹⁸, плечова кістка належала низькорослому коневі, інші кістки — середнім на зріст. За градацією А. А. Браунера¹⁹, п'ясткова кістка належала напівтонконогому, а плюснова — тонконогому коневі. Такі групи коней були також у Чорноморці-II²⁰ і в Ольвії²¹.

Собака. Кістки тварин цього виду, як правило, досить численні на античних поселеннях Нижнього Побужжя²². На Аджиголі-І знайдено 4 мозкові частини черепа, 11 лицьових, 9 нижніх щелеп, 105 хребців, 57 ребер, 8 лопаток, 4 плечових кістки, 9 променевих та ліктівових, 5 тазових, 6 великомілкових, 1 маломілкова, 4 таранних, 5 п'яткових (у 1 ще не приріс епіфіз), 1 наколінок, 15 метаподій і 4 перші фаланги. Розміри кісток були невеликими. Так, артикулярна довжина 3 нижніх щелеп становила 138, 144 і 151 мм, ангулярна — відповідно 136,5; 146 і 154,5 мм. Альвеолярна довжина зубного ряду P_1-M_3 нижніх щелеп (4 виміри) була від 70 до 81,5, у середньому 75,50 мм; довжина ряду P_1-P_4 (5 вимірів) — 38,5—44, у середньому $40,60 \pm 1,62$ мм; довжина ряду M_1-M_3 (4 виміри) — 33—38,5, у середньому $35,75 \pm 2,83$ мм; довжина M_1 (4 виміри) — 20,5—23, у середньому $21,13 \pm 0,67$ мм. Повна довжина лопатки (2 виміри) становила 135 і 136 мм; ширина нижнього її кінця (6 вимірів) — від 29 до 31, у середньому $29,75 \pm 0,36$ мм, великий діаметр суглобової її западини (6 вимірів) — 23,5—27,5, у середньому $26,17 \pm 0,66$ мм; малий діаметр суглобової западини (6 вимірів) — 17,5—18,5, в середньому $17,92 \pm 0,30$ мм; відношення малого діаметру до ширини нижнього кінця (6 вимірів) — 58—62,5, у середньому $60,25 \pm 0,75\%$; відношення малого до великого діаметру суглобової поверхні її (6 вимірів) — 65—74,5, у середньому $68,67 \pm 1,50\%$. Повна довжина плечової (4 виміри) — була від 176,5 до 196,5, у середньому $184,50 \pm 7,18$ мм; ширина верхнього кінця (4 виміри) — 31,5—32,5, в середньому $31,88 \pm 0,32$ мм; ширина нижнього кінця (6 вимірів) — 30—33,5, у середньому $32,00 \pm 0,72$ мм; ширина блоку (6 вимірів) — 20,5—23, у середньому $21,92 \pm 0,46$ мм; медіальний поперечник блоку (6 вимірів) — 18,5—20,5, у середньому $19,50 \pm 0,32$ мм; поперечник серединного жолобу (6 вимірів) — 12—13,5, у середньому $12,75 \pm 0,48$ мм; відносна ширина верхнього кінця (4 виміри) — 16,5—18, у середньому $17,38 \pm 0,60\%$; відносна ширина нижнього кінця (4 виміри) — 17—18, у середньому $17,63 \pm 0,37\%$; відносна ширина блоку (4 виміри) — 11,5—12,5, в середньому $12,13 \pm 0,37\%$; відношення медіального поперечника до ширини блоку (6 вимірів) — 84—93, у середньому $89,00 \pm 1,70\%$; відношення поперечника серединного жолоба до ширини блоку (6 вимірів) — 54,5—64,5, у середньому $58,33 \pm 2,50\%$. Поперечник верхнього кінця променевої (4 виміри) становить від 12,5 до 13, у середньому $12,63 \pm 0,17$ мм; ширина діафізу (4 виміри) — 12—13, у середньому $12,50 \pm 0,24$ мм. Віддаль від вінцевого відростка до верхнього кінця бугристості ліктівової (4 виміри) була від 31,5 до 35,5, у середньому $33,50 \pm 1,67$ мм;

довжина бугристості (4 виміри) — 23—24,5, у середньому $23,50 \pm 0,53$ мм; ширина бугристості (4 виміри) — 12,5—13,5, у середньому $13,13 \pm 0,37$ мм; поперечник на рівні вінцевого відростку (5 вимірів) — 23,5—26,5, в середньому $25,90 \pm 0,75$ мм; відношення ширини до довжини бугристості (4 виміри) — 53—58,5, у середньому $55,75 \pm 2,83\%$. Довжина кульшової западини тазу (4 виміри) становила від 24,5 до 30,5, у середньому $26,38 \pm 2,03$ мм; ширина її (4 виміри) — 22,5—28,5, у середньому $24,38 \pm 2,03$ мм. Повна довжина стегнової (4 виміри) була від 189 до 197, у середньому $192,88 \pm 3,33$ мм; ширина нижнього кінця (4 виміри) — 31,5—33, в середньому $32,13 \pm 0,37$ мм; відносна ширина верхнього кінця (4 виміри) — 20,5—22, у середньому $21,38 \pm 0,37\%$; відносна ширина діафізу її (4 виміри) — 6,5—7,5, у середньому $6,88 \pm 0,37\%$; відносна ширина нижнього кінця її (4 виміри) — 16—17,5, у середньому $16,75 \pm 0,24\%$. Повна довжина великогомілкової (4 виміри) становила від 202 до 226,5, у середньому $214,50 \pm 11,31$ мм; ширина верхнього кінця (5 вимірів) — 34—36, у середньому $34,90 \pm 0,62$ мм; ширина діафізу (4 виміри) — 12—13,5, у середньому $12,63 \pm 0,60$ мм; ширина нижнього її кінця (5 вимірів) — 23—24,5, у середньому $23,70 \pm 0,41$ мм; поперечник нижнього кінця (5 вимірів) — 16,5—17,5, у середньому $17,30 \pm 0,25$ мм; відносна ширина верхнього кінця її (4 виміри) — 15,5—17, у середньому $16,38 \pm 0,60\%$; відносна ширина нижнього кінця (4 виміри) — 10,5—11,5, у середньому $11,13 \pm 0,37\%$; відношення поперечника до ширини нижнього кінця її (5 вимірів) — 71,5—74, у середньому $73,00 \pm 1,13\%$. Повна довжина п'яткової (4 виміри) — 46,5—51, у середньому $48,38 \pm 1,49$ мм; ширина на рівні вінцевого відростку (4 виміри) була від 16,5 до 17,5, у середньому $17,13 \pm 0,37$ мм. Порівняти ці дані з аналогічними по інших близьких за часом і територією пам'ятках немає можливості через відсутність останніх.

Значну чисельність собак на Аджиголі-І можливо слід пояснювати величими потребами в охороні стад, оскільки наявність в основному цілих трубчастих кісток в остеологічному матеріалі не свідчить про використання собак у іжу на відміну від Березані, Ольвії та Чорноморки-II²³.

Кіт свійський. Знайдено 1 нижню щелепу від молодої особини (M_1 ще не прорізався), 1 стегнову і 1 великогомілкову кістки від дорослої особини (спіфізи повністю приросли). Розміри останніх: повна довжина стегнової — 108,5, ширина її верхнього кінця — 21, ширина діафізу — 9, ширина нижнього кінця — 18,5; повна довжина великогомілкової — 111,5, ширина верхнього кінця — 20, ширина діафізу — 7, ширина нижнього кінця — 15,5, поперечник нижнього кінця — 9,5 мм.

Наявність кісток свійського кота на Аджиголі-І, а також в близьких за часом шарах, розташованого поряд, поселення Куцуруб-І і самої Ольвії, може свідчити на користь розвиненого зернового господарства на цих поселеннях, яке вимагало спеціальних засобів боротьби з гризунами, оскільки свійських котів в ті часи в Північне Причорномор'я треба було завозити із Єгипту або Малої Азії.

Із диких ссавців знайдено 1 лицьову частину черепа і одну таранну (висота її 22,5 мм) від лисиці. Крім цього, в остеологічному матеріалі з Аджиголі-І знайдено два дістальні кінці плечових кісток, які за своїми розмірами (ширина нижнього кінця лівої кістки була 92,5 мм, ширина блоку — 86 мм, медіальний поперечник блоку — 51 мм і поперечник серединного жолоба блоку — 36 мм; ширина нижнього кінця правої кістки була 92,5 мм, ширина блоку — 86 мм, медіальний поперечник блоку — 52 мм і поперечник серединного жолоба блоку її — 38 мм) значно переважали аналогічні кістки свійського бика з цього поселення і могли належати турі.

На підставі таблиці слід зазначити, що мисливство для мешканців Аджиголу практично значення не мало, оскільки за кількістю кісток дикі ссавці становили лише 0,25% від загальної кількості, аналогічний показник для числа особин становив 3,7%, з урахуванням тура і вдвічі менше без нього, якщо плечові кістки належали не тuroві, а великому за розмірами свійському бику.

У тваринництві населення Аджиголу-І провідне місце займали велика та дрібна рогата худоба (першої було 26,92% від загального числа особин свійської худоби).

ських тварин, другої — 36,54%). Другорядне значення мало розведення свині, собаки (по 11,54%) і коня (9,61%). Останнє місце посідав свійський кіт (3,85%). На Березані в VI—V ст. до н. е. було 19,21% особин великої рогатої худоби, 58,27% — дрібної, 11,92% — свині, 4,64% — коня, 0,66% — осла і 5,30% — собаки²⁴. В Ольвії в архаїчних шарах VI—V ст. до н. е. було 23,41% особин великої рогатої худоби, 63,37% — дрібної, 4,35% — свині, 4,18% — коня, 4,52% — собаки і 0,17% — кота²⁵. На Чорноморці-II в архаїчних шарах VI—V ст. до н. е. було 21,96% особин великої рогатої худоби, 50,93% — дрібної, 8,41% — свині, 7,94% — коня і 10,75% — собаки²⁶.

На жаль, автори вимушенні відмовитися від використання літературних даних інших авторів по поселеннях Ольвійського полісу через плутанину з датуванням (наприклад, Широка Балка у В. І. Цалкіна²⁷ датується VII—VI ст. до н. е., тоді як це поселення має лише елліністичні та римські шари і зараз називається Золотий Мис), або з локалізацією їх (наприклад, є визначення по поселенню Козирка²⁸, але поселень з такою назвою нараховується півтора-два десятки, причому датуються вони по-різному, і встановити, про яку саме з цих Козирок йдеється, зараз неможливо). Проте в розпорядженні авторів є дані по архаїчних поселеннях Ольвійського полісу, остеологічні матеріали з яких визначалися ними безпосередньо під час розкопок і в датуванні і локалізації яких сумнівів немає.

На поселенні Куцуруб-І (Очаківський р-н, Миколаївської обл.) було визначено кістки від 137 особин свійських тварин, які розподілилися так: 27,00% особин приходилося на велику рогату худобу, 38,49% — на дрібну, 6,57% — на свиню, 15,33% — на коня, 11,68% — на собаку і 0,73% — на кота. На поселенні Чортовате-VII (розташоване між селами Прибузьке і Кателено Очаківського р-ну Миколаївської обл.) було визначено кістки від 247 особин свійських тварин, які розподілилися наступним чином: 28,74% особин належали великій рогатій худобі, 43,73% — дрібній, 6,07% — свині, 12,15% — коневі і 9,31% — собаці. На поселенні Стара Богданівка-II (розташоване між селами Стара Богданівка і Козирка Очаківського р-ну Миколаївської обл.) було визначено кістки від 148 особин свійських тварин: 31,08% особин припадало на велику рогату худобу, 40,54% — на дрібну, 6,76% — на свиню, 8,78% — на коня і 12,84% — на собаку. На поселенні Лупарево (Жовтневий р-н Миколаївської обл.) було визначено кістки від 60 особин свійських тварин: 35% особин припадало на велику рогату худобу, 36,66% — на дрібну, 1,67% — на свиню, 15,00% — на коня і 11,67% — на собаку.

Наведені вище дані свідчать про те, що на античних поселеннях Ольвійської хори архаїчного часу основну увагу в скотарстві приділяли розведенню великої та дрібної рогатої худоби і в значно меншій кількості інших свійських тварин. За співвідношенням між свійськими тваринами названі вище поселення можна розділити на 3 групи. До першої слід віднести Березань, Ольвію та Чорноморку-II, яким було властиве абсолютне переважання дрібної рогатої худоби серед свійських тварин (понад 50% особин). Співвідношення між іншими свійськими тваринами на них мало відрізнялося, лише на Чорноморці-II було дещо більше собак, ніж на Березані і в Ольвії. До другої групи можна віднести поселення з відносною перевагою дрібної рогатої худоби (36—43%) серед свійських тварин — це Аджигол-І, Куцуруб-І, Чортовате-VII і Стара Богданівка-II. Велика рогата худоба поступається за чисельністю дрібній, але ненабагато (27—31%). Співвідношення між іншими свійськими тваринами, як і в попередній групі, коливалося в невеликих межах. І, нарешті, останньою від інших поселень стоїть Лупарево, де великої і дрібної рогатої худоби за числом особин було приблизно порівну, а свиней там майже не розводили. Цей поділ на три групи по веденню скотарства є першою подібною спробою для архаїчних поселень Ольвійського поліса. Звичайно, він не претендує на остаточність, і в процесі накопичення фактів може бути переглянутий. Поки що важко сказати щось певне про причини такої різниці. Можливо, якусь роль відігравали локальні ландшафтні особливості в місцях розташування поселень, спеціалізація цих поселень або ще щось. Більш детальні дослідження і в першу чергу біометрична обробка даних решти поселень напевне дадуть недостающую інформацію для вирішення цих питань.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що тваринництво поселення Аджигол-І характеризується багатою кормовою базою в районі поселення, відсутністю сезонного забою тварин і свідчить про добре налагоджене осіле господарство, що задовольняло потреби населення в продуктах тваринництва.

Примітки

- ¹ Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 130—161.
- ² Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской лесостепи в раннем железном веке // МИА.— 1966.— № 135.— С. 11, 12.
- ³ Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 131, 132; Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины.— К., 1983.— С. 40.
- ⁴ Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 134—138.— Табл. 3.
- ⁵ Лакин Г. Ф. Биометрия.— М., 1973.— С. 100 сл.
- ⁶ Цалкин В. И. Животноводство и охота в лесной полосе Восточной Европы в раннем железном веке (по материалам раскопок дьяковских, верхнеокских и юхновских городищ) // МИА.— 1962.— № 107.— С. 10.
- ⁷ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота в древности // Бюллетень МОИП, отдел биологический.— 1960.— Т. 65.— В. 1.— С. 109—126.
- ⁸ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота в древности...— С. 109—126.
- ⁹ Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 139.
- ¹⁰ Там же.— С. 142—147.— Табл. 4.
- ¹¹ Haak D. Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heidschücken. Januarial-Dissertation zur Erlangung der veterinärmedizinischen Doktorwürde der Tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München. München-Karlsfeld, 1965.— С. 5—90.
- ¹² Цалкин В. И. Изменчивость метаподий у овец // Бюллетень МОИП отдел биологический.— 1961.— Т. 66.— В. 5.— С. 115—132.
- ¹³ Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 141.
- ¹⁴ Журавльов О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.) // Археологія.— 1983.— № 42.— С. 81.
- ¹⁵ Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne).— In: Kuhn-Archiv, 1964.— Bd. 78.— H. 1—2.— С. 110—114.
- ¹⁶ Журавльов О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.)...— С. 80—83.— Табл. 3.
- ¹⁷ Цалкин В. И. Fauna из раскопок в Гродно // МИА.— 1954.— № 41.— С. 220, 221.
- ¹⁸ Витт В. О. Лошади пазырыкских курганов // СА.— 1952.— XVI.— С. 172, 173.— Табл. 1.
- ¹⁹ Браунер А. А. Материалы к познанию домашних лошадей России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus Goshkevitschi mini* // Записки Императорского Общества Сельского Хозяйства Южной России.— Одесса, 1916.— Т. 86.— Кн. 1.— С. 49—184.
- ²⁰ Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 151—156.
- ²¹ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам)...— С. 41.
- ²² Журавлев О. П. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 156—159; Журавльов О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.)...— С. 82, 83.

²³ Журавлев О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (дослідження 1972—1976 рр.)...— С. 82, 83; Журавлев О. П. Fauna поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 156—159.

²⁴ Журавлев О. П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам)...— С. 39.— Табл. 1.

²⁵ Там же.— С. 42.— Табл. 2.

²⁶ Журавлев О. П. Fauna поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков)...— С. 131.— Табл. 1.

²⁷ Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА.— 1960.— № 53.— С. 106.— Приложение № 27.

²⁸ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. Вип. 2.— К., 1956.— С. 89; Цалкін В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа...— С. 106.— Приложение № 32.

O. P. Zhuravlev, V. I. Yakovenko

ЖИВОТНОВОДСТВО НА АНТИЧНОМ ПОСЕЛЕНИИ АДЖИГОЛ-І

Проведенные исследования остеологического материала, найденного при археологических раскопках античного поселения Аджигол-І (Николаевская область, Очаковский район), позволили сделать выводы об отсутствии сезонности забоя домашних животных, наличии хорошей кормовой базы в районе поселения и оседлом способе ведения хозяйства жителями данного поселения.

O. P. Zhuravlev, V. I. Yakovenko

CATTLE BREEDING IN ANTIQUE SETTLEMENT ADZHIGOL-I

The studies of the osteological findings carried out during archaeological excavations of antique settlement Adzhigol-I (the Nikolaev Region, Ochakov district) have permitted conclusions to be made on absence of the seasonal character in the slaughter of domestic animals, presence of appropriate food base in the settlement and settled way of farming of inhabitants of that settlement.

Одержано 10.01.88

НОВІ КУРГАНИ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ПОРОССІ

Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, Є. Ю. Батуревич

Публікуються матеріали двох поховань скіфського часу (V—IV ст. до н. е.) та одного поховання ранньосарматського часу.

Під час проведення археологічних робіт на трасі газопроводу «Уренгой—Ужгород» було досліджено кілька курганів поблизу сіл Петрівське і Лесовичі Таращанського р-ну Київської обл.¹. У двох з них виявлено поховання скіфського та сарматського часів. Поблизу с. Лесовичі курган скіфського часу входив у групу з п'яти насипів, чотири з яких були розкопані. Кургани № 2, 3,

© Г. Т. КОВПАНЕНКО, С. С. БЕССОНОВА, Є. Ю. БАТУРЕВИЧ, 1997

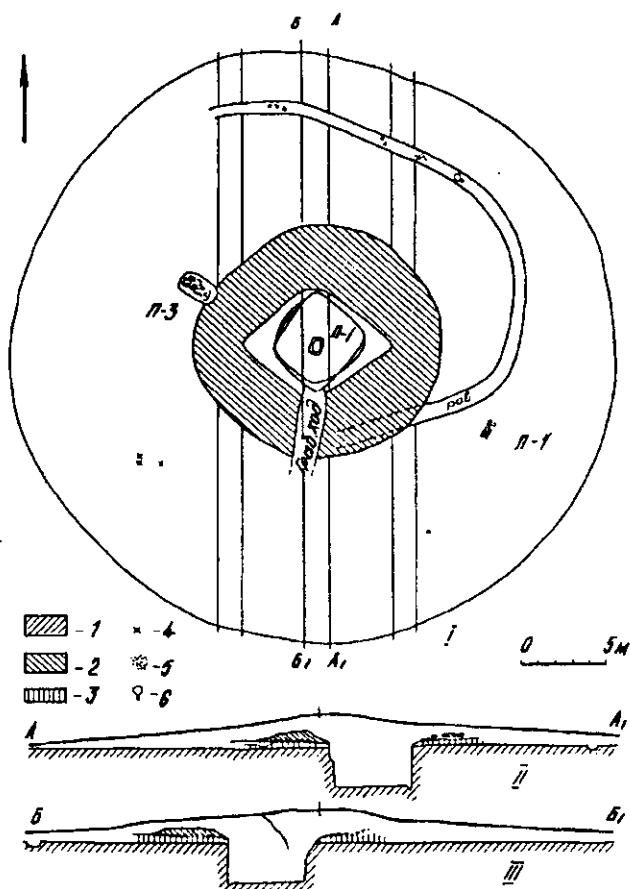

Рис. 1. Курган № 1 поблизу с. Лесовичі: I — план; II, III — розрізи кургану.

Курган споруджений над похованням скіфського часу № 1, яке знаходиться під центром насипу. Okрім нього виявлено кінське поховання (№ 3) та поховання на рівні давнього горизонту (№ 2).

У східній полі кургану простежувався заглиблений у материк на 0,3—0,35 м ровик підковоподібної форми*. Він був викопаний раніше, ніж центральна могила, тому що його південний край перекритий її викидом. Межі ровика простежуються погано. Ширина його у матерiku 0,5—0,6, іноді до 0,9 м, глибина від давнього горизонту 0,6—1 м. Довжина рову по лінії схід—захід близько 14, по лінії південь—північ — 20,5 м. У північній його частині зустрічалися кістки кінцівок великих тварин (два скупчення), дрібне вугілля. У північно-східному секторі рову знайдено пошкоджене бронзове дзеркало з залізною ручкою. Ручка разом з частиною диску навмисне була відламана по старому зламу. Про це свідчить той факт, що частини дзеркала лежали на деякій відстані одна від другої. На це ж вказує і характер зламу: у місці прилягання однієї з заклепок край диску погнутий, частина його відрвалася разом із заклепкою. Характер першого зламу також, швидше за все, свідчить про навмисне пошкодження дзеркала.

У різних частинах насипу зустрічалися окремі фрагменти амфор, ліпних

4 були споруджені в епоху бронзи, № 1 — у скіфський час*. Останній знаходився на полі за 1 км на південь від с. Лесовичі та на відстані 0,5 км на захід від шляху, що веде з с. Мала Березанка у Лесовичі. Інші кургани розташовані досить компактною групою на захід — північний захід від кургану № 1 та відокремлені від нього неглибокою улоговиною. Відстань до найближчих до нього курганів № 2 та 3 — 1,3 км. У курган № 3 впущене поховання сарматського часу.

Курган № 1 дуже розораний, до того ж він розташований на підвищенні, тому його розміри можна відновити лише приблизно. Висота насипу близько 1,5, діаметр 30—34 м (рис. 1).

Насип складено з чорнозему. Рівень давнього горизонту простежується під центром кургану на глибині 1,5—1,6 м від умовного центру.

* Курган № 1 досліджений С. С. Бессоновою.

** Можливо, ровик мав форму неправильного кола, але через те, що глибина його невелика, простежувалася лише його основа, заглиблена у материк.

посудин, кістки тварин (на давньому горизонті), кремнєва скребачка на відщепі.

Поховання № 1 (основне) (рис. 2, I). Здійснене у ґрунтovій ямі з дерев'яним перекриттям та входом з півдня. Могилу оточено кільцем викиду з ями шириною до 3 та товщиною до 0,5—0,6 м, що складався з материкової глини та мішаного ґрунту (чорнозем з глиною). Зовнішній край викиду округлий, діаметром близько 13 м, внутрішній був спланований таким чином, що в основі утворював ромб, центр якого приблизно збігався з центром могили (рис. 1, I). Викид на місці проходу до ями був перерваний, а у бровці на рівні давнього горизонту простежується тонкий шар утрамбованого ґрунту. У цьому ж місці від південного кута у напрямку південь — південний захід проходив і грабіжницький хід. Ширина його близько 1,5 м, простежений у довжину на 3,5 м. Заповнений цупким клекливим ґрунтом. У цьому заповненні знайдено уламки заліза, кілька дрібних фрагментів ліпних посудин, зламану бронзову пластинку від панциря, уламки людських кісток та кам'яну терку.

Яма має форму правильного трикутника, орієнтованого за віссю північний схід — південний захід. Стіни її сбвалилися, особливо постраждали південно-східна, південно-західна та південна частина північно-східної стіни. Шари глини, що впали, лежать у ямі впереміш з чорноземом, вказуючи на те, що пограбування відбулося перед обвалом стін. Розміри ями по дну 4,25×4,1 м. Глибина від рівня давнього горизонту — від 2,55 до 2,85 м, тому що дно дуже перекопане під час пограбування. Рівень давньої підлоги ніде не зберігся. Вздовж стін ями простежувалися заглиблення у вигляді суцільних канавок шириною 40—15 см, глибиною від 10 до 30 см від рівня підлоги, що зберігся. Канавки були дуже перекопані норами. У них, очевидно, були закріплені кінці дерев'яного облицювання стін. По трьох кутах ями (крім південного, який зруйнували грабіжники) простежувалися залишки тліну від дерева. Дрібні шматочки дерева зустрічалися також у заповненні канавок та нір гризунів. У заповненні останніх біля південно-західної стіни знайдено три бронзові наконечники стріл, біля північно-західної стінки знайдена одна бронзова панцирна пластинка. У центрі дна, майже по осі захід — схід було викопано ямку підпрямокутної форми з заокругленими краями. Розміри її по верхньо-

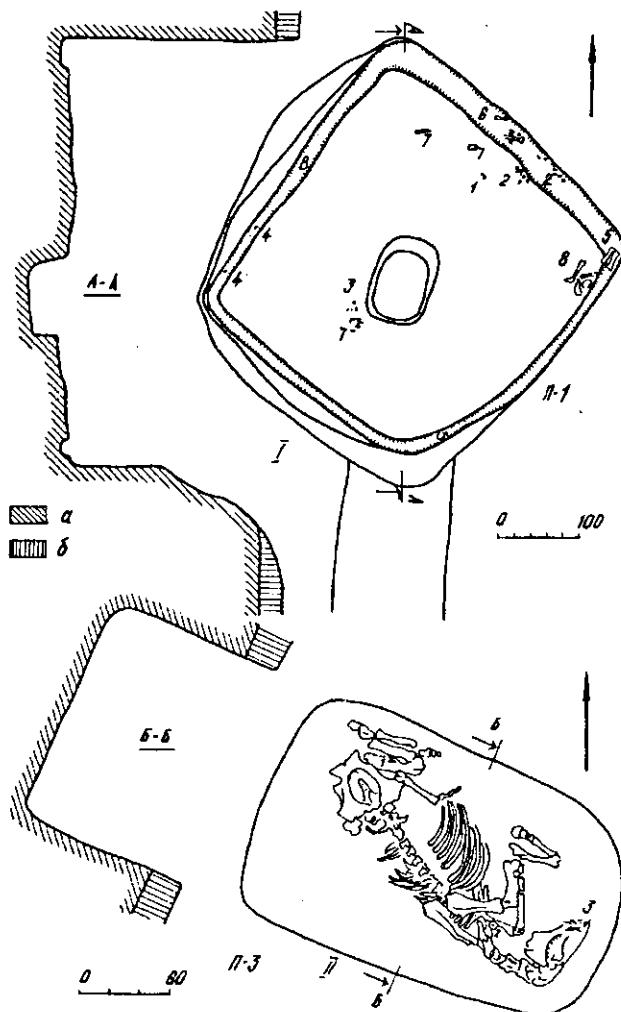

Рис. 2. Курган № 1 поблизу с. Лесовичі: I — план та розріз поховання 1; II — план та розріз поховання 3 (кінського).

му краю $1,1 \times 0,76$ м, до дна ямка звужується до $0,9 \times 0,63$ м. Глибина ями від дна могили в середньому 0,55 м. Заповнення черноземне, як і усієї могили, знахідки відсутні, очевидно, ямку було вирито грабіжниками (рис. 2, I).

У чорноземному заповненні ями знахідки дуже рідкісні. У східному кутку були знайдені два фрагменти горла амфори. На глибині 1 м та нижче розчищені залишки спалених плашок, що лежали по діагоналі ями у напрямку північний захід — південний схід. Ширина однієї з плашок 3,2, другої — 4 см, інші тонші. Біля однієї з них — майже в центрі ями, більше до її південно-західного краю — знайдені дрібні шматочки обпаленої землі. Зустрічалися також дрібні фрагменти кераміки, в тому числі вінця посудини, уламки заліза.

Поблизу північно-західної стінки недалеко від дна знайдено уламки людських кісток, а також дрібні фрагменти заліза, у тому числі панцирні пластинки, чотири бронзові пластинки від панциря, два фрагменти вузьких срібних пластинок з отворами. Пластини знайдено на різному рівні нижче глибини 1,4 м. У північно-східному куті ями на глибині 2,05 м від давнього горизонту знайдено кістку кінцівки та лопатку великої копитної тварини. У різних частинах ями знайдені край та фрагмент денця ліпної миски, уламок залізного кільца (10). Біля південно-східної стінки на глибині 2,6 м від умовного центру на південь від кісток тварини знайдено скupчення людських кісток: руки та ноги, уламок тазу та черепна кришка. Інший уламок тазової кістки знайдено на глибині 2,35 м від умовного центру, на південь від згаданого скupчення.

Таким чином, у могилі було поховано воїна в залізному панцирі, який був оздоблений бронзовими пластинками. У складі супроводжуючого інвентаря була зброя, у тому числі бронзові стріли та, можливо, меч або ніж, кістки тварини, амфора, ліпні посудини.

1. Дзеркало бронзове з залізною ручкою (рис. 3, 9). Диск округлої форми з коротким прямокутним виступом, прикрашений по краю з одного боку крапковим пуансонним орнаментом. Ручка з двох залізних пластин трохи розширяється в центрі (до 2,5 см) та завершується круглим навершям діаметром близько 3,4 см*. Вона з'єднується з диском на виступі, який встановлено між пластинами ручки, та кріпиться на ньому трьома штифтиками. Діаметр диску 13, довжина ручки без навершя 12 см, товщина 2,5 мм.

Дзеркала подібного типу** відомі в комплексах V та IV ст. до н. е. Степу та Лісостепу (Дніпрорудний², західна могила кургану 26 біля Холодного Яру³, могили 1, 2 кургану 13 біля Богдановської збагачувальної фабрики⁴, Куль-Оба⁵, Рижанівка, курган 1/4, Даріївка⁶, Носаки, курган 12, гробниця 2, поховання⁷). Уже висловлювалося припущення про більш раннє у порівнянні з комплексом поховань датування дзеркал з Холодного Яру⁸, Рижанівки, Даріївки та Куль-Оби⁹.

Дзеркало з кургану поблизу с. Лесовичі було у використанні тривалий час, про що свідчать сліди ремонту, задирки по краю диску та незначна його товщина***.

2. Фрагменти ліпних посудин з чорної цупкої глини з дрібними блискітками та включеннями кварцу (7 екз.). Деякі фрагменти мають двобічне покриття червоно-коричневого кольору. Товщина фрагментів 0,7—0,9 см. Один фрагмент належав до денця товщиною 1,3 см та інший — до вінець банкової посудини з двома вдавленими колами по зовнішньому краю. Розмір фрагменту $2,5 \times 2,7$ см (рис. 3, 11). П'ять фрагментів належали іншій посудині бан-

* У момент знахідки частину навершя було ще видно, але під час розчищення та реставрації воно розпалося.

** Навряд чи вірне припущення Н. А. Онайко щодо того, що ці дзеркала грецького походження спеціально перероблялися у греких майстернях відповідно до місцевих смаків — тобто до них прикріплювали ручку з іншого матеріалу, а вже потім вони йшли на продаж¹⁰. Швидше за все, такі ручки виготовлялися після того, як перша ламалася.

*** Т. М. Кузнецова, ознайомившись з дзеркалом, висловила на підставі згаданих ознак обережне припущення про те, що воно було вирізане з більш давнього дзеркала. Дзеркало було виготовлене разом з ручкою, однак час його використання до того, як воно потрапило до поховання, лишається неясним. Його можна датувати у межах IV ст. до н. е.

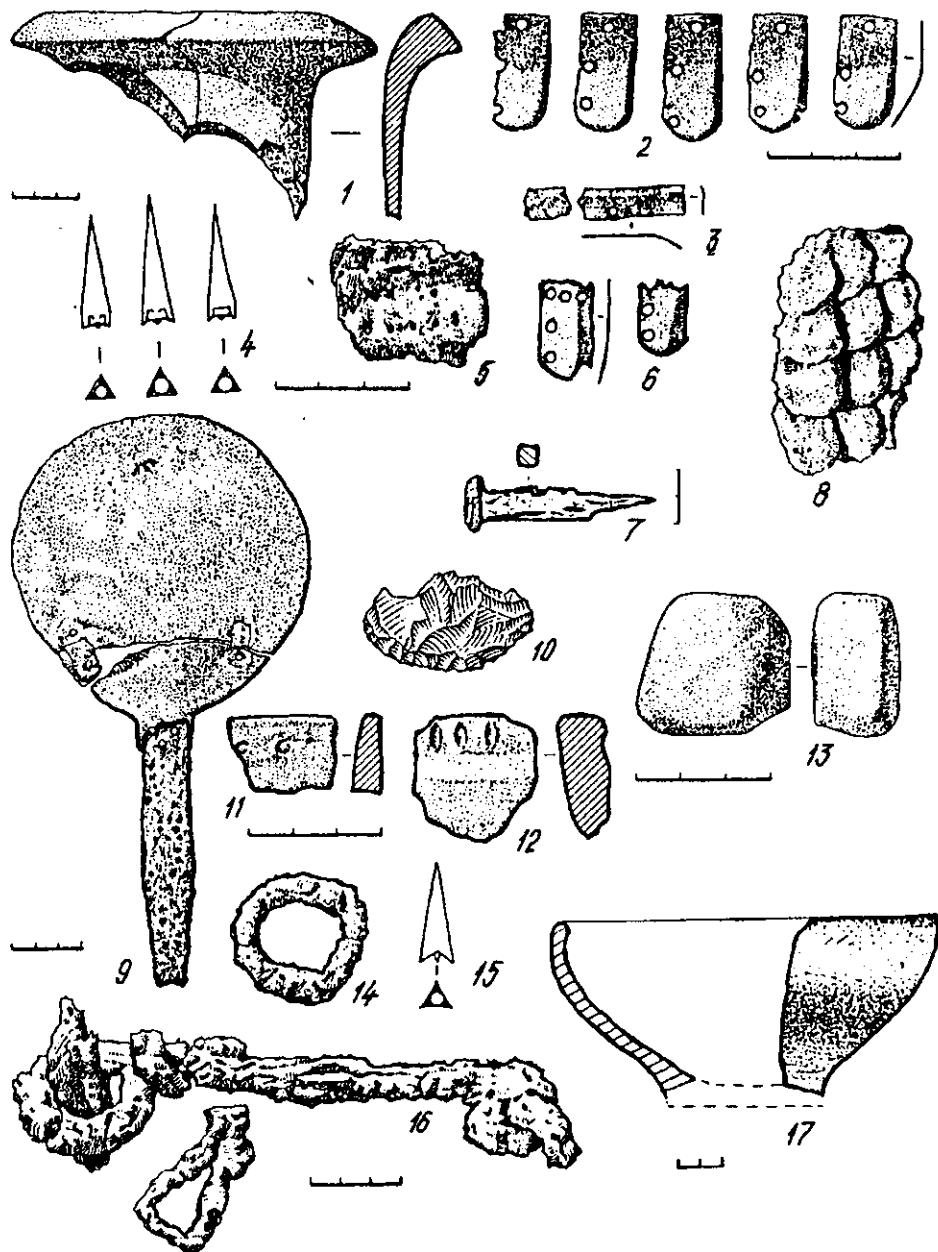

Рис. 3. Курган № 1 поблизу с. Лесовичі: 1—17 — інвентар поховання № 1.

кового типу. Глина бурого кольору, грубіша та пошарована, з великими включеннями кварцевого піску. Ззовні, а інколи і зсередини, світла обмазка. Другий бік чорний зі слідами горизонтального загладжування. По вінцях — орнамент з нігтівих насічок (рис. 3, 12).

3. Скребачка на кремневому віщепі. Довгий заокруглений кінець, підправлений дрібною ретушшю. Розміри 3,9×2,3 см (рис. 3, 10).

4. Бронзові пластини двох типів (8 екз.): а) п'ять з них довжиною 2,8—3 см та шириною 1,3 см. По верхньому краю пробито по одному круглому отвору діаметром близько 2 мм, біля лівого краю — ще по два. Усі пластинки мають приблизно одинаковий вигин, що проходить посередині (рис. 3, 2); б) три пластини довжиною 1,7 см та шириною 1,25 см. По верхньому краю три дрібні отвори діаметром близько 1,5 мм, ще два отвори по лівому боці. Пластинки також трохи вигнуті (рис. 3, 6).

5. Терка з граніту (?) червонуватого кольору. У плані має форму правильної трапеції розмірами 3,2×3,5 см, товщиною 1,8 см.

6. Два фрагменти амфори типу Солоха-І з широкими, трикутними в розрізі вінцями. Зовнішній діаметр горла 16,8 см, ширина вінець 1,9 см. Глина чиста, світло-коричнева з дрібними білими включеннями та блискітками. Ззовні зеленувата обмазка (рис. 3, 1).

7. Залізні панцирні пластинки кількох типів:

а) вузькі пластинки шириною 1,2—1,3, довжиною 2,1—2,4 см. Зберігся фрагмент панциря розмірами 5,5×3,2 см з чотирьох рядів пластинок (по три у кожному ряді), що заходять збоку одна за іншу приблизно на 1/4 ширини та згори таким чином, що пластинки виступають на 0,8—0,9 см. По верхньому краю два ряди дрібних отворів (по три у кожному ряді) з інтервалами 2,5 мм. Відстань між рядами 4 мм. Довжина пластинок 2 см (рис. 3, 8);

б) великі залізні пластини з дрібними отворами по верхньому краю (3 екз.). На одній з пластин два ряди дрібних отворів з інтервалами 2—3,5 мм. Відстань між рядами 0,5 см. У нижньому ряді 5 отворів, кількість отворів у верхньому ряді незрозуміла. Ширина пластинки 3,1 см, довжина неясна (рис. 3, 5).

8. Уламки двох срібних (?) пластинок з відігнутим на ширину 1 мм краєм. На одній лишилися два отвори: біля верхнього краю та збоку, на відстані 1,3 см від першого. Довжина одного фрагменту 2,3, іншого — 1,3 см. Ширина пластинок 0,75—0,8 см. Пластинки мають невеликий вигин, очевидно, вони також належать до пластинчастого обладунку.

9. Частина ліпної миски з загнутими та косо зрізаними усередину вінцями. Глина цупка, шарувата, бурого кольору з домішкою великих часток кварцу. Поверхня шерехата, зі слідами горизонтального загладжування. Обпалювання нерівномірне — від чорного до бурого. Діаметр миски по верху близько 17, висота близько 8,4 см. Дно на невисокому суцільному піддоні (рис. 3, 17).

10. Уламок залізного кільця (у двох фрагментах) діаметром близько 5,6 см. У розрізі дріт 0,5 см.

11. Бронзові тригранні наконечники стріл зі сковою втулкою (3 екз.):

а) наконечник висотою 2,5, ширину основи 0,6 см; в основі граней трикутні вирізи та неглибокі прямокутні віймки;

б) аналогічні наконечники висотою 2,6 та 2,8 см, вирізи в основі граней трапецієподібної форми (рис. 3, 4).

Стріли належать до поширених у комплексах IV—III ст. до н. е. (відділ IV, тип I, варіант 4 за класифікацією В. Г. Петренко). За нашими спостереженнями, вони жодного разу не зустрічаються у комплексах рубежу V—IV ст. до н. е. або першої половини IV ст. до н. е., але відомі у похованнях кінця IV ст. до н. е. — Капітанівка, кургани 483, 485; Бобриця, курган 63, що дає змогу відносити стріли цього типу в основному до другої половини IV ст. до н. е.

Поховання № 2. Виявлено за 9,5 м на південний схід від умовного центру на глибині 0,95 м від поверхні. Поховання зруйноване. Лишилися лише кістки ніг, за якими можна судити, що померлий лежав на спині головою на північний схід. Його відношення до центрального поховання лишається незрозумілим (рис. 1).

Поховання № 3 (кінське). Знайдено за 8 м на північний захід від умовного центру. Яма неправильної форми — північно-західна її частина майже прямокутна з заокругленими кутами, а південно-східна — заокруглена, орієнтована по лінії південний схід—північний захід. Довжина її 2,46 м, ширина північно-західної стінки 1,6 м, а південно-східної — 1,4 м. Глибина 1,2 м від давнього горизонту (рис. 2, 2).

На дні — кістяк коня, що лежав з підігнутими ногами на правому боці головою на південний схід. Біля ший попереду знайдено залізне кільце з круглого у розрізі дроту діаметром 3 см. Розріз дроту близько 0,6 см (рис. 3, 14).

На стегні лівої задньої ноги коня виявлено бронзовий тригранний наконечник стріли того ж типу, що і стріли з поховання № 1 — з трикутними віймками в основі граней. Висота наконечника 2,3 см, ширина основи — 0,75 см (рис. 3, 15).

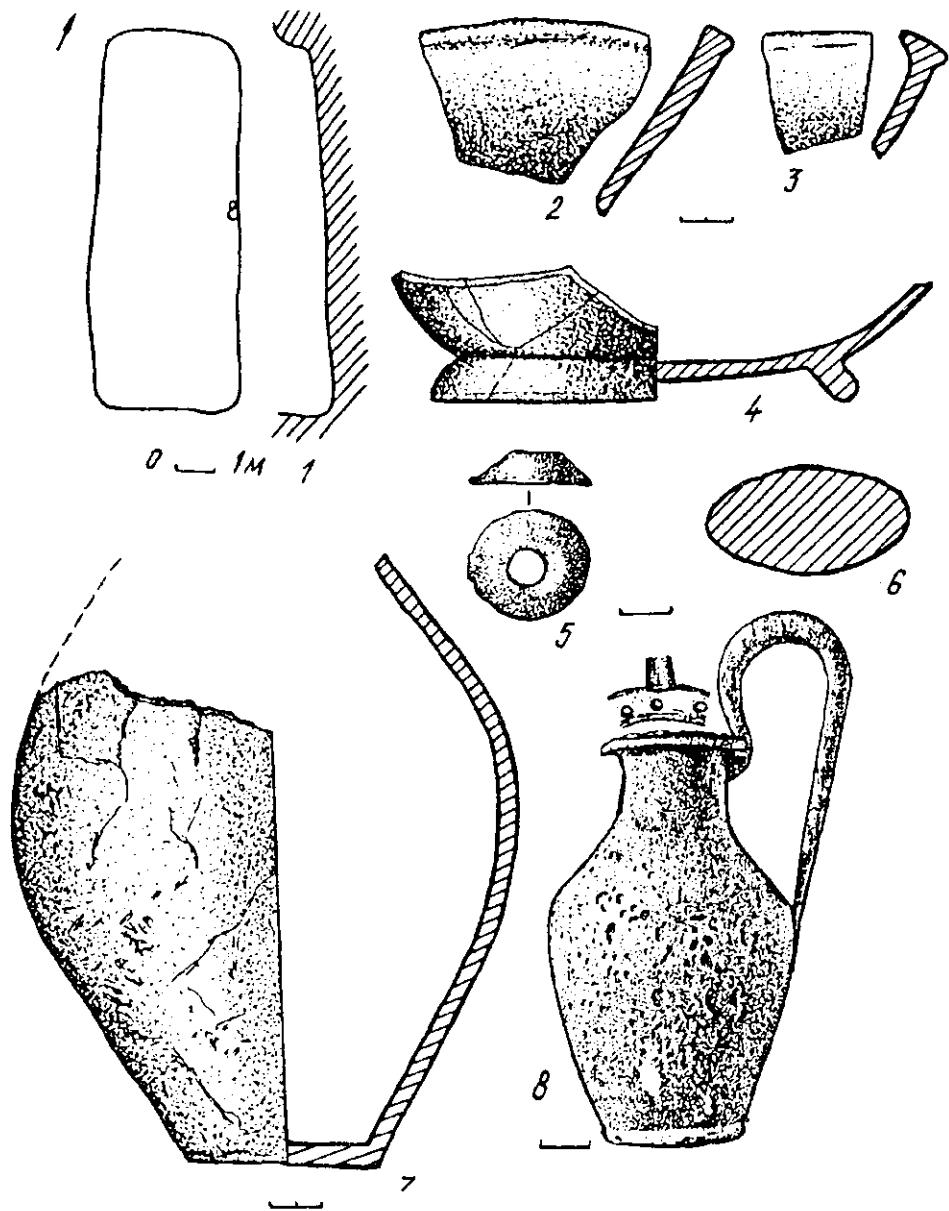

Рис. 4. Курган № 3 поблизу с. Лесовичі: 1 — план поховання 2; 2—8 — інвентар поховання 2.

У роті коня знайдено залишки залізних вудил з додатковими кільцями на кінцях та псаліями. Псалії прямі, стрижні прямокутні в розрізі з двома отворами та цвяхоподібними голівками на кінцях. Розміри їх не реконструюються. Довжина стрижнів близько 1, діаметри голівок близько 2 см (рис. 3, 7). Вудила виготовлені з круглого в розрізі дроту, загнутого з обох кінців у кільця. Попереду зовнішніх кілець до стрижнів вудил прикріплені на муфтах додаткові деталі для кріплення поводу в формі видовжених трикутників (рис. 3, 16). Довжина гризел 7,7, діаметр внутрішнього кільця 3, зовнішнього — близько 4 см. Розміри додаткової деталі: висота 4, ширина основи 2,7 см, дріт овальний у розрізі, діаметром 0,6 см. Вудила з подібними додатковими деталями відомі у комплексах другої половини IV ст. до н. е. (Мелітопольський курган, Страшна Могила).

Таким чином, за типами наконечників стріл поховання можна датувати другою половиною IV — початком III ст. до н. е. Не суперечать цій даті вінця

амфори типу Солоха-І та тип вудил із псаліями. Найбільш імовірною датою комплексу слід вважати другу половину IV ст. до н. е.

Курган 3, поховання 2.

Споруджений в епоху бронзи*. Насип кургану був частково знятий під час прокладання траншеї газопроводу. Поховання 2 — сарматського часу. Впущене за 2,8 м на північний схід від умовного центру кургану. На рівні материка було знайдено довгу прямокутну яму, орієнтовану з північного заходу на південний схід з відхиленням на північ. Розміри її 2,5x0,8 м, глибина у південно-східній частині 2,1 м від сучасної поверхні, до північно-західної частини дно трохи підвищувалося (рис. 4, 1).

Яма була заповнена чорноземом, з південного заходу її перетинала велика нора, яка, можливо, і зруйнувала поховання. У заповненні ями були знайдені фрагменти кісток ніг і тазу дорослої людини, а також маленька бронзова посудинка (1). Найімовірніше, поховання було здійснене за обрядом тілопокладення. За 2 м на південний схід від могили у великій норі виявлено ліпний горщик (2) та фрагменти дна гончарної миски (3). Вони, можливо, могли належати до поховання 2, або до іншого, повністю зруйнованого.

У насипу кургану знайдено також фрагменти стінки та ручки амфори (4), вінець двох мисок (5, 6) та невиразні уламки ліпної кераміки сірого кольору, а також бронзову ворварку (7). Оскільки знахідки були в основному у верхніх шарах насипу, не виключено, що вони належать до зруйнованого поховання 2, з яким вони майже синхронні.

1. Бронзова посудинка з високою ручкою, що за формуєю нагадує античну ольпу. Висота її 9, діаметр денця 3,2, тулуба 5,4 см. Ручка підіймається над вінцями на 2,9 см. Вона кріпиться до них за допомогою трьох заклепок, з яких дві виходять за межі ручки**, а нижня частина припаяна до тулуба. Ручка прямокутна у розрізі, донизу дуже звужується. Денце пласке, вінця тонкі, профільовані. Судячи за формуєю тулубу посудини, його дата близька до другої половини IV ст. до н. е.¹¹, хоча форма ручки характерніша для посуду архайчного та римського часів (рис. 4, 8).

2. Ліпна плоскодонна посудина грубої роботи з біконічним тулубом, який плавно звужується до невеликого денця, а також до горла. Верхня її частина не збереглася. Висота частини посудини, що збереглася, 29, діаметри: тулуб — 23, денця — 12 см. Тісто пухке, чорного кольору, з домішкою піску та кварциту. Поверхня сіро-жовта, плямиста. Форма посудини близька до ранніх зарубинецьких¹² (рис. 4, 7).

3. Денце та частина стінок гончарної миски з цупкою червоно-коричневої глини, з обох боків темно-бура обмазка. Діаметр посудини 9,7, висота піддону 1, товщина стінок 0,4 см. За формуєю піддону посудину можна віднести до пізньоелліністичного часу*** (рис. 4, 4).

4. Фрагмент ручки гераклейської амфори з оранжевої глини. Довжина фрагменту 10, ширина ручки 4,3, товщина 2,4 см (рис. 4, 6).

5. Фрагмент вінця ліпної миски з загнутим усередину та плоско зрізаним краєм. Його розміри 5x4 см. Ширина бортику 1,9 см. Глина цупка, шарувата, жовтуватого кольору, з домішкою великого піску. Внутрішню поверхню вкрито обмазкою червоно-оранжевого кольору. Форма не реконструюється (рис. 4, 3).

6. Частина ліпної миски зі зрізаним назовні краєм. Діаметр її по верхньому краю близько 16 см, висота близько 6,5 см. Глина цупка, червоно-бура, з домішкою дрібного піску, поверхня шерехата. З обох боків вкрита чорною обмазкою. Розмір фрагменту 9x6,6 см. Форма не реконструюється (рис. 4, 2).

7. Бронзова ворварка у формі низького зрізаного конусу з тонкими стінками. Нижній діаметр 2,2—2,4 см, діаметр верхнього отвору 0,7 см, висота 0,7 см (рис. 4, 5).

Таким чином, дата поховання не зовсім ясна. Найбільш ранню дату дають ручка гераклейської амфори та бронзова посудинка (IV ст. до н. е.). Ліпний

* Курган розкопаний Н. О. Ричковим.

** Ручку знайдено окремо від посудини, тому не виключено, що зверху вона була ширшою.

*** Визначення В. Н. Корпусової та В. В. Крапівіної.

горщик нібіто датується пізнішим часом (III—II ст. до н. е.). Ворварка, а також уламки ліпних мисок не можуть бути надійним датуючим матеріалом. Низькі конічні ворварки відомі як в архайчний, так і в римський часи. Гончарна миска належить, очевидно, до пізньоелліністичного часу. Ручка амфори могла потрапити у насип випадково, а бронзовий глечик міг бути у використанні тривалий час. Тому найбільш імовірною датою здійснення поховання є III—II або II—I ст. до н. е. Беручи до уваги особливості похованального обряду, його можна віднести до сарматських.

Курган поблизу с. Петровське.*

Знаходився за 450 м на захід від перехрещення траси газопроводу з шляхом, що веде з с. Журавлиха у с. Петровське. За 75 м на північ знаходився ще один курган приблизно такого ж розміру, однак він не був розкопаний, бо не входив до зони будівництва.

Насип кургану № 1 дуже розораний. Висота його близько 1,5 м від поверхні, діаметр близько 25 м (рис. 5, I). У кургані знайдено одне поховання скіфського часу, здійснене у дерев'яному склепі на рівні давнього горизонту, що був спалений до спорудження насипу. Насип складений з однорідного чорноземного ґрунту. У північно-східній його частині з глибини 0,5 м від умовного центру лежав палений ґрунт з включеннями золи, сажі, дрібного вугілля. Можливо, на цьому місці був перекоп. В основному ж, шар обпаленої ґлини та вугілля, що лежали на давньому горизонті, знаходився в центрі насипу на глибині 1,15—1,2 м від 0. Материковий ґрунт залягав на глибині 0,5 м від давнього горизонту. Під час розчищення стало зрозумілим, що південно-східна частина склепу перекрита шаром ґлини, потужність якого сягає 0,45—0,4 м. Нижній шар ґлини обпалений до яскраво-оранжевого кольору. Діаметр плями близько 7 м (південний захід — північний схід та схід — захід). Пляма ґлини мала близьку до підковоподібної форму, кінці якої на південно-західному куті та у центрі склепу відрізнялися особливою потужністю. Ще одна пляма обпаленої ґлини розмірами 2,3×1,7 м знаходилася біля північно-західного кута склепу. Під шаром обпаленої ґлини, а також на схід, південь, захід та частково на північний захід від нього залишилися розвали стін склепу.

Склеп орієнтовано майже за сторонами світу. Форма його прямокутна. Розміри по лінії схід — захід близько 9,5 м, а по лінії північ — південь близько 8,5 м. *In situ* лишилися північно-західний та південно-східний кути склепу, що були спалені та обвугліні. Його стіни були складені з довгих, укладених горизонтально колод. Ширина їх 20—26, іноді до 35 та більше сантиметрів. окремі колоди простежуються в довжину до 2,2—2,5, іноді до 3,2 м. У розрізі колоди досягають товщини 0,3—0,35 м. Після підпалювання склепу його стіни та перекриття, мабуть, почали руйнуватися, а колоди, що впали, лежали паралельно їх напрямку. Більш ніж на два ряди в висоту стінки ніде не збереглися. Ширина розвалу колод біля західної стіни близько 2 м, окремі колоди відкотилися більш ніж на 3 м на захід. Біля південної стіни широта розвалу сягала 2,5 м. Південно-західний кут склепу не зберігся, але його місце знаходження можна визначити за напрямком розвалів колод та за стовповими ямками. Вони були розташовані щільно біля стіни склепу з його внутрішнього боку (рис. 5, II). Уздовж західної стіни простежено вісім подібних ямок з інтервалами 44—50—60—68 см. Діаметри їх 26—34—38—40 см, глибина від 64 см до 1,25 м, в основному в межах 86—95 см. Можливо, вони підтримували стелю склепу. Про це, зокрема, свідчить та обставина, що вони розташовані не на одній лінії (відповідно, вони не могли входити до конструкції стіни склепу). Ще одну ямку (№ 15) було простежено на захід від склепу, за 1,5 м від зовнішнього ряду ямок. Глибина її 23, діаметр 25 см.

Уздовж північної стінки склепу простежені три ямки (разом з кутовою). Далі на схід була розташована ділянка, де сліди дерев'яних конструкцій не збереглися. До складу ґрунту у цьому місці входять: зола, сажа, вуглинки, але він не прожарений. Імовірно, що стіни та стеля склепу були спалені тут

* Курган розкопаний С. С. Бессоновою.

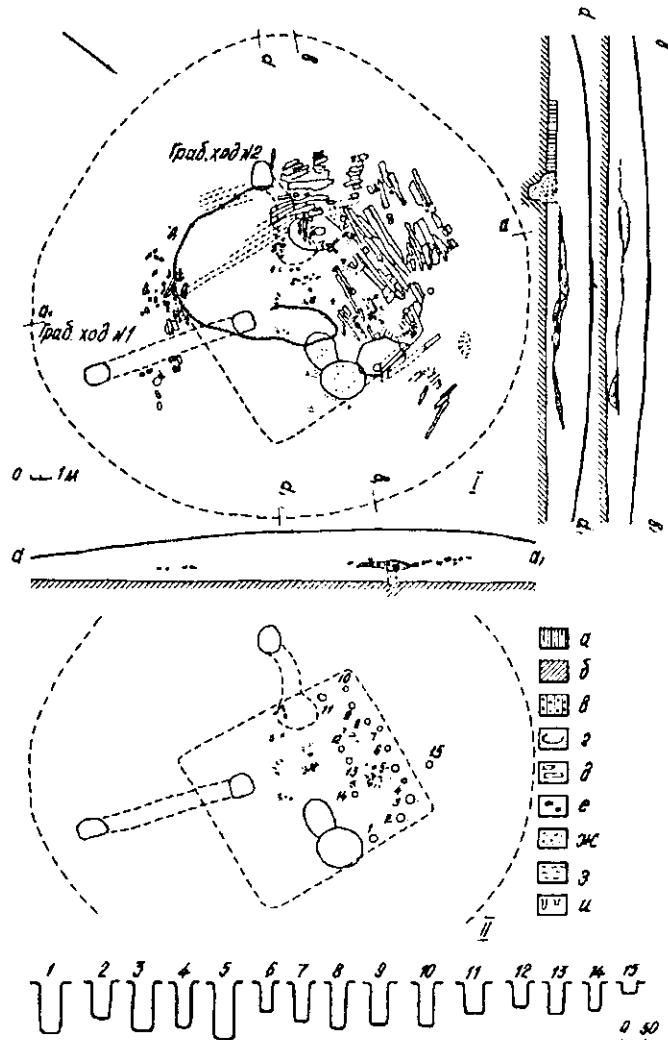

Рис. 5. Курган поблизу с. Петровське: I — план та розрізи кургану; II — дно поховальної камери та розрізи стовпів ямок.

На відстані 1,45—1,75—2 м від зовнішнього ряду стовпів біля західної стіни був розташований ще один ряд стовпів. Від нього збереглися три ямки діаметром 25—30 та глибиною 50—50—68 см, відстань між ними 0,44—1,2 м. Загальна кількість стовпів у внутрішнього ряду лишається неясною. У заповненні стовпів як зовнішнього, так і внутрішнього рядів простежувалися вуглинки та залишки зотлілого дерева. Внутрішній ряд стовпів був призначений також для підтримування стелі.

Підлога склепу знаходилася на рівні давнього горизонту. Рівень її не одинаковий. У північно-східній частині склепу він знижується на 25—35 см, западина заповнена перепаленим ґрунтом з включеннями вугілля, сажі та золи. Перекопаний (очевидно, грабіжниками) шар перепаленого ґрунту з залишками горілих плашок досягав найбільшої потужності на південь від згаданої западини, приблизно в центрі склепу. На долівці склепу простежувалися залишки плах або дошок — очевидно, від перекриття, що впало. Ширина плах, що лежали паралельно західній стінці склепу, — 15—18—22 см, найбільша довжина уламків до 1,8—2,2 м. На північний схід від південно-східного кута

повністю. У цій же стінці, мабуть, був розташований вхід до склепу. У конструкції стіни було, імовірно, не менше шести стовпів. Приблизно посередині стіни, проти входу до склепу, з внутрішнього боку знаходилася кругла неглибока яма, заповнена перепаленим ґрунтом (яма № 1). Діаметр її 2, глибина 0,55 м. Північна стіна більш крута, південна полога. Із півдня до ями прилягає подовжена, заокругленої форми приступочка глибиною до 0,2 м. Заповнення ями складалося з трьох шарів: верхній, товщиною 10 см, чорноземний; середній — 10—15 см, містив включення вугілля та обпаленої глини; нижній, близько 40 см, шар горілої землі з прошарками сажі. Знайдок у ямі не було. Уздовж східної та південної стін ямок не простежено, за винятком однієї (кутової) діаметром 44 см біля південної стіни, за 78 см від південно-західного кута.

склепу на площі $1,8 \times 1,3$ м простежується обпалена хожена поверхня з відбитками невеликих гілок та ямками. Ямки (№ 16—20) різної форми та розміру, глибиною від 10 до 20 см. В одній з ямок залишки плахи або стовпа, що впав. Призначення ямок неясне. Тут була якась додаткова конструкція, до складу якої входили невеликі вертикально вкопані стовпи.

Під час розчищення долівки склепу на ній, а також у горілому ґрунті, що вкривав її, були зроблені такі знахідки. У південно-західній частині склепу біля стінки — залишки двох людських кістяків: дорослої людини та дитини. Від кістяка дорослого збереглися лише уламки дуже обгорілого черепа. Вони були знайдені у шарі горілого ґрунту на відстані 0,5 м на північний схід від ямки стовпа № 11. Залишки дитячого скелету, також обпаленого, знайдені *in situ* за 0,4 м на північ від стіни: кістки зігнуті під прямим кутом ноги, руки та частини хребта з ребрами. Інші кістки були відсутні. Кістяк був орієнтований на північ — північний схід. Спалення померлих було здійснене, мабуть, просто у склепі, а потім їх залишки були порушені під час пограбування. При цьому кістяк дорослої людини було зруйновано повністю.

У західній частині склепу були розчищені два скupчення кісток тварин. Перше знайдене приблизно у центрі склепу. Тут лежали ребра, лопатка та дві кістки кінцівок великої копитної тварини. Друге скupчення було знайдене за 2,5 м на північний захід від першого, приблизно на 1,5 м від кута склепу. Тут на площі $1 \times 0,8$ м хаотично лежали кістки коня: ребра, лопатка, кістки кінцівок, зуби, а також кілька кісток кінцівок дрібної тварини типу вівці-кози. окремі зуби коня зустрічалися також західніше, між дошок склепу. Кістки тварин також обпалені. Таким чином, у склепі, судячи за знахідками та залишками кісток, було поховано не менше ніж три особи: чоловік (стріл), жінка (дзеркало), дитина (залишки кістяка). Однак стріл могли належати і жінці, а дзеркало — чоловікові. У цьому випадку похованіх могло бути і двоє. Склеп був підпалений після здійснення поховання, а під час горіння він був закиданий землею, в результаті чого утворилися ділянки яскраво обпаленої глини, а деякі його частини згоріли не повністю.

Від поховального інвентаря лишилося скupчення бронзових наконечників стріл (усього 108 екз.) зі зламаними древками (1). Стріл лежали вістрями у різних напрямках, в основному на північний схід. Очевидно, їх було покладено до сагайдака, ширина якого була близько 11 см. Такою була ширина двох чи трьох рядів стріл, що лежали *in situ*. Основна маса стріл лежала на рівні давнього горизонту, а частина — трохи вище та нижче.

За 15 см на північний захід від скupчення стріл знайдено так званий камінь для праші (2).

Біля західної стіни склепу, проти центральної, на відстані близько 1,2 м на схід, знайдено фрагменти амфори (3). Біля них знаходився уламок залишоної пряжки (4). Уламки іншої фасоської амфори знайдені біля другого скupчення кісток тварин (5).

Біля першого скupчення кісток тварин, за 0,4 м на південь, трохи вище рівня долівки знайдено бронзове дзеркало у дерев'яному футлярі (6). Дзеркало збереглося погано, воно трохи вигнуте посередині. окремі його уламки лежали нижче, на долівці склепу та під нею.

У центральній частині склепу знайдено скupчення дрібних золотих бляшок. Їми, імовірно, був прикрашений одяг, однак оскільки їх знайдено у пerekопаному ґрунті, встановити якусь закономірність у їх розташуванні не було зможи. Більшість бляшок знаходилася у двох місцях: одна біля дзеркала на площі близько $0,65 \times 0,25$ м, інші — на відстані 1,5 м на північний схід від 0, на площі близько $0,85 \times 0,3$ м³. Було розчищене невелике скupчення бляшок, що лежали *in situ* на горизонтальній площині, нахиленій до площини долівки приблизно на 45°. Бляшки були розташовані компактними групами по 3—6—10 штук. Під ними простежувався тонкий шар коричневого тліну. Усього знайдено 1333 бляшки (7).

* Кістки скелета дорослої людини були знайдені у підземному ході № 2, який проходив під дитячим кістяком. Однак вони не були обпалені, тому їх відношення до спаленого у склепі скелета лишається незрозумілим.

Неподалік від сагайдачного набору були знайдені дрібні уламки червонофігурного лекіфа (8).

Нижче рівня склепу в материковому ґрунті були виявлені два грабіжницьких ходи. Один з них (№ 1) проходив від основи південно-східної поли кургану до центру, загальна довжина його 8,7 м. У північно-західній частині, під склепом, хід закінчувався ямою розміром 1,05×1,1 м, заповненою обпаленим ґрунтом, що просів згори. Верх грабіжницького ходу знаходився на глибині 25 см від рівня давнього горизонту, близче до центру — на 20 см вище цього рівня. Відповідно висота ходу змінюється від 1,1 м у східній частині до 0,85 м у центральній та 1,5 м у західній. У центральній частині ходу, перед його зниженням до заходу, простежені три низькі сходинки: перша висотою 0,1 та шириною 0,6 м (перед нею уступ висотою 0,1 м), друга висотою 0,1 та шириною 0,4 м, третя шириною 0,65 та висотою 0,1 м. У заповненні ходу зустрічалися шматки обпаленої землі та дерну.

Хід № 2 знаходився під південно-західним кутом склепу. Загальна довжина вигнутого у плані ходу близько 5 м. Він тягнувся у напрямку південь — південний захід — північ — північний схід. У південно-західній частині його — прямокутна яма шириною 2,4 м (довжину її простежити не пощастило). З північно-східного краю хід закінчується ямою неправильної у плані форми: близької до овалу, одна стіна якої нагадує видовжену трапецію. Розміри ями 1,9×1,3 м, глибина знижується від 0,82 до 1,25 м (на відстані 1,16 м від краю). За 1,7 м від краю яма різко звужується до 0,92 м та далі переходить у вигнутий хід шириною 0,74—0,82 та глибиною 1,6—1,7 м від давнього горизонту. У заповненні ями, на дні, тонкий прошарок сажі та золи, вище — шар горілої землі зі шматками оранжевої обпаленої глини, чорнозем, біля іншої стіни — товстий шар шматків обпаленої глини. У заповненні ями та північно-східній частині ходу, що прилягає до неї, знайдено кістки кінцівок дорослої людини. Призначення ями та ходу лишається нез'ясованим.

Опис знахідок.

1. Стріли бронзові (110 екз.) п'яти типів. Вісім фрагментованих стріл не піддаються точному визначенню.

I тип: тригранні стріли з виступаючою втулкою та опущеними кінцями граней (59 екз.). В основі граней дрібні прямокутні заглиблення з рельєфними позначками у вигляді літери «Ж» (рис. 6, 5). У деяких наконечників втулки обламані. Їх висота 3,4—3,5 см, ширина граней в основі 0,9—1,05 см. Шість наконечників дрібніші: висота 3,15, 2,9, 2,5 см, ширина граней 0,7—0,9 см. Позначки, як правило, нанесені на всіх трьох гранях, рідше на двох, тоді як на третій — дві подовжені виїмки (рис. 6, 6). На двох наконечниках позначок немає.

II тип: аналогічні вищеописаним (16 екз.), але зі сковою втулкою та іншою позначкою у заглибленнях в основі граней — у вигляді «колосу» (рис. 6, 4). Висота наконечників 3,3—3,6 см, ширина основи граней 0,8—0,85 см. Позначки нанесені лише на одну з граней, на двох інших — виїмки в формі літери «П» або високої трапеції. Близькі до них стріли без рельєфних позначок, але з трапецієподібною виїмкою в основі граней (4 екз.). Висота наконечників 2,6—2,9 см, ширина основи граней 0,7—0,8 см (рис. 6, 7).

III тип: тригранні великі стріли із дуже опущеними кінцями граней (14 екз.). На основі граней заглиблі позначки у вигляді двох неправильних трикутників, що повернуті вершинами один до одного (рис. 6, 1). Висота наконечників 3,7—3,8 см, ширина основи граней 0,9 см. Три наконечники трохи відрізняються за формою та розмірами. Їх висота 3,2 та 3,4 см, ширина основи граней 0,9 см. Стріли цього типу спровалюють враження зовсім нових, на кінцях граней задирки.

IV тип: великі трилопатеві наконечники з виділеною на всю висоту граней виїмкою та опущеними кінцями граней (5 екз.). На двох наконечниках у верхній частині виїмки рельєфна позначка у формі стрілки. Висота наконечників 4, ширіна основи 1 см. Один наконечник дрібніший: висотою 2,8, ширіною 0,95 см (рис. 6, 2).

V тип: тригранні стріли зі сковою втулкою та дуже опущеними кінцями гладеньких граней (4 екз.). Висота наконечників 2,8, ширіна основи

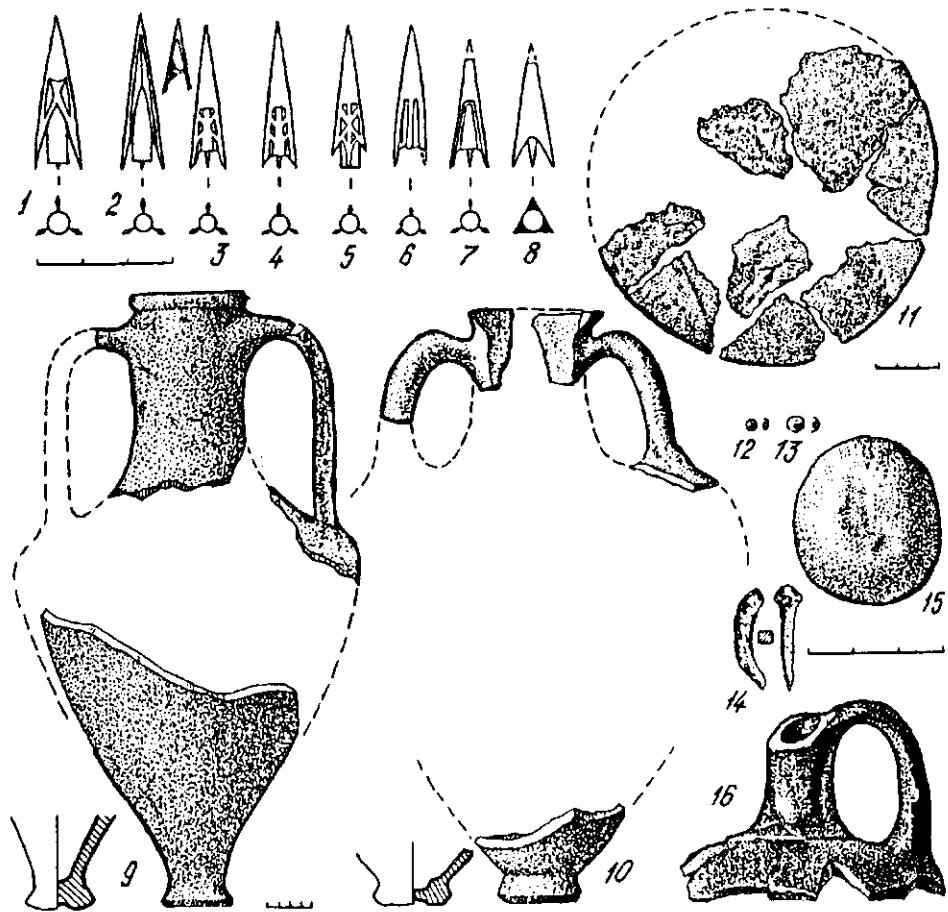

Рис. 6. Курган біля с. Петровське: 1—16 — інвентар поховання.

0,9 см. Не виключено, що втулки були обламані, місця зламів заточені (рис. 6, 8).

2. Так званий камінь для праші (граніт?) неправильної округлої форми. Розміри 3,5×3,1×2,8 см. Поверхню загладжено, з одного боку трохи обпалено (рис. 6, 15).

3. Фрагменти амфори (близько 50) світло-коричневої шаруватої глини з домішкою рідкісних непрозорих часток, у тому числі горло з відбитими ручками, ручки, денце (рис. 6, 9). Горло пряме, діаметром 10,6—11 см, висотою 16 см. Вінця округлі. Ручки овальні у розрізі, ширину 4,6 та товщиною 1,9 см. Діаметр тулуба у верхній частині близько 36 см. Ніжка струнка чаркоподібна, з ямкою на підошві. Діаметр основи ніжки 6,3 см. Амфора, можливо, самоська кінця V — початку IV ст. до н. е.

4. Фрагмент залізної пряжки (?). Довжина 2,4 см, ширина 2,3 см (рис. 5, 14).

5. Фрагменти амфори фасоського кола. Збереглися частина горла з вінцями та ручкою і денце. Вінця високі, трикутні у розрізі, скошені назовні. Ширина вінець 1,8, висота 2 см. Діаметр 1,8, висота 2 см. Діаметр горла 12,9 см. Ручки широкі (5 см), пласкі, товщиною 2, висотою 13 см. Висота горла 15 см. Дно на невисокому піддоні, з ямкою на підошві. Висота піддону 2,3 см, діаметр 8,2 см. Глина червоно-коричнева, з великою кількістю блискіток. Амфору можна датувати V ст. до н. е.¹³ (рис. 6, 10).

6. Дзеркало бронзове з трохи вигнутим диском діаметром 16 см та залізною ручкою. Ширина ручки 3,5 см, довжина, що збереглася, 4,5 см. Товщи-

* Визначення С. Б. Буйських.

на дерев'яного футляру 2—3 см. Оскільки дзеркало збереглося погано, тип його встановити не пощастило (рис. 6, 11).

7. Золоті бляшки у формі круглого опуклого кола з петелькою, припаяною на звороті. Бляшки різняться за якістю металу, розмірами голівок та характером петельок. Діаметри голівок від 2,5 до 4 мм. Петельки були зроблені або з круглого в розрізі, або з більш товстого плоского дроту (рис. 5, 12—13). Подібні бляшки, що використовувалися для оздоблення одягу, відомі в похованнях V та IV ст. до н. е.

8. Фрагменти арібалічного червонофігурного лекіфа, розбитого на дрібні частини. Відновлюються плічка посудини з горлом (без вінець) та ручкою. Горло вузьке, діаметром 1,5 см, висота, що збереглася, 3,1 см. Основа горла відділена від тулуба врізною лінією. Ручка широка (1,4 см), плоска, товщиною 0,4 см, прикріплена верхньою частиною до вінець, а нижньою — до плічок. Діаметр плічок — 6,6 см. На тулубі лекіфа були, очевидно, зображення жінки за туалетом, а також пальмистки. Від розпису лишилися незначні фрагменти. На плічках посудини видно частину голови, повернуту у профіль, на окремих фрагментах — частину хitonу з дрібними паралельними складками, а також деталі іншого одягу, пальметок. Лак чорний, непоганої якості. Лекіф можна датувати першою половиною IV ст. до н. е.¹⁴.

Кінцем V чи першою половиною IV ст. до н. е. можна датувати і комплекс стріл. Так, стріли виділеного нами першого типу знаходять аналогії серед комплексу з кургану поблизу Цимбалки, що належить до другої половини V ст. до н. е.¹⁵, а також стріл з кургану № 5 поблизу с. Іванівка, який відноситься до кінця V — початку IV ст. до н. е.¹⁶.

Стріли другого та п'ятого типів близькі також до стріл з кургану поблизу Цимбалки¹⁷. Стріли третього типу не мають близьких аналогій. Їх можна порівняти зі стрілами з кургану 2 поблизу с. Аксютинці (друга половина V ст. до н. е.)¹⁸, але наші мають довші втулки та кінці граней. Можливо, у стріл з аксютинського комплексу кінці граней та втулка вже обламані та заточені.

Стріли п'ятого типу зустрічаються як у комплексах V—IV ст. до н. е., так і IV—III ст. до н. е.¹⁹.

Таким чином, на підставі комплексу стріл, самоської та фасоської амфор і червонофігурного лекіфа, поховання можна датувати кінцем V — початком IV ст. до н. е.

Особливий інтерес викликають перш за все деталі поховального обряду досліджених поховань скіфського часу. Спалення дерев'яного склепу поблизу с. Петровське належить до звичаїв, які рідко зустрічаються у пізньоскіфський час. Цей звичай, як і спалення померлих на стороні, більш притаманний населенню північної частини Лісостепової зони²⁰. Рідкісною є і конструкція дерев'яного склепу — наземного стовпового, прямокутного у плані. Як аналогії, можна навести спалений наземний склеп початку V ст. до н. е. поблизу с. Медерове на порубіжжі Степу та Лісостепу²¹, а також споруду в кургані № 7 (IV ст. до н. е.) поблизу с. Руська Тростянка на Середньому Доні²². Детальна реконструкція склепу не уявляється можливою, зокрема, неясний засіб кріплення плах у стінах. Що стосується призначення підземних ходів під насипом кургану, то один з них (розташований у південно-східній частині кургану) цілком міг належати до числа споруд, пов'язаних з культом мертвих. Подібні споруди зараз уже добре відомі в курганах скіфського часу²³. Підземні ходи зафіковані, зокрема, у деяких лісостепових курганах, які були жертвенно-поминальними спорудами: у кургані № 1 поблизу с. Кальник у Побужжі²⁴, кургані № 8 біля с. Костянтинівка²⁵.

У кургані № 1 поблизу с. Лесовичі цікавим є поховання коня у окремій могилі. Подібна риса поховального ритуалу не притаманна лісостеповим племенам скіфської епохи, але досить добре відома в скіфських похованнях степів Північного Причорномор'я. Окрім кургану, що публікується, подібний ритуал відзначений лише у: с. Капітанівка, курган № 487; Оситняжка, курган № 13; курган Вакулина Могила IV ст. до н. е.; с. Матусів, група 2, курган № 1; смт Стеблів, курган № 1 (V—IV ст. до н. е.)²⁶.

Примітки

¹ Ковпаник Г. Т., Мурзин В. Ю., Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Рычков Н. А. Отчет о работе Лесостепной Правобережной экспедиции за 1982 г. // Научные фонды ИА НАН Украины.— 1982/17.

² Мурзин В. Ю. Два раннескифских комплекса из Запорожской области // Новые исследования археологических памятников на Украине.— К., 1977.— С. 63.— Рис. 5, 13.

³ Покровська Є. Ф. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли // Археологія.— Т. X.— С. 74.— Табл. 11, 10.

⁴ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольшины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 159.— Рис. 40, 8; С. 165.— Рис. 44, 3.

⁵ Граков Б. Скіфи.— К., 1947.— С. 48.— Рис. 12.

⁶ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1-4.— С. 35.— Табл. 24, 7.

⁷ Бидзіля В. І., Болтрик Ю. В., Мозолевский Б. Н., Савовский И. П. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рязань Могилы и Носаки.— К., 1977.— С. 144.— Рис. 34, 11.

⁸ Покровська Є. Ф. Вказ. праця.— С. 77.

⁹ Онаїко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ.— Д1-27.— М., 1970; Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 35.

¹⁰ Онаїко Н. А. Указ. соч.

¹¹ Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // САИ.— 1970.— Вып. Д1-27.— № 823.

¹² Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 33.— Табл. VII, 2; С. 62.— Табл. XIII, 7; С. 65.— Табл. XIV, 9.

¹³ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— Табл. VII, 18, б.

¹⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.— К., 1974.— С. 96.— Рис. 46, 5—7; С. 97, 98.— Рис. 9—11.

¹⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Вып. Д1-4.— Табл. 8, ж, 11.

¹⁶ Див.: Ковпаник Г. Т., Скорий С. А., Батуревич Є. Ю. Кургани скіфського часу поблизу с. Іванівка на Київщині // Археологія.— 1996.— № 4.— С. 101—114.

¹⁷ Мелюкова А. И. Указ. соч.— Табл. 8, ж, 4.

¹⁸ Там же.— Табл. 8, д, 4.

¹⁹ Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 45.— Табл. 34, 90—92.

²⁰ Ковпаник Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостенного Правобережья (Киево-Черкасский регион).— К., 1989.— С. 46, 47.— Табл. 10.

²¹ Бокий Н. М. Скифский курган у с. Медерово // САИ.— 1974.— № 4.— С. 264—271.

²² Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— Вып. Д1—31.— Табл. 3, 13.

²³ Болтрик Ю. В. Курган Кара-Тюбе в Северном Приазовье // Тезисы докладов областной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северо-Западного Причерноморья».— Запорожье, 1989.— С. 20, 21; Плещивенко А. Г. Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии.— К., 1991.— С. 53—72; Исмагилов Р. Б. Об одном сакском обряде // Киммерийцы и скифы.— Тезисы докладов.— Мелитополь, 1992.— С. 34, 35.

²⁴ ОАК за 1891—1893.— С. 171.

²⁵ Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела.— СПб., 1901.— Т. 3.— С. 16—18.

²⁶ Ковпаник Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Указ. соч.— С. 48; Ключко В. И., Скорый С. А. Охранные раскопки на юге Киевщины // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції.— К., 1991.— С. 46.

Г. Т. Ковпаник, С. С. Бессонова, Е. Ю. Батуревич

НОВЫЕ КУРГАНЫ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В ПОРОСЬЕ

В 1982 г. были исследованы несколько курганов на трассе газопровода в Таращанском районе Киевской области. В двух из них обнаружены погребения скифского

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

времени (к. № 1 у с. Петровское конца V — начала IV вв. до н. э. и к. № 1 у с. Лесовичи второй половины IV в. до н. э.) и в одном (Лесовичи, к. № 3, погр. 2) — раннезарубинецкого времени. Заслуживают внимания особенности погребального обряда, зафиксированные в курганах скифского времени: сожжение погребенных в наземном деревянном склепе (с. Петровское), ров и погребение коня в отдельной яме (Лесовичи, к. 1).

G. T. Kovpanenko, S. S. Bezsonova, E. Yu. Boturevich

NEW MOUNDS OF THE EARLY IRON AGE IN THE ROS RIVER REGION

Several mounds were studied in the Tarashcha district, the Kiev Region, in 1982 on the gas-main line. Interments of the Scythian period were found in two mounds (No. 1 near vil. Petrovskoe, dated the end of the 5th and beginning of the 4th cent. B. C. and No. 1 near vil. Lesovichi, dated the second half of the 4th cent. B. C.). Interments of the early Zarubinets period were found in one mound No. 3, vil. Lesovichi, grave 2. Of interest are peculiarities of the burial rite retained in the Scythian mounds: cremation of corpses in the overground wooden burial vault (vil. Petrovskoe), a ditch and grave of a horse in a separate pit (vil. Lesovichi, mound No. 1).

Одержано 20.05.96

КЕРАМОКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ СВИРИДІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

А. В. Гейко

Публікація присвячена дослідженням кераміки скіфського часу із Свиридівського городища, яке належить до посульської локальної групи пам'яток. На підставі широкого використання методів природничих наук показано технологію її виготовлення.

Городище скіфського часу та Київської Русі поблизу с. Свиридівки, Лохвицького р-ну Полтавської обл. відоме досить давно і неодноразово досліджувалось¹. Воно міститься на північно-східній околиці села на мису, утвореному долиною р. Сули та прилеглими до неї двома балками. Складається з двох частин: великої південної та малої північної. Остання являє собою вузький виступ, витягнутий з півдня на північ, повністю вкритий лісом, що носить назву Дитинець, перегороджений у найвужчому місці високим насипом, який, найімовірніше, є залишком башти давньоруського часу. Пам'ятка мас укріплення у вигляді рову і валу. Її площа близько 5 га. У 1992—1993 рр. археологічна експедиція «Сула» ІА НАН України під керівництвом Ю. В. Болтрика, і, зокрема, її загін на чолі з В. П. Білозором, провела археологічні розкопки на городищі. Площа розкопу 130 м². Крім численних матеріалів давньоруського часу, окрім фрагментів кераміки доби бронзи та роменської культури, було знайдено й ті, що належать до скіфської епохи^{*}. Переважна більшість останніх — уламки ліпного глиняного посуду місцевого виробництва. До інших знахідок належать: кам'яний розтиральник, 4 фрагменти конусів, 3 фрагменти амфор, 3 прясельця — біконічні із зрізаною основою і ку-

* Широ вдячний співробітникам ІА НАН України Ю. В. Болтрику та В. П. Білозору за передані матеріали Свиридівського городища та можливість їх опублікувати.

лясте із зрізаною однією основою. Хоча датуючих речей і не було знайдено, але з усією впевненістю, смираючись на матеріали з Глинського і Басівського городищ, їх можна віднести до VI—III ст. до н. е. Цьому не суперечить визначення радіовуглевим методом віку вуглецевого нагару на фрагменті горщиця — 473 ± 60 р. до н. е., зроблене співробітником Інституту геохімії, мінералогії таrudознавства М. М. Ковалюком.

До музеального зберігання взято керамічний матеріал, представлений 175 фрагментами посуду, які належать горщицям, мискам, корчагам. Цілих виробів не виявлено, знайдений лише один невеликий з відбитими вінцями. Серед знахідок: стінок горщиців — 45, стінок мисок — 5, вінець горщиців — 76, мисок — 26, корчаги — 1, денець — 22

(останні належать горщицям — 14), мискам — 3, не визначено — 5).

Кераміка — один з тих археологічних матеріалів, який дозволяє проводити на ньому самостійні дослідження, зокрема в даній праці розглядаються питання технології виробництва, типології та орнаментики. Вивчення технологічних процесів проводилось з використанням бінокулярного мікроскопу МБС-2, за методикою, розробленою керівником лабораторії «Історії кераміки» ІА РАН О. А. Бобринським², візуальних спостережень, експериментальним шляхом³. Вивчалися прийоми відбору сировини, підготовка формувальної маси, формування виробу, температура випалу. Дослідження провадились О. А. Бобринським, співробітниками Центру спеціальних методів дослідження кераміки Державного музею-заповідника українського гончарства Н. С. Чопенко, Т. Є. Литвиненко та автором. У результаті проведених досліджень виділено найхарактерніші риси виробництва кераміки на Свиридовському городищі.

Аналіз сировини. На поселенні було зафіксовано використання двох видів глин: озализної та неозализної. Остання в чистому вигляді не використовувалась, а застосовувалась як доповнення. Її концентрація у формувальній масі 1+4—1+5. Зафіксовано дві традиції у застосуванні глин: 1) вироби виготовлялись з однієї глини (39%); 2) із суміші двох глин (61%). Глини високопластичні, але неозализнена глина пластичніша. З неї безпосередньо посуд не робився, крім того, знайдено фрагменти горщиця із середньопластичної глини з природними домішками дуже дрібного пилоподібного піску і обката-

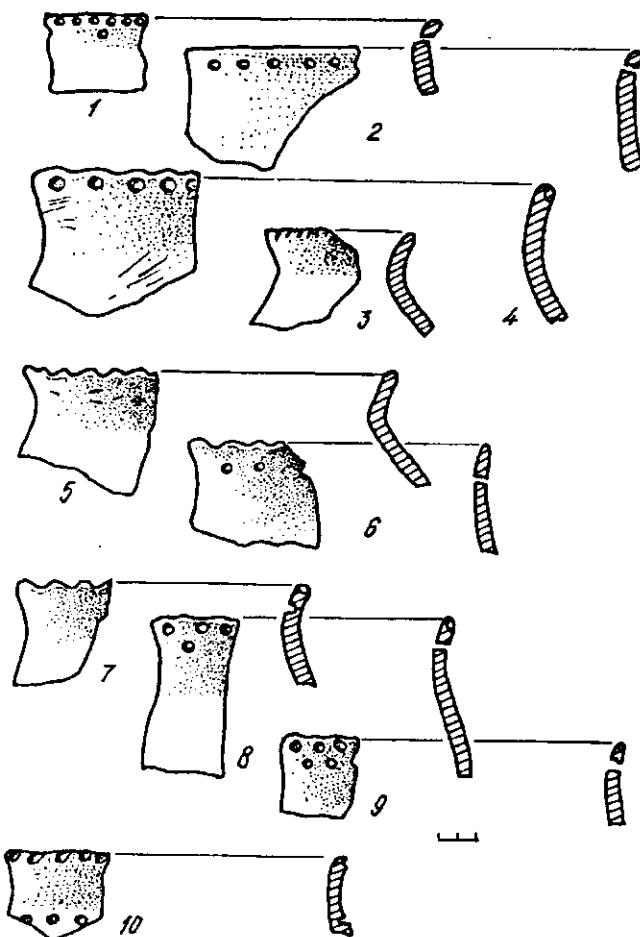

Рис. 1. Фрагменти вінець горщиців (1—10).

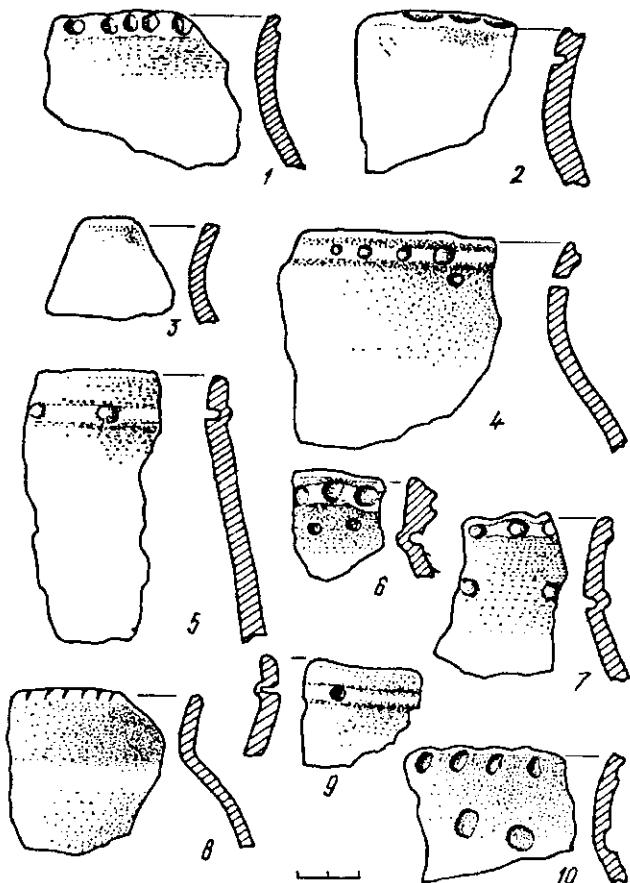

Рис. 2. Фрагменти вінців горщиків (1—10).

ликий, інколи середній, некалібрований. Його концентрація 1+3, 1+3—1+4, іноді 1+2—1+3, 1+4—1+5. Органіка — гній травоїдних тварин або птахів (під мікроскопом видно сліди трав'яних рослин і пуху). Вона вводилась у глину в рідкому стані, різної концентрації 1+3—1+5. Гній птахів зафіксований лише в одному випадку. Слід підкреслити і те, що вивчення органічних домішок в кераміці є досить перспективним⁵. Так, на Свиридовському городищі зафіксовано відгонне скотарство: худоба паслася на заплавних луках біля річки. У гною є мушлі молюсків, які розмножуються тут весною, що вказує і на час виготовлення глинняного посуду. Широке використання гною домашніх тварин при виготовленні кераміки, крім того, свідчить про значну роль скотарства в житті тогочасного населення. Кварцевий пісок, який штучно вводився в масу, був середній, його концентрація 1+2—1+3, 1+3. Жорства — точений камінь, що складався з гнейсовых кристалічних порід, які містили слюду, біотит (чорна слюда), середнього розміру, концентрація 1+3.

Різна величина та концентрація домішок пов'язана з певними індивідуальними навичками гончарів, які базувались на доремесловому характері домашнього виробництва, коли глиняний посуд виготовлявся в кожному господарстві для власних потреб.

Зафіксовано три рецепти приготування формувальної маси: глина + шамот + органіка — 61%, глина + шамот + пісок + органіка — 30%, глина + шамот + жорства + органіка — 9%. Як бачимо, існування складних рецептів приготування глинняної маси пов'язане з неоднаковими традиціями різних груп населення, яке мешкало на городищі. Перший рецепт переважає не тіль-

кого кварцу, що свідчить про інше місце видобутку сировини. Природними домішками в озализненій глині був дрібний кварцевий пісок, бурій залізняк у вигляді невеликих обкатаних зерен, в неозализненій — лише пилоподібний кварцевий пісок.

До сухої подрібненої озализненої глини додавались різноманітні збіднюючі домішки, щоб посуд краще сушився та випалювався і не давав браку⁴. Лише в одному випадку виявлено, що перед змішуванням глина була вологою. Неозализнена глина також додавалась у сухому стані подрібненою, іноді навіть просіяною.

Аналіз формувальної маси. Штучно введеними домішками були шамот і органіка, які зустрічаються в усіх без винятку формувальних масах, рідше пісок, ще рідше жорства. Шамот вводився в основному ве-

ки на Свиридовському поселенні, а й в усьому Дніпровському лісостеповому Лівобережжі.

Формування виробу. На Свиридовському городищі панує клаптиково-спіральний спосіб виготовлення кераміки, при якому нарощування стінок посуду здійснюється окремими шматочками видовженої форми за спіральною траекторією. Цей спосіб приходить на зміну архайчному клаптиково-грудкуватому. Спеціальних досліджень з цього питання на лісостепових пам'ятках скіфського часу не проводилось. Лише Б. А. Шрамком на Східному укріпленні Більського городища зафіксовано клаптиковий та спіральний методи⁶.

За нашими спостереженнями в VII — III ст. до н. е. останній в чистому вигляді не існував, а клаптиковий метод виготовлення кераміки в цей час переростає в клаптиково-спіральний. У ранньому залізному віці він був найбільш поширеній у лісостепу і лісовій зоні, а саме на пам'ятках юхновської і милоградської культур⁷. На Свиридовському городищі переважає саме клаптиково-спіральний. Процес поступового перетворення одного наліпу в інший ще раз свідчить про змішування різних культурних традицій в кераміці.

Після того як посуд був зроблений і висушений, він піддавався випалу, основне завдання якого полягало в закріпленні наданої форми, в результаті чого міг використовуватись у господарстві.

Температура випалу визначалась методом простого експерименту. Він дозволив дещо уточнити дані про температуру випалу, яка наводилась раніше⁸. У муфельній печі «Nabertherm» випалювались шматочки кераміки з інтервалом 50°C і, на підставі порівняльного аналізу з керамікою, що не піддавалася змінам, і була досліджена температура випалу глиняного посуду Свиридовського городища. 50% глиняного посуду випалено при температурі 450°C, 35% — 500°C, 15% — 550°C. Випал здійснювався у вогнищі або простих домашніх печах, переважно без температурної витримки.

Типологія. Колекція кераміки із Свиридовського городища дозволила провести її класифікацію за профілем, формою вінець, орнаментацією. Фрагменти горщиків за профілем вінець, шийки, плічок поділяються на такі види: 1) слабопрофільовані — 46% (рис. 1, 2; 2, 5, 9; 3, 9 та ін.); 2) профільовані — 41% (рис. 1, 1, 4, 7, 10; 2, 3, 8, 10; та ін.); різкoproфільовані — 4% (рис. 3, 3, 4) з прямою довгою шийкою і округлими плічками — 9% (рис. 1, 6; 2, 7; 3, 4). Верх плаский у 28% (рис. 2, 3; 3, 2), округлий у 51% (рис. 1, 2—5, 7, 8; 2, 1, 2; 3, 3—5 та ін.), потоншений у 21% (рис. 1, 6; 2, 4 та ін.).

Внутрішній діаметр посуду — 10—24 см, товщина — 0,4—1 см, вона залежить від розміру. Діаметр дна 6—11 см, товщина 0,5—1,6 см. Для рівномірного підсихання вироби робили невеликими. Діаметр мисок становить

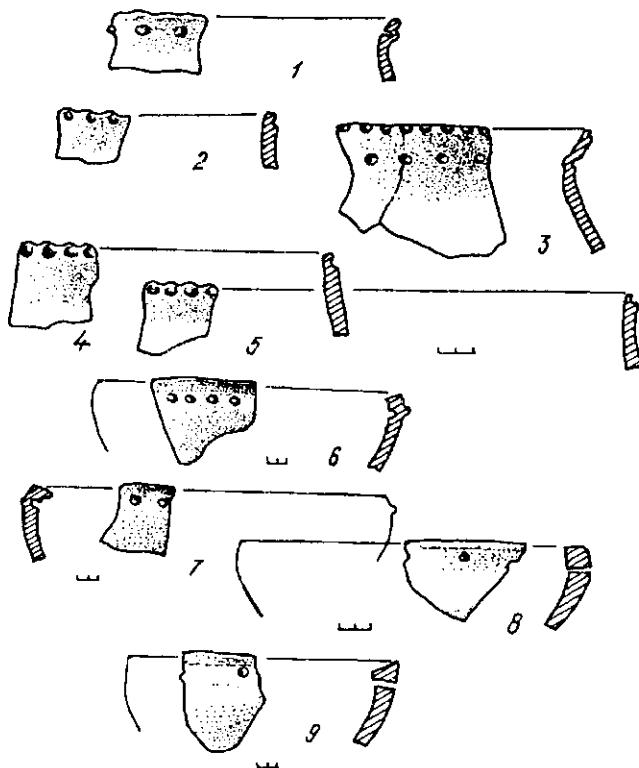

Рис. 3. Фрагменти вінець горщиців (1—5) та мисок (6—9).

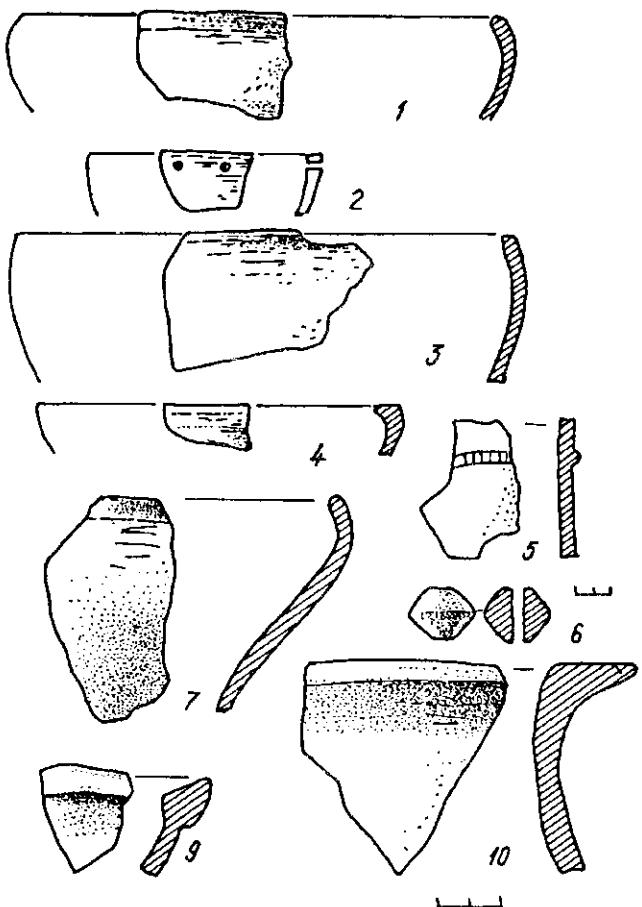

Рис. 4. Керамічні вироби з Свиридівського городища: 1—4, 7, 9 — фрагменти вінець мисок; 5 — фрагмент стінки горщика; 6 — прясельце; 8 — фрагмент вінець корчаги.

поселенні були пальцюві вдавлення під краєм, що утворюють виступи — 30%, пальцюві вдавлення під краєм і наколи зсередини, що утворюють опуклини — 17%, пальцюві вдавлення по верху, нижче наколи ззовні, що утворюють опуклини 6,6%, інші види фрагменту, яких зафіксовано 18, представлени лише 1—3 фрагментами (рис. 1; 2; 3, 1—5).

20% мисок не орнаментувалися, а з тих, що мають орнамент, майже 2/3 прикрашені наколами зсередини, що утворюють опуклини, 31% — проколами, зрідка наколами зсередини, які не утворюють опуклин (рис. 3, 6—9; 4, 1—4, 7, 9).

Підбиваючи підсумки, можна говорити, що на території Свиридівського городища зафіксовано неоднорідність культурних традицій. Це пов'язано з різними групами населення, які тут мешкали. У скіфський час, а саме в V—III ст., проходить процес змішування і зрощування культурних традицій, зокрема, у виготовленні кераміки, пануванні на поселенні певних рецептів формувальних мас, типів посуду і видів його орнаментування, що пов'язано з утворенням на території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя єдиної історико-культурної спільноти⁹.

При вивчені технології кераміки скіфського часу методи природничих та математичних наук майже не застосовуються. Їх впровадження є досить перспективним і універсальним, дає можливість обробляти великі колекції з поселень різних локальних варіантів, порівнювати як окремі пам'ятки, так і цілі регіони. Отримані результати можуть використовуватись у багатьох га-

14—40 см, середній — 20—24 см, товщина стінок 0,5—1 см. Половина має плаский, загнутий усередину верх, потім за чисельністю ідуть посудини, що мають плаский верх з горизонтальною поверхнею, а на третьому місці посуд з округлим та потоншеним верхом.

Орнаментація.

Основними видами орнаменту на горщиках були: пальцюві вдавлення, проколи, наколи ззовні, косі насічки, зашипи, неналіпний валик, утворений за рахунок відтягування вінець або стінок. Часто поєднується 2—3 види орнаменту (41%). Без орнаменту знайдено 10% горщиків. Найчастіше зустрічаються, самостійно або разом з іншим орнаментом, пальцюві вдавлення — 63%, наколи зсередини та ззовні, що утворюють опуклини — 27%. Таким чином, найпоширенішими видами оздоблення кераміки на

лузях науки, навіть таких далеких як палеоботаніка і палеозоологія. Комплекс цих прийомів дозволяє простежити майже всі етапи виготовлення глиняного посуду, визначити етнокультурні групи населення, які використовували певні технологічні прийоми. Хотілося, щоб вони стали новим напрямком у наукових дослідженнях в Україні.

Примітки

¹ Іллінська В. А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР.— 1949.— Т. 2.— С. 146; Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАН України.— Ф.№ 1971/17а.— С. 30, 31.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения.— М., 1987.— С. 272.

³ Цетлин Ю. Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // РА.— 1995.— № 2.— С. 60.

⁴ Гейко А. В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Материалы III Междунар. конф. студентов и молодых ученых.— Одесса, 1995.— С. 54, 55.

⁵ Салугина Н. П. Технология изготовления керамики на городище Лбище (по результатам микроскопического анализа) // Культуры Восточной Европы I тысячелетия.— Куйбышев, 1986.— С. 110.

⁶ Шрамко Б. А. Археическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблемы происхождения его обитателей // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 74.

⁷ Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 156.

⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 115.

⁹ Моруженко А. А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1989.— С. 31, 32.

A. B. Гейко

КЕРАМИКА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СВИРИДОВСКОГО ГОРОДИЩА

За более, чем столетнюю историю изучения памятников скифского времени накоплен значительный археологический материал, в частности, наиболее массовый — керамика, который позволяет проводить самостоятельные исследования по данной категории находок. На примере керамики из Свиридовского городища прослежена технология изготовления глиняной посуды, базирующаяся на местных запасах сырья, типология и орнаментация. Они позволяют выделить приемы ее изготовления, связанные с разными группами населения, проживавшими здесь и определенным характером гончарного производства, существовавшего в рамках домашнего ремесла.

A. V. Hejko

SCYTHIAN CERAMICS FROM SVYRYDOVKA HILLFORT

A considerable archaeological materials had been collected for a century-long period of the Scythian monuments studying. Among the most numerical finds are ceramic objects which make it possible to provide an independent researching of this category of artifacts. On grounds of the 4th — 3rd c. BC ceramics from Svyydovka hillfort the author researches technologies of pottery production based on local clay deposits, typology and ornamentation of the ware. All these help to determine methods of potting influenced by different social groups of the population and definite types of handicraft production.

Одержано 28.01.96

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

ПАМ'ЯТКА АНГЛІЙСЬКОЇ ТОРГІВЛІ XVI ст. З КІЄВА

С. І. Климовський

У статті вперше публікується, знайдена в Україні, англійська торгова пломба XVI ст. Розглянуто проблеми атрибутації та датування цієї категорії пам'яток сфрагістики.

У 1986 р. під час земляних робіт на території садиби Фролівського монастиря у Києві, була зроблена цікава знахідка. Біля трапезної монастиря було виявлено горщик XVI—XVII ст., в якому зберігались цвяхи та дві свинцеві печатки. Речі було придбано Музеєм історії м. Києва, де вони і зберігаються.

Найбільшу історичну цінність становлять печатки (музейний № Сф-140), атрибутація яких дала додаткову інформацію про торгові зв'язки Києва в XVI ст.

Діаметри обох печаток — 33 мм (рис. 1). На аверсі вміщено щит з гербами королівств Англії і Франції, який тримають лев та єдинорог. Таке використання гербів обох держав в англійській геральдиці було започатковано Едуардом III (1327—1377) і продовжувалось до припинення династії Тюдорів у 1603 р. Довкола зображення — девіз ордена Підв'язки, заснованого Едуардом III близько 1350 р.: HONI: SO[EI] JT: QVI: MAL: Y: PANSE. (Сором тому, хто погано про це подумає). У слові PENSE майстер пропустився помилки: Е змінено на А.

У центрі реверсу вміщено тюдорівську троянду, яка з'являється в англійській геральдиці з 1485 р. внаслідок поєднання білої та червоної троянди. До-вколо напис: GVILHELMVS • ALMANDETE. Печатка має вгорі невеличку

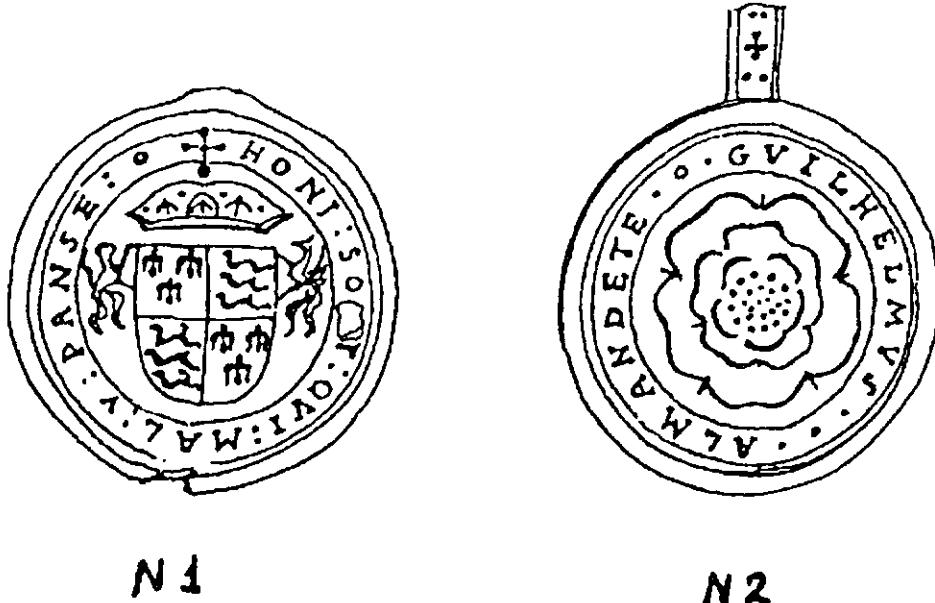

Рис. 1. Англійська печатка: № 1 — аверс; № 2 — реверс.

* Автор висловлює подяку Л. В. Пекарській за допомогу у підтвердженні атрибутації пломби Британським Музеєм.

видовженну пластинку для кріплення, на якій вміщено квітку конюшини — орнаментальний символ, поширений у середньовічній Європі.

Описана печатка належить до ще слабо дослідженії групи пам'яток середньовічної сфрагістики — англійських торгових пломб XVI—XVIII ст. Їх вивчення розпочато лише останнім часом завдяки копіткій роботі по збиранню фактичного матеріалу. За підрахунками Г. Егана їх загальна кількість наближається до 8 тис.¹. Наведені печатки, за його класифікацією, належать до окремої групи, ідентифікація якої має певні труднощі.

Завдяки праці Л. Гуссара, який першим зробив спробу їх ідентифікації на базі 13 угорських знахідок, загальновизнаною є думка, що ці пломби складались з двох дисків (наши № 1 і № 2) і за допомогою шнура чи дроту підвішувались до пакунків з сукном².

Ознакою, за якою Г. Еган об'єднує їх у самостійну групу, є нараховує понад 30 одиниць, є споріднений характер зображення: описаний герб Британії, переважно з девізом ордену Підв'язки, та наявність на зворотньому боці тюдорівської троянди з обов'язковим німецьким або німецькомовним ім'ям, на зразок: GVLHELMVS ALMANDETE(E) з датами 1570 чи 1583 рр., HANS VAN EFFERFELDT 1676, HANS HAN FORMENSNIDER 1577, або загадковим SELDEN STRVT SONDER TIT³. Зауважимо, що наявність дати необов'язкова. На всіх угорських знахідках, як і на кіївській, дати відсутні.

Функціонально ці пломби пов'язують з державною системою контролю за якістю сукна (*alnage system*), запроваджену близько 1323 або 1328 рр. Едуардом III, яка проіснувала в Англії до 1724 р. За нею, королівський чиновник (*alnager*) мав перевіряти розміри і якість сукна, яке надходило у продаж, та збирати з нього податок. Ознакою того, що контроль здійснено, слугувала пломба, яка привішувалась алнагером до сукна. За Едуарда III на пломбі зображувалась корона та ініціали короля. Попередній контроль також здійснював чиновник, призначений мером і міською радою, який привішував пломбу з гербом і назвою міста. Виробник теж був зобов'язаний кріпити пломбу, яка повідомляла про довжину сукна. Загалом, у цей період на сукні мало знаходитись три пломби⁴.

Надалі ця система зазнає певних змін, але державний контроль за сукном зберігається як не за яким іншим товаром⁵. Необхідність маркування сукна пломбами обумовлювалась також тим, що у середньовічні воно різнилось, перш за все, за місцем виготовлення, і наявність пломби мала запобігти спробам підміняти його сорти⁶.

Географія поширення пломб цієї групи, крім Угорщини, охоплює Німеччину, Нідерланди, Данію, країни Скандинавії, Росію⁷. Дві пломби знайдено безпосередньо у Великобританії. Можна припустити, що такі пломби зберігаються також у музеях Польщі, Чехії, Словаччини. На Україні її знайдено вперше.

Отже, ареал знахідок пломб охоплює країни Північної, Східної і Центральної Європи, мешканці яких, через прохолодний клімат, були головними споживачами англійського грубого сукна. Саме на них припадає 84% англійського експорту сукна у XVI ст.⁸.

Незважаючи на цю обставину і на англійську геральдику пломб, їх перший дослідник Л. Гуссар висловлював сумнів щодо їх англійського походження⁹. Ним було висунуто два аргументи: 1) відсутність знахідок цих печаток у Англії; 2) наявність німецького чи німецькомовного імені на зворотньому боці печаток.

Згодом знахідки аналогічних печаток в Англії зняли перший з аргументів Л. Гуссара.

Німецькомовне походження імен на пломбах було визначене Л. Гуссаром на підставі напису на пломбі з-під Москви: IOCOBVS GOET CONINCK*. «Coninck» було прочитано ним як змінене німецьке «König» (король) і є сьогодні головним індентифікатором німецького або голландського походження імен на пломбах.

* Аналогічний екземпляр відомий також у Норвегії¹⁰.

Напис на пломбі з Кисва, як і на її угорських аналогіях, залишається ще остаточно не прочитаним. Якщо його перше слово «*Guilhēlmus*», поза сумнівами, є латинізоване Ульям, Вільям, то стосовно другого певної думки не існує. У зв'язку з чим може бути запропоноване таке його прочитання: «*Almandete*» цілком може походити від французького «*allemand*», «*allemande*» (німець, німецький) чи латинського «*alemanni*» (німці). Зазначимо, що до німецької частини Швейцарії французькою також застосовується назва «*alemaniique*». Отримане Ульям Німець цілком узгоджується з думкою про німецьке чи голландське походження імен на пломбах.

Такий додаток національної ознаки до імен досить часто трапляється у середньовіччі. Так, Л. Гуссар, серед німецьких купців, які торгували сукном, називає «*Antonius Moscau*», який у 1582 р. перебував з товаром у Моравії і Сілезії¹¹.

Щодо самого імені, то про його поширеність свідчить той факт, що на початку XVII ст. в Амстердамі мешкав купець з відомої родини Д'Арас на ім'я «*Guiliam*», брат якого, Еремій, вів торгівлю у Гданську. Сама родина походила з Південних Нідерландів¹².

Встановивши німецькомовне походження імен на пломбах, Л. Гуссар припускає, що вони належать німецькому або голландському купцю, який торгував англійським сукном і через свої зв'язки користувався англійськими пломбами, позначаючи на них своє ім'я, котре підвішував, порушуючи існуючі правила, уже на континенті. Г. Еган вважає, що пломби належать німецькому або голландському посереднику в Англії чи на континенті. Проти цієї точки зору виступив В. Ендрей, який вважає, що пломби привішувались безпосередньо в Англії і лише належали суконному мануфактурщику фланандського походження¹³.

Уявляється, що остання пропозиція найбільш близька до істини. Наведемо на її користь два аргументи, які випливають з тогочасних історичних реалій.

По-перше, фланандці в Англії не були чужими. Ще з XIII ст., після невдалої спроби налагодити тут суконне виробництво власними зусиллями, вони, як відомі фахівці з цього питання запрошується англійськими королями, від яких отримують різноманітні пільги. Саме завдяки їм англійські сукна з другої половини XIV ст. починають успішно конкурувати з фланандськими, а з кінця XVI ст. витісняють їх з ринків Східної Балтики¹⁴.

З початком боротьби Нідерландів за відокремлення від Іспанії до економічних мотивів сміграції фланандців до Англії додаються ще й політичні, — адже Єлизавета I надавала фінансову та іншу підтримку повсталим Північним провінціям.

Саме за рахунок фланандців у другій половині XVI ст. відбувається значний доплив іноземців до Лондона. Так, після повстання у Нідерландах, щорічна чисельність іноземців, які офіційно отримали право мешкання в Англії, зростає майже у 3,5 рази¹⁵.

Отже, за таких умов поява на англійських пломбах німецькомовних імен виробників сукна цілком логічна.

Розглянемо проблему ідентифікації пломб цієї групи з іншого боку.

В англійській торгівлі, особливо з другої половини XVI ст., переважали купецькі компанії. Найстаріша з них — степлерів (купців-складчиків) виникла ще у XIII ст. Близько 1406 р. з'являється найбільш значна компанія купців-авантюристів. З її складу за часів Єлизавети I було створено 8 регіональних самостійних купецьких компаній, кожна з яких мала законодавчо закріплені регіони своєї діяльності. Доступ на ринки інших країн заборонявся.

За таким поділом Київ потрапляє до сфери діяльності Балтійської (Естляндської) компанії, яка вела торгівлю у країнах на схід від р. Одри та Зундської протоки, тобто у володіннях Речі Посполитої і Швеції. У Німеччині і Данії вона всла операції паралельно з купцями-авантюристами.

Проте віднести київську знахідку, як і угорські аналогії, на рахунок Балтійської компанії неможливо. По-перше, згідно зstatutu, до неї не приймали іноземців¹⁶. По-друге, компанія виникла лише 17 серпня 1579 р., а на пломбі, наведеній Г. Еганом, є дата 1570 р.

Пригушенню, що пломба разом з сукном могла потрапити у Київ через

Росію, завдяки Московській компанії, нерсальне, оскільки в такому разі його доведеться поширити і на численні угорські знахідки.

Проте, незважаючи на ту обставину, що в англійській експортній торгівлі, особливо з другої половини XVI ст., домінували монопольні купецькі об'єднання, діяльність яких контролювалась державою, поряд з ними існував і «приватний сектор», до якого належали місцеві ремісники і купці, які не входили до купецьких компаній, та іноземці, вступ яким до них був утруднений. У джерелах вони виступають під назвою «сторонніх людей» і судову боротьбу з ними доводилося вести навіть могутнім компаніям купців-авантюристів.

Отже, вихідці з Фландрії, які під протекцією корони підняли англійське суконне виробництво, цілком могли займатись торгівлею його продукції разом з місцевими мануфактурщиками. До того ж, на відміну від континенту, тут ніколи не існувало чіткого організаційного відокремлення між ремеслом і торгівлею. Вступивши до будь-якої гільдії Лондона, можна було займатись ремеслом усіх інших¹⁷.

З іншого боку, переселенці зберігали зв'язки на континенті, що полегшувало їм ведення торгівлі.

Тут доцільно розглянути шляхи, якими сукно і печатки могли потрапити до Києва.

Таких було два. Перший — до Нідерландів або північних німецьких міст, а далі суходолом через Німеччину на Вроцлавський ярмарок, звідти до Кракова і через Волинь на Київ. Другий — морем до Гданська, звідти по Віслі до Кракова і далі на Київ. Останній був простішим і головним.

Тут слід зважити ще на одну обставину. Статути Єлизавети I постійно вимагали, щоб товари, придбані в Англії, вивозились на англійських кораблях. Це було нереально, але сприяло суднобудуванню. Уся ж морська торгівля Гданська обслуговувалась голландським флотом¹⁸. Отже, фланандець-мануфактурщик, не порушуючи законодавство, відправляв сукно англійським кораблем, можливо, до згаданого Ульяма Д'Аппаса в Амстердамі, звідки голландський флот доставляв його братові в Гданську.

Виходячи з наведеного, думка В. Ендрея про належність пломб мануфактурщику-іноземцю в Англії є цілком реальною.

Це підтверджується і тим фактом, що зображення на них є сталим, а різняться лише імена. Отже, пломби привішувались алнагером, але до товарів різних власників-виробників. Таким чином, імена, які значаться на пломбах, з метою повної ідентифікації їх власників, слід шукати у торгових патентах, наданих Єлизаветою I іноземцям.

Щодо датування київської знахідки, то геральдичні зображення дають діапазон 1485—1603 рр. Л. Гуссар, оскільки усі угорські екземпляри були знайдені при розкопках фортець, точна дата зруйнування яких турками відома, отримав дві граничні дати — 1552 і 1596 рр. Але він вважав пломби дещо пізнішими і, припускаючи випадковість потраплення їх у відповідні археологічні шари, відніс до останньої четверті XVI ст.¹⁹. Пізніші знахідки, опубліковані Г. Еганом, мають дати 1570 і 1583 рр. Отже, київська пломба цілком може бути датована останньою третиною XVI ст.

Знахідка англійської торгової пломби у Києві є цілком природньою. «Лунське» (лондонське) сукно користувалось тут великим попитом. Ним не тільки торгували, але й видавали платню, як наприклад, залозі київського замку в 1552 р. Саме торгівлі довізним сукном були зобов'язані своїм багатством київські родини Митковичів і Ходик.

Фролівський жіночий монастир, де було знайдено печатку, відомий на київському Подолі з 1566 р. Територія його садиби в цілому сформувалась до 1632 р. і вміщувала не тільки монастирські будівлі, але й садиби залежних людей. Чому печатку знайдено саме тут, на відміну від угорських екземплярів, які виявлено у фортечних спорудах і які могли бути прикріплени до пакунків з сукном, що призначалось для військових, визначити важко. Цікаво, що пломба зберігалась з такими суто побутовими речами, як цвяхи. Можливо, що сукно було придбано монастирем, а після того, як його розпакували, хтось зберігав її, вірогідно заради свинцю, сподіваючись надалі використати для якихось побутових потреб.

Примітки

¹ *Egan G.* Leaden seals for textiles — same archaeological evidence relating to fabrics and trade // Costume Society of Ontario. Newsletter.— Toronto, 1989.— № 23.— P. 39.

² *Huszar L.* Merchants' seals of the 16 th and 17 th century // Folia Arhaeologica.— Budapest, 1961.— Vol. 13.— P. 193.

³ *Egan G.* Op. cit.— P. 50.

⁴ *Endrei W.* English Kersey in Hungary // Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.— Budapest, 1975.— Vol. 21.— № 1—2.— P. 144, 145.

⁵ *Egan G.* Op. cit.— P. 50.

⁶ *Хорошевич А. Л.* Торговля иностранными тканями в Новгороде в XIV—XV вв. // Исторические записки.— М., 1958.— Т. 63.— С. 216, 223—228, 234.

⁷ Пломба, ідентична київській, знайдена у Новгороді.

⁸ *Штокмар В. В.* Экономическая политика английского абсолютизма в эпоху его расцвета.— Л., 1962.— С. 52.

⁹ *Huszar L.* Op. cit.— P. 194.

¹⁰ *Grieg S.* Mittelalderske Byfund.— Oslo, 1933.— P. 377, Fig. 340.

¹¹ *Huszar L.* Op. cit.— P. 192, note 18.

¹² *Bogucka M.* Handel zagraniczny Gdanska w pierwszej połowie XVII wieku.— Wrocław-Warszawa-Krakow, 1970.— S. 64.

¹³ *Huszar L.* Op. cit.— P. 194; *Egan G.* Op. cit.— P. 50; *Endrei W.* Op. cit.— P. 146.

¹⁴ *Дживелегов А. К.* Торговля на Западе в средние века.— СПб., 1904; *Дмитриева О. В.* Социально-экономическое развитие Англии в XVI веке.— М., 1990.— С. 48; *Хорошевич А. Л.* Указ. соч.— С. 232, 233.

¹⁵ *Штокмар В. В.* Указ. соч.— С. 32, 33, сноска 50.

¹⁶ *Цыбурина Г. И.* Структура и права Английской Балтийской компании по хартии 1579 г. // Развитие античного и средневекового города.— М., 1987.— С. 88, 89.

¹⁷ *Штокмар В. В.* Указ. соч.— С. 90; *Дмитриева О. В.* Указ. соч.— С. 65.

¹⁸ *Bogucka M.* Op. cit.— S. 66, 69, odsylacz 43.

¹⁹ *Huszar L.* Op. cit.— P. 191.

C. I. Климовский

ПАМЯТНИК АНГЛИЙСКОЙ ТОРГОВЛИ XVI в. ИЗ КИЕВА

В статье опубликована, впервые найденная в Украине, английская торговая пломба XVI в. Киевская находка, как и ее аналогии в других странах, подтверждает мнение венгерского исследователя В. Эндрея о том, что пломбы этого типа принадлежат иностранным владельцам суконных мануфактур в Англии.

S. I. Klimovsky

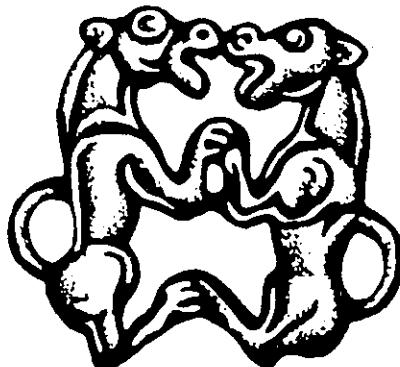
A RELIS OF ENGLISH TRADE OF THE 16 th CENT. FROM KIEV

An English trade seal of the 16 th cent. first found in Ukraine is published. The Kiev finding, as well as its analogies in other countries, confirm the opinion of Hungarian researcher V. Andrei that seals of the type belonged to foreign owners of cloth manufacturs in England.

Одержано 25.01.97

ДИСКУСІЙ

ДЕЯКІ СПІРНІ ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОГО ПОДНІПРОВ'Я IX—IV тис. до н. е.

І. Д. Потєхіна, Д. Я. Телегін

У статті йдеться про хронологію могильників епох мезоліту та неоліту у зв'язку з одержанням нових радіокарбонних дат для них у Оксфордській лабораторії. Дискутується питання про приналежність могильника Василівка II до мезоліту чи неоліту. Автори полемізують з канадським антропологом К. Джекобсом з проблеми часу неолітизації та шляхів проникнення землеробства у Східну Європу.

Широкому загалу фахівців-археологів та антропологів досить добре відомі масові могильники епох мезоліту і неоліту України, дослідженні в основному на Нижньому Дніпрі. Більшість з них нараховують десятки, а в окремих випадках навіть сотні кістяків. Мезолітичні могильники — Волоський, Васильківські: перший і третій та Чаплінський характеризуються значним переважанням обряду скорчесного на боці трупопокладення¹. А для неолітичних некрополів «маріупольського типу» властивий обряд випростаних на спині поховань. Крім відомого Маріупольського могильника до цього типу належать Микольський, Лисогорський, Вовнишкі, Ясинуватський, Деревський, Василівський другий та багато інших².

Поховані в мезолітичних і неолітичних могильниках помітно розрізняються за антропологічними даними. Расовий склад мезолітичного населення Дніпровського Надпоріжжя є поєднанням двох компонентів:protoєвропеїдного та пом'якшеного середземноморського. Неолітичне ж населення цього регіону представлене сумішшю антропологічних компонентів в межах одного protoєвропеїдного типу³.

За загальновизнаною думкою, мезолітичні могильники України датуються IX—VII/VI, а неолітичні — V—IV тис. до н. е.⁴. Такий вік останніх випливає з цілої низки радіокарбонних визначень, зроблених у Київській лабораторії (табл. 1).

Таблиця 1. Київські радіокарбонні дати з неолітичних могильників України

Могильник	Лабораторний номер	Дати некалібровані (р. до н. е.)
Микольський	Ки-3284	3250 ± 30
	Ки-3283	3510 ± 40
	Ки-523	3690 ± 400
Ясинуватка	Ки-1171	3700 ± 70
	Ки-3032	3950 ± 90
	Ки-3033	4290 ± 100
Йосипівка	Ки-519	3990 ± 100
	Ки-517	4125 ± 125

© І. Д. ПОТЕХІНА, Д. Я. ТЕЛЕГІН, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

Крім цих дат, нещодавно ми одержали ще шість визначень абсолютноого віку поховань з Микольського, Ясиноватського та Дерейвських I та II могильників (табл. 2). Датування було проведено у Радіокарбонній Лабораторії Оксфордського університету. Усі датовані фрагменти походили від стегнових кісток дорослих поховань у зазначених могильниках. Дати наводяться у некалібруваних радіокарбонних роках до н. е.

Таблиця 2. Оксфордські радіокарбонні дати з неолітичних та ранньоенеолітичних поховань України

Могильник, № поховання	Лабораторний номер	Дати некалібровані (р. до н. е.)
Микольський, пох. 125	OxA-5029	4350±80
	OxA-5052	4195±70
Ясиноватка, пох. 36	OxA-5057	4310±180
	OxA-5030	4380±90
Дерейвка I, пох. 109	OxA-5031	4160±120
Дерейвка II, пох. 5	OxL-5032	3430±90

Важливо, що датовані поховання належали до різних хронологічних етапів існування могильників маріупольського типу, згідно з їх періодизацією, проведеною Д. Я. Телегіним на підставі стратиграфічних даних та культурно-типологічного аналізу. Так, поховання № 125 Микольського могильника та поховання № 64 Ясиноватки належать до раннього етапу А, поховання № 137 Микольського та поховання № 36 Ясиноватки — до пізнього етапу В, а поховання № 109 Дерейвки I — до фінального етапу С. Як бачимо з таблиці 2 та графіка калібруваних дат (рис. 1), зазначені поховання раннього етапу А датуються в середньому столітті раніше, ніж поховання пізнього етапу В, а поховання фінального етапу С — ще приблизно на століття-півтора пізніше від попередніх. Отже, одержані дати очевидно відбивають реальну послідовність у здійсненні поховань, оскільки повністю відповідають періодизації цих могильників. Таким чином, оксфордські дати переконують нас у тому, що два різні підходи до вивчення хронології та періодизації могильників — радіокарбонним методом та стратиграфічними спостереженнями — дають однакові результати. Щодо київських дат, то вони лише частково відповідають зазначеним результатам, що, можливо, слід віднести на рахунок деяких розбіжностей у методиці радіокарбонних лабораторій.

Порівнюючи дати Київської та Оксфордської лабораторій, зауважимо, що останні більш ранні (на 200—300 років), ніж найраніші київські дати. Та загалом дані обох лабораторій підтверджують та доповнюють наші уявлення про хронологічні межі існування неолітичних могильників Подніпров'я, визначаючи їх V—IV тис. до н. е.

Останнім часом, однак, в англомовній літературі раптом спалахнула дискусія з приводу абсолютноого віку цих могильників України та їх ролі в розумінні історичного розвитку населення півдня Східної Європи в IX—IV тис. до н. е.⁵. Приводом до такої дискусії послугувало одержання в Оксфордській радіокарбонній лабораторії шести визначень абсолютноого віку поховань, в т. ч. трьох — для мезолітичного некрополя Василівка 3 і такої ж кількості — для неолітичних поховань Василівки 2. Ці дати були отримані та інтерпретовані канадським антропологом К. Джекобсом⁶. Визначення віку для Василівки 3 загалом припадає на IX тис. до н. е. (табл. 3). Ці дати загалом не суперечать загальноприйнятим в українській археології і положенням про датування мезолітичної епохи періодом від IX до VI тис. до н. е. Проблема навколо них піднімалась лише у тому зв'язку, що серед датованих поховань є не лише скорчені кістяки (№ 28, 16), що характерно для українського мезоліту, а й одне поховання (№ 33), де небіжчика було покладено у випростаному стані на спині, тобто в позиції, властивій могильникам України епохи неоліту. В той же час абсолютний вік як перших, так і другого, виявилися дуже близькими.

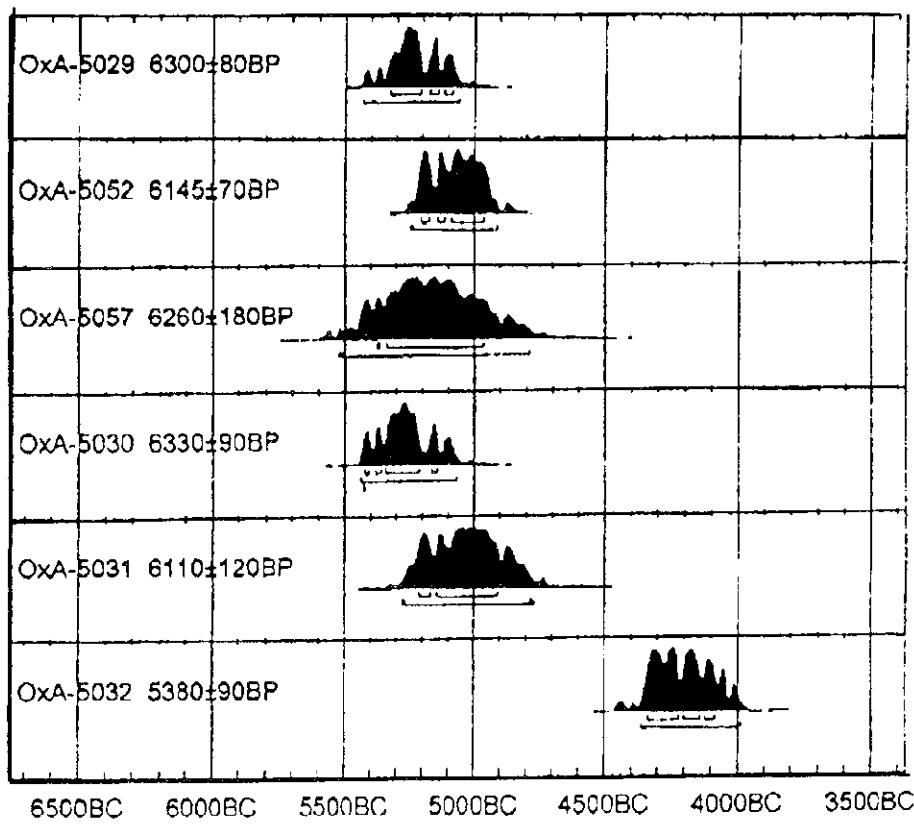

Рис. 1. Графік каліброваних дат Оксфордської лабораторії з могильників Микольський, Ясиноватка, Дерейка.

Таблиця 3. Оксфордські радіокарбонні дати з мезолітичного могильника Василівка 3

Лабораторний номер	Номер за каталогом	Номер поховання	Дати некалібровані (р. до н. е.)
OxA-3807	6462-21	33	8110 ± 105
OxA-3808	6462-19	28	8030 ± 100
OxA-3809	6462-11	16	8130 ± 100

На цій підставі К. Джекобс доходить висновку, що як скорчені, так і випростані поховання Василівки 3 належать до епохи мезоліту, що, на наш погляд, не позбавлено логіки. Серед мезолітичних поховань України дійсно є невелика частка і випростаних поховань. Вони представлені, наприклад, у Василівці 3, де їх було сім з 42, у Волоському могильнику — одне з 19, а також у гроті Мурзак-коба в Криму. Однак, все ж, випростаний обряд поховання є характерним саме для могильників маріупольського типу епохи неоліту, де скорчені поховання практично не відомі.

Помітно більший резонанс в обговоренні віку могильників України одержали дати тієї ж Оксфордської лабораторії для трьох неолітичних поховань Василівського 2 могильника, що за цими даними належить до самого кінця VII — першої половини VI тис. до н. е. (табл. 4).

Таблиця 4. Оксфордські радіокарбонні дати з неолітичного могильника Василівка 2

Лабораторний номер	Номер за каталогом	Дати некалібровані (р. до н. е.)
OxA-3804	6285-20	5970 ± 85
OxA-3805	6285-19	5670 ± 80
OxA-3806	6285-15	6070 ± 90

Отже, перед нами виникає ділесма: як датувати Василівку 2 — чи неолітичною епоху, судячи за обрядом поховання, чи мезолітом, згідно з оксфордським визначенням абсолютноного віку? Як вихід із цієї ситуації К. Джекобс, публікуючи ці дати, вважає за необхідне взагалі поглибити час складення неолітичних культур в Подністров'ї на 1—1,5 тис. років, тобто віднести цей процес не до рубежу VI—V тис., а до кінця VII—VI тис. до н. е. Цю думку він обґрутує також виходячи з хімічного складу людських кісток Василівки 2 та деяких інших могильників (див. далі). Проти такої концепції, однак, рішуче виступає Д. Ентоні, схильний вважати Василівку 2 пам'яткою ще мезолітичної епохи⁷.

Розглянемо ці дві позиції докладніше. Виходячи з загальної періодизації первісних пам'яток України, за якою мезолітична епоха датується, як згадувалось, у листах IX—VI тис. до н. е., Василівський 2 могильник, дійсно може бути віднесенний ще до пізньомезолітичного часу. Але, якщо зіставити всі його характеристики, то Василівка 2 випадає із кола неолітичних могильників Маріупольського типу⁸. На це, зокрема, вказують такі ознаки: розміщення поховань, яких тут нараховується близько 20, в один основний ряд, що є типовим для багатьох могильників маріупольського типу; більшість поховань здійснено тут, як і в інших неолітичних некрополях, у «сповитому» стані, тобто з тісно зведеніми ногами, випростано, з щільно притиснутими до тулуба руками; і, нарешті, при похованнях Василівки 2 знайдено значну кількість зубів риби коропової породи, які в Надпоріжжі, як правило, супроводжують поховання неоліту і зовсім невідомі у мезолітичних.

Отже, якщо наведені вище три дати для Василівки 2 не є помилковими, то ми стоймо перед проблемою даного перегляду наших уявлень про час появи у Подніпров'ї могильників з випростаним обрядом поховання, що почали виникати тут не в V—IV тис. до н. е., як вважалось досі, а ще в фінально-мезолітичний час, тобто на рубежі VII—VI тис. до н. е.

Пояснення цьому факту, очевидно, слід шукати у тому, що мезолітичні і неолітичні могильники Подніпров'я розташовані в зоні стику двох великих областей Євразії з різним обрядом поховання у первісну епоху (мезоліт, неоліт, енеоліт). Для однієї з них, більш північної, характерні майже виключно випростані поховання, а для другої — південної — переважно скорчені на боці⁹.

Очевидно саме з цим фактом слід пов'язувати появу серед скорчених у фінальному мезолітичний час Подніпров'я як окремих випростаних поховань в ранньому мезоліті, так і цілого Василівського 2 некрополя. У першому випадку це були лише окремі запозичення північного обряду випростаних поховань (Волоське, Василівка 3), а в другому (Василівка 2) — мабуть, переселення з півночі до Надпоріжжя цілої родової групи. На це вказує і низка інших фактів: по-перше, Василівський 2 могильник серед некрополів маріупольського типу є найранішим, по-друге, тут виявлено прикраси, виготовлені з різців оленя, що є характерним для мезо-неолітичних могильників лісової зони Східної Європи, і, по-третє, поховані з цього могильника за антропологічними даними значно більше стоять до масивних широколиціх низо-орбітних популяцій півночі Європи (Ведбек, Попово, Ертебелле), ніж інші некрополі маріупольського типу. Не зайвим буде при цьому нагадати, що у Василівці 2 було виявлено кістяні браслети з унікальним різьбленнем, які в інших могильниках регіону невідомі.

Дещо по-іншому трактус факт появі у Надпоріжжі неолітичного могильника Василівка 2 К. Джекобс, який пов'язує його з початком процесу неолітизації в Подніпров'ї вже на рубежі VII—VI тис. до н. е. Таку точку зору вказаний дослідник намагається обґрутувати, виходячи із даних про хімічний склад та зміни у структурі людських кісток Василівки 2, що він пов'язує зі зміною у раціоні населення при переході від мезоліту до неоліту. За даними хімічного аналізу кісток мезолітичних і неолітичних могильників Подніпров'я, за К. Джекобсом, тут склалася така ситуація: у мезоліті переважав раціон, оснований на м'ясній їжі, а в неоліті відбувся переход до рослинного харчування. Ці факти дуже цікаві, але їх інтерпретація ще потребує обґрутування. Виникає питання: які злаки могли використовувати люди, поховані у Василівці 2 у XI—VII тис. до н. е.? Адже дослідження мезолітичних і нео-

літичних культур України показують, що перші культурні злаки з'явилися тут лише з появою носіїв буго-дністровської культури і культур лінійно-стрічкової кераміки в V тис. до н. е. А дикі злаки, які б мали вплинути на відзначенні зміни, у Подніпров'ї невідомі.

Висновки К. Джекобса про початок неолітизації культури в Подніпров'ї ще на рубежі VII—VI тис. до н. е. стали об'єктом критики з боку Д. Ентоні, який справедливо зауважує, що віднесення цього процесу до більш раннього періоду значною мірою суперечить загальноприйнятим уявленням про час і місце його перебігу в Старому Світі. Дійсно, враховуючи наші знання про рівень культури мезолітичного населення фінальномезолітичної епохи, важко припустити уже в цей час появу на Подніпров'ї відтворюючих форм господарства, особливо землеробства, з чим пов'язує К. Джекобс зміну в хімічному складі кісток людини, зокрема, збільшення в них вмісту кальцію і барію. Віднесення неолітичних перетворень на Україні до рубежу VII—VI тис. до н. е. суперечить існуючим уявленням фахівців про первісні осередки «неолітичної революції», які, поза всяким сумнівом, знаходились у країнах перших цивілізацій — на Передньому Сході та Дворіччі. На територію Північного Причорномор'я як скотарство і землеробство, так і навички виготовлення кераміки, проникли, мабуть, в самому кінці VI чи уже в V тис. до н. е.

Отже, нова серія радіокарбонних дат оксфордського університету вносить дещо нове у розуміння історичного процесу за доби мезоліту-неоліту України. Цими даними, по-перше, стверджується правомірність датування мезолітичних могильників Подніпров'я IX—VII тис. до н. е., а неолітичних — V—IV тис. до н. е., по-друге, певною мірою обґрунтовується факт появи тут могильників типу Василівка 2 ще на рубежі VII—VI тис. до н. е. Що ж до висновків К. Джекобса про початок неолітизації культури населення Подніпров'я, починаючи з VII тис. до н. е., то вони потребують ще нових досліджень. Зміну хімічного складу кісток людей цієї території при переході від мезоліту до неоліту, очевидно, слід пояснювати іншими причинами, а не переходом населення до неолітичного господарства.

На закінчення розгляду дискусії з питань хронології неолітичних і мезолітичних могильників України та їх ролі в історії населення регіону варто зупинитись ще на одному аспекті проблеми, у вирішенні якої К. Джекобс і Д. Ентоні перебувають значною мірою на різних позиціях. Йдеться про шляхи проникнення в межі Східної Європи культурних надбань у галузі скотарства і землеробства. Як це випливає із змісту статей К. Джекобса, основний шлях проникнення на північ землеробства і скотарства проходив через Кавказ. За Д. Ентоні, цей процес ішов, в основному, з південного заходу, тобто з Балкан і Подунав'я.

На жаль, при вирішенні зазначененої проблеми західними дослідниками ще далеко недостатньо залишаються як фактичний матеріал з території Східної Європи, так і розробки українських і російських учених (М. І. Вавілов, В. Громова, В. І. Цалкін, О. О. Формозов, Д. Я. Телегін та інші¹⁰), які досягли певних успіхів у цьому напрямку.

Спираючись на існуючі факти, можна, зокрема, стверджувати, що навички землеробства і скотарства проникли у межі Східної Європи кількома шляхами. Так, наприклад, судячи за видовим складом перших злаків, вони поширились на Україну і в Молдову двома шляхами: з нижнього Подунав'я, і в обхід Карпат, з півночі — з Центральної Європи. У першому випадку їх поява слід пов'язувати з поширенням буго-дністровської культури наприкінці VI—V тис. до н. е., та впливів культури Кріш-Старчево, а в другому — з розселенням на Волині і Поділлі у другій половині V тис. до н. е. племен культури лінійно-стрічкової кераміки. З останніми з'явилися на східноєвропейському континенті і одомашнені вівця і коза, хоча перші спроби одомашнення бика і свині робились тут, очевидно, і раніше. Значний крок у поширенні фермерського господарства у межах Молдови і України потім був зроблений у зв'язку з поширенням тут трипільської культури в IV—III тис. до н. е.

Південно-західний і західний шляхи поширення відтворюючих форм господарства в межі Східної Європи, проте, був не єдиним. За матеріалами поселення пізнього мезоліту Матвіїв Курган у Північно-Східному Приазов'ї

(VI тис. до н. е.), де виявлені кістки вівці-кози, можна стверджувати, що ці тварини потрапили сюди через Кавказ¹¹.

Можливо мають рацио і ті дослідники як, наприклад, Г. М. Матюшин¹², які не відкидають можливості проникнення скотарства у Східну Європу з країн Стародавнього Сходу і по східному узбережжю Каспія на Нижнє Поволжя і Урал.

Питання про шляхи проникнення в межі Східної Європи навичок землеробства і скотарства в епоху неоліту потребує, однак, окремого розгляду.

Примітки

¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 202—222.

² Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура.— К., 1963.— С. 175—186.

³ Telegin D. Ya., Potekhina I. D. Neolithic cemeteries and Populations in the Dnieper Basin // Oxford: British Archaeological Reports. International Series.— 1987.— 383.— 224 pp.

⁴ Археологія Української СРР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 83, 110, 111.

⁵ Jacobs K., Price T. D. First radiocarbon dates for two Ukrainian Mesolithic and Neolithic cemeteries: implications for early Holocene human biogeography in Eastern Europe // Antiquity (in press, 1993); Jacobs K. Human dentio-gnathic metric variation in the Mesolithic/Neolithic Ukraine: Possible evidence of demic diffusion in the Dnieper Rapids region // American Journal of Physical Anthropology (in press, 1993); Anthony D. W. On Subsistence Change at the Mesolithic-Neolithic Transition // Current Anthropology.— 1994.— V. 35.— № 1.— Р. 49—52.

⁶ Jacobs K., Price T. D. Op. cit.

⁷ Anthony D. W. Op. cit.— Р. 49—52.

⁸ Телегін Д. Я. Неолітические могильники маріупольского типа.— К., 1991.— 92 с.

⁹ Телегін Д. Я. Могильники дніпро-донецької неолітической культуры и их историческое место // СА.— 1966.— № 1.— С. 3—13.

¹⁰ Див.: Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР // Археологія, 1977.— С. 17—26.

¹¹ Кріжевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в северо-восточном Приазовье // Первобытный человек и природная среда.— М., 1974.— С. 263—268.

¹² Матюшин Г. Н. Мезоліт Южного Урала.— М., 1976.— С. 253—279.

І. Д. Потехіна, Д. Я. Телегін

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ В ИСТОРИИ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ IX—IV тыс. до н. э.

Согласно общепринятым взглядам, мезолитические могильники Украины датируются IX—VII/VI, а неолитические — V—IV тыс. до н. э. Последняя датировка обоснована рядом радиокарбонных определений, полученных нами в Киевской и Оксфордской лабораториях (табл. 1, 2). В последнее время в англоязычной литературе возникла дискуссия по поводу абсолютного возраста неолитических могильников Украины и их роли в историческом развитии населения Юга Восточной Европы в IX—IV тыс. до н. э. Поводом послужило получение в Оксфорде западными учеными шести дат из мезолитического и неолитического могильников Украины: Васильевка III датируется IX тыс. до н. э., а Васильевка II — концом VII — первой половиной VI тыс. до н. э. (табл. 3, 4). Если в целом первая датировка не противоречит принятому датированию мезолитического периода, то вторая ставит нас перед дилеммой: относить ли могильник Васильевка II к неолитической эпохе в соответствии с обрядом погребения, или же к мезолитической, согласно оксфордскому определению абсолютного возраста. Публикуя эти даты, К. Джекобс предлагает «удревнить» время сложения неолитических культур в Поднепровье на 1—1,5 тыс. лет. т. е. относить процесс неолитизации к VII—VI тыс. до н. э. В подтверждение этой идеи он приводит результаты химического анализа костей, погребенных в Васильевке II, свидетельствующие об уменьшении доли животных белков и увеличении количества злаков в рационе неолитических людей по сравнению с мезолитическими.

Принимая во внимание факт отсутствия в Поднепровье диких злаков, а также появление культурных злаков здесь не ранее V тыс. до н. э., причины изменения химического состава костей при переходе от мезолита к неолиту, видимо, следует усматривать не в развитии неолитического хозяйства (земледелия), как предлагает К. Джекобс, а, скорее, в изменении антропологического состава населения в это время.

Следовательно, заключение К. Джекобса о начале процесса неолитизации в Под-

непрове на рубеже VII—VI тыс. до н. э. нуждается в дополнительной аргументации. Вызывает у нас сомнение также вывод этого автора о том, что главный путь проникновения земледелия и скотоводства на север Восточной Европы лежал через Кавказ. Однако эта проблема требует специального рассмотрения.

I. D. Potekhina, D. Ya. Telegin

SOME DISPUTABLE PROBLEMS OF THE SOUTH DNIEPER REGION POPULATION IX—IV MILLENNIUM B.C.

Ukrainian Mesolithic burials have been widely recognized as dating back to the IX—VII/VI millennium B. C., while Neolithic — to the V—IV millennium B. C. The latter's age has been determined in a number of radiocarbon assays carried out in Kiev and Oxford Laboratories (Tables 1, 2). However, recent English-language publications have again raised a discussion concerning the absolute dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic burials and their significance in historical development of South-Eastern Europe in the IX—IV millennium B. C. (Jacobs, 1993; Jacobs n. d., Jacobs and Price n. d., Anthony, 1994). This discussion is based on the findings of six dates of the burials which have been carried out in Oxford Radiocarbon Laboratory: Vasiliivka III Mesolithic necropolis age has been estimated as relating to the IX millennium B. C. and Neolithic burials of Vasiliivka II necropolis — to the end of the VII — the first half of the VI millennium B. C. (Tables 3, 4). While on the whole the first date don't contradict the dating of the Mesolithic period, the second date faces us the dilemma: whether, in accordance with the burial ritual used, we should refer Vasiliivka II to Neolithic period, or to Mesolith, in conformity with the absolute dating received in Oxford.

Publishing this date K. Jacobs saw the solution of this problem in the necessity to shift the period of Neolithic culture formation in the Dnieper region 1—1,5 thousand years back. This idea is also substantiated by the chemical composition of Vasiliivka II human bones which indicates a decreased consumption of animal protein and an increased consumption of cereal grains during the early Neolithic.

Taking into account the fact that the wild cereals that might have caused the above changes are unknown for the Dnieper region, and the fact that cultivated cereals were first brought here not earlier than the V millennium B. C., it seems obvious that the reasons for the changed chemical composition of human bones found there should be looked for not in the transition of the population to neolithic economy but elsewhere. Thus, K. Jacobs' conclusions about the start of cultural Neolithization in the Dnieper region at the junction of the VII—VI millennium B. C. Still need additional substantiations. Another K. Jacobs' conclusion — that the main route of penetration of agriculture and husbandry to the North of Eastern Europe ran across Caucasus — caused our serious doubts. However, this problem requires special consideration.

Одержано 15.01.92

ПРО ОДИН З ПОГЛЯДІВ НА ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІЮ ПІЗНЬОАНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСА

І. С. Піоро

Статтю присвячено розгляду концепції К. Цукермана про деякі дискусійні питання історії пізньоантичного Херсонеса.

В четвертому випуску збірки «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (1994 р.) видана стаття К. Цукермана про єпископів та гарнізон Херсонеса в IV ст.¹. Як зазначено автором в примітках, його робота — це перероблений та розширений переклад третьої частини статті, що опублікована

© І. С. ПІОРО, 1997

в Парижі 1991 р. і присвячена ранньовізантійським фортецям у Східному Причорномор'ї². Причому, порівняння обох варіантів наукової розробки, присвячені Херсонесу, за умови публікації одного з них в популярному на Україні кримському періодичному виданні, дозволяє припустити, що ця стаття в першу чергу розрахована на вітчизняного читача, і, саме тому, вона містить критику деяких поглядів В. М. Зубаря на історію Херсонеса Таврійського³.

Ні в кого не викликає сумніву, що історія Херсонеса вивчена ще вкрай недостатньо, а її джерельна база надто специфічна, тому звернення автора до цієї проблематики заслуговує на увагу і повинно всебічно підтримуватися. Критичний розгляд дискусійних концепцій сприяє поступовому наближенню до істини, розв'язанню найскладніших проблем історії. Разом з цим слід відразу зауважити К. Цукерману, що критика повинна бути академічною та конструктивною і ні в якому разі не перетворюватися на критиканство заради самого процесу.

Перша частина російського варіанту статті К. Цукермана присвячена питанням появи та поширення християнства в Херсонесі. Безумовно, автор добре вивчив джерела з цієї проблеми, використовує як попередні, так і сучасні їх публікації. Основну мету цієї частини К. Цукерман вбачає не в «запереченні історичної основи єпископських Житій», а в намаганні «показати, що в найбільш відомій версії легенди датування подій змістилося шляхом удавнення їх на декілька десятиліть». На підставі цього він докоряс вітчизняним дослідникам за те, що для багатьох з них участь єпископа Херсонеса у першому Вселенському соборі в Нікії (325 р.) та розміщення в ньому гарнізону безпосередньо Константином — це факти, що стали вже хрестоматійними. У такий спосіб легенда зводиться в ранг історії⁴. Наявність такого недоліку в нашій історіографії К. Цукерман засвідчує на прикладі статті С. О. Беляєва⁵.

Аналізуючи всі джерела, що збереглися, К. Цукерман дійшов аргументованого висновку, що «контрольована група джерел — синаксарна стаття від 22-го грудня та список учасників собору 381 р. — дозволяє ліквідувати хронологічне зрушення, що викривило картину проникнення християнства в Херсон в Житіях св. єпископів херсонських»⁶. Викладаючи свою концепцію, автор ремствує, що йому не вдалося ознайомитися з статтею І. Франка, в якій всебічно та аргументовано подано критику змісту Житій⁷. Однак поза увагою К. Цукермана залишилося ще понад десять сучасних наукових праць на цю ж тему, в яких питання проникнення християнства в Херсонес вже неодноразово розроблялися і отримали досить-таки повне та об'єктивне висвітлення⁸. Причому, всебічному аналізу були піддані не тільки писемні та епіграфічні, але й різноманітні археологічні джерела, на підставі яких зроблено висновки відносно причин та характеру подій, що пов'язані з християнізацією населення Херсонеса. Навіть погляд С. О. Беляєва⁹, апологета так званого церковного напрямку, що критикується К. Цукерманом, вже неодноразово переглядався в наукових виданнях¹⁰. Така «необізнаність» зарубіжного автора викликає відвертий подив, тому що в монографії В. М. Зубаря, яку К. Цукерман неодноразово згадує, в примітках наводиться більшість праць з проблеми, що розглядається¹¹.

Друга частина статті К. Цукермана присвячена питанням римського гарнізону Херсонеса IV ст. Причому, аналізуючи матеріал, автор слідом за Т. Моммзеном¹², відкидає достовірність свідчень про історію Херсонеса, що містяться у відомому творі Константина Багрянородного «Про управління імперією»¹³. Він спирається головним чином на дані Житій св. єпископів херсонських, в чому підтримує думки В. В. Латишева та С. П. Шестакова, хоча кількома сторінками раніше К. Цукерман пропонував не довіряти «цьому легендарному джерелу, в якому деталі розповіді викликають непорозуміння історика»¹⁴. При цьому він знову скаржиться на неможливість ознайомитися з критикою Житій, що міститься у відомій статті І. Франка¹⁵. Разом з тим, нове видання твору Константина Багрянородного «Про управління імперією», в коментарі до якого зібрано основну літературу з аргументації достовірності джерела¹⁶, а також окремі спеціальні роботи з вітчизняної та зарубіжної історіографії, в яких доводиться реальність подій херсонської історії, що викла-

дені в розділі 53, і які вказують на можливість користування, звичайно, критично, цим джерелом для реконструкції історичного процесу як у другій половині I ст. до н. е., так і в пізньоантичний час¹⁷. К. Цукерман, якому відома нова публікація джерела¹⁸, зовсім не звертає уваги на висновки дослідників. Основним його аргументом залишається невідповідність військової термінології Константина Багрянородного реаліям римської армії IV ст.¹⁹. При цьому автор не враховує того факту, що при написанні твору в X ст. деякі деталі ранніх херсонеських хронік могли бути перероблені у відповідності до сприйняття військової організації та спорядження частин у більш пізній час. Ігноруючи важливість зазначеного джерела, К. Цукерман намагається проаналізувати декілька херсонеських написів IV ст.²⁰. Однак слід зазначити, що як джерела вони дуже своєрідні. Деякі з цих епіграфічних пам'яток видані лише за прорисовками XVIII ст.²¹, інші — дуже фрагментовані (розбиті на кілька частин, що разом не складаються) і погано збережені²². До того ж, при їх інтерпретації К. Цукерман припускається невіправданих помилок. Важливість проблеми вимагає зупинитися принаймні на деяких з них.

В написі, що виданий за прорисовкою П. Палласа і датований К. Цукерманом часом близько 300 р., автор вважає за можливе вбачати згадування протектора²³ в якості офіцера досить високого рангу, який міг очолювати вексиляцію римських військ — гарнізон Херсонеса²⁴. Однак посилення на те, що протектори часто стояли на чолі окремо діючих легіонних вексиляцій, вірно лише для певного часу. Практику, що склалася в Римській армії за правління імператора Галліена (259—268 рр.)²⁵, навряд чи правомірно без відповідної аргументації механічно переносити на більш пізній час. Адже добре відомо, що після реформ римської армії ще за часів правління імператорів Галліена та Авреліана, в ній відбулися суттєві організаційні зміни²⁶.

Сказане повною мірою стосується і змісту терміну *vexillatio*. Після проведення воєнних реформ, з початку IV ст., ним почали називатися виключно спеціальні кавалерійські підрозділи, в які було зведені кінноту легіонів²⁷. Причому, ці підрозділи, поряд з легіонами, увійшли до складу маневреної армії імперії. Тому в херсонеських епіграфічних пам'ятках IV ст. навряд чи правомірно відновлювати термін «вексиляція» в його традиційному значенні²⁸, як це робить К. Цукерман.

Пропонуючи, слідом за Г. Алфельді, відновити в двох херсонеських написах IV ст. назви I Італійського легіону та легіону II Herculae, К. Цукерман чомусь не звертає уваги на те, що зазначені військові підрозділи пізньоримської армії опиняються в підпорядкуванні дуксів зовсім різних провінцій — Мезії II та Скіфії, що вже само по собі вимагає пояснень²⁹. Якщо ж врахувати все сказане стосовно значення терміну «вексиляція» в пізньоримський період, то стає зрозумілим, що запропоноване К. Цукерманом відновлення херсонеських написів не може бути прийняте. Власне після того, як в одному написі Г. Алфельді «побачив» найменування разом як I Італійського легіону, так і легіону II Herculae³⁰, В. М. Зубар був змушеній, після огляду пам'ятки безпосередньо в лапідарії Херсонеського заповідника, шукати іншу інтерпретацію цього напису і запропонував відновити в її передостанньому рядку не II Herculae, а C[on]j[unctio]n[is] T[er]rit[ori]a G[allorum]³¹. Однак, навряд чи більш пerekонливо виглядає думка К. Цукермана, який на відміну від наукового пошуку В. В. Зубаря, здійсненого на підставі підбору аналогій³², формально за-перечус його висновки, посилаючись лише на латинську конвенцію написання назив римських військових частин³³. Хотілося б порадити К. Цукерману ретельніше аргументувати свої положення, поважаючи працю колег, а не вдаватися до огульної критики без особливого бажання знайти істину.

Викладаючи в дуже стислій формі історію римської військової присутності в Херсонесі в перші століття н. е., К. Цукерман основну увагу приділяє римському гарнізону в Херсонесі. Причому, піддаючи критиці погляди В. М. Зубаря на військову організацію Херсонеса, він пропонує вважати, що херсонеські балістарії входили до складу регулярної армії Східно-Римської імперії. Як і всі регулярні частини імперії, дислоковані в Херсонесі, балістарії, — на думку К. Цукермана, — повинні фігурувати в *Notitia Dignitatum*. Це мають бути або *balistariorum Dafnenses*, або *balistariorum iuniores*, один з двох легіонів ба-

лістаріїв у складі групи comitatenses Фракії (Not. Dig. Or. VIII, 46—47). Оскільки місця дислокації частин comitatenses в Нотації не вказується, однозначна ідентифікація неможлива³⁵. Однак це припущення не зовсім вірно відображає стан справ. Легіони балістаріїв в пізньоримській армії належали до підрозділів спеціального призначення, які відносилися до розряду військ, що називані в Notitia Dignitatum pseudocomitatenses³⁶. Вони, як правило, були пов'язані із стратегічними шляхами та фортецями, що й знайшло відображення в їх назвах³⁷. Причому, всі легіони балістаріїв, місця дислокації яких відомі за Notitia Dignitatum, за винятком двох³⁸, концентрувалися в Східній частині імперії, де їх застосування проти важкої кінноти противника було найбільш ефективним³⁹. У зв'язку з цим, слід також звернути увагу і на той дуже важливий факт, що не тільки гарнізон, але й сам Херсонес не згадується в Notitia Dignitatum⁴⁰. Це, в свою чергу, дозволяє припустити, що Херсонес офіційно не входив до складу імперії. Навіть, враховуючи тісні зв'язки міста з адміністрацією імперії, присутність в ньому римського гарнізону була далеко не обов'язковою. Більше того, досить показовим з цього приводу уявляється повне мовчання Notitia Dignitatum про цілий римський легіон, що був дислокований за межами офіційного кордону імперії. Отже, взасмовідносини Херсонеса зі Східною імперією, напевно, продовжували будуватися на союзницькій основі. Причому, цей висновок підтверджується не лише виділенням певних субсидій на утримання херсонеського гарнізону, але й повідомленням Константина Багрянородного про підтвердження імператором Константином Великим даної раніше місту «свободи» та звільнення від податків⁴¹.

Підсумовуючи вищесказане, слід зауважити, що концепція військової організації Херсонеського гарнізону, запропонована В. М. Зубарем, незважаючи на цілеспрямовану, але дещо упереджену критику з боку К. Цукермана, залишається на сьогодні найбільш прийнятною. Єдине, з чим можна було б погодитися, так це з думкою К. Цукермана про спізодичність та легендарність джерел з історії пізньоантичного Херсонеса, які, звичайно, багато в чому не дозволяють дійти однозначного висновку. Навіщо ж тоді вдаватися до такої агресивної критики, яка не ґрунтується на вивченні сучасної історіографії питання і ретельних наукових розробках?

На закінчення хотілося б побажати колегам об'єднати зусилля для розв'язання важливих питань історії Херсонеса шляхом комплексного підходу до вивчення різних за характером джерел з урахуванням особливостей соціально-економічного, політичного та культурного розвитку значного таврійського центру на складному стапі його історії.

Примітки

¹ Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсонеса в IV веке // МАИСТ.— 1994.— Вып. IV.— С. 545—561.

² Zuckerman C. The Early byzantine Strongholds in Eastern Pontus // Travaux et Memoires.— 1991.— 11.— Р. 544—552.

³ Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 118—150.

⁴ Цукерман К. Указ. соч.— С. 546.

⁵ Беляев С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика из Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // ВВ.— 1979.— Т. 40.— С. 114—126.

⁶ Цукерман К. Указ. соч.— С. 548, 549.

⁷ Там же.— С. 549, 551.— Прим. 19.

⁸ Слід рекомендувати К. Цукерману звернути увагу на такі праці: Диатроптос П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов.— М., 1986.— С. 127—151; Диатроптос П. Д. Распространение христианства в Северном Причерноморье.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1988.— 16 с.; Зубарь В. М. По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические чтения в музеях.— Л., 1988.— С. 3—14; Зубарь В. М., Павленко Ю. П. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси.— К., 1988.— 206 с.; Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Тавріка.— К., 1991.— С. 8—29; Колесникова Л. Г. Раннехристиянская скульптура Херсонеса // Херсонес Таврический. Ремесло и культура.— К., 1974.— С. 55—

64; Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм в Херсонесе // СА.— 1982.— № 1.— С. 155—169; Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства в Херсонес Таврійський // Вісник ХДУ.— № 118.— Історія.— Вип. 9.— 1975.— С. 100—108; Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения религии и атеизма.— Л., 1978.— С. 121—144; Мещеряков В. Ф. Религия и культуры Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1980.— 16 с.

⁹ Див.: Беляев С. А. Указ. соч.— С. 114—126.

¹⁰ Див., наприклад: Зубарь В. М. Проникновение и утверждение...— С. 16—19.

¹¹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 144—146. Необізнаність К. Цукермана ще більше дивує, коли звертаєш увагу на примітку 1 до сторінки 545 його статті, в якій автор повідомляє, що відвідав Національний заповідник «Херсонес Таврійський», де й працював над проблемою.

¹² Moniment T. Römische Geschichte.— Berlin, 1885.— Bd. V.— S. 291.

¹³ Цукерман К. Указ. соч.— С. 549—553.

¹⁴ Там же.— С. 547.

¹⁵ Франко І. Святий Климент у Корсуні // Записки наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1903.— Кн. VI.— Т. I, VI.— С. 145—180.

¹⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Перевод и комментарии под редакцией Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева.— М., 1989.— С. 450—456.

¹⁷ Докладніше про це див.: Сапржикин С. Ю. Асандр и Херсонес (к достоверности легенды о Гикии) // СА.— 1987.— № 1.— С. 48—57; Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 120—124.

¹⁸ Цукерман К. Указ. соч.— С. 545.— Прим. 2.

¹⁹ Там же.— С. 551—553.

²⁰ Там же.— С. 553—558.

²¹ Один напис через погану збереженість був розміщений у Varia корпусу В. В. Латишева. IOsPE,I².— № 656; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 27, 28, № 2.

²² IOsPE,I².— № 655 (Цей напис теж розміщений у Varia корпусу В. В. Латишева), № 572 (Цю пам'ятку опубліковано в корпусі В. В. Латишева без відновлення); Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 30, 31, № 4.— С. 41, 42, № 12.

²³ Покажчик літератури по протекторах див.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 138.

²⁴ Цукерман К. Указ. соч.— С. 553, 554.

²⁵ Див.: СII, III, 3228; Нор.: Sacher R. Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Avgustus bis Diokletian.— Köln, Graz (Epigraphische Studien I), 1967.— S. 55, № 101.

²⁶ Grosse R. Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung.— Berlin, 1920.— S. 49—51; Parker H. M. D. The Legions of Diocletian and Constantine // JRS.— 1933.— Vol. 23.— P. 2.— P. 188.

²⁷ Neumann A. Vexillatio // RE.— 1958.— Bd. VIII.— 2.— Sp. 2444—2448; Nischan E. C. The army Reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of Notitia Dignitatum // JRS.— 1923.— Vol. 13.— P. 1—2.— P. 13—17; Parker H. M. D. Op. cit.— P. 189.

²⁸ Докладніше див.: Зубарь В. М., Антонова И. А. Об интерпретации и датировке клейм с абревіатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ.— 1991.— № 2.— С. 86, 87; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 131—133.

²⁹ Зубарь В. М., Антонова И. А. Указ. соч.— С. 85, 86; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 131.

³⁰ Alföldy G. Рец.: Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М.: Наука, 1983 // Гномоп.— 1984.— № 56.— С. 784—786.

³¹ Зубарь В. М. Нове свідоцтво про римські війська в Херсонесі Таврійському // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 133—137; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 33—35.

³² Sarnowski T. Рец.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994 // Archaeologia.— 1995.— XLVI.— S. 110, 111.

³³ Зубарь В. М. Нове свідоцтво...— С. 133—137; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 34.

³⁴ Цукерман К. Указ. соч.— С. 557.

³⁵ Там же.— С. 559.

³⁶ Várady L. New Evidences on some Problems of the late roman military Organization // Acta Antiqua.— 1961.— T. IX.— F. 3, 4.— P. 365, 382.

³⁷ Not. Dig. Or. VI, 18; VII, 21, 22; IX, 29, 30.

³⁸ Not. Dig. Occ. XII, 23, 97.

³⁹ Докладніше див.: Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий... — С. 135. Показчик літератури в прим. в тексті.

⁴⁰ Hoffmann D. Das spätromische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. — Düsseldorf (Epigraphische Studien. Bd. 7/1—2). — 1969. — Bd. 1. — 531 s.; 1970. — Bd. 2. — 327 s.

⁴¹ Зубарь В. М. Херсонес Тавріческий... — С. 147.

І. С. Пюоро

ОБ ОДНОМ ВЗГЛЯДЕ НА ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИЮ ПОЗДНЕАНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСА

В четвертом выпуске сборника «Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии» (1994 г.) опубликована статья К. Цукермана о епископах и гарнизоне Херсонеса в IV в. Анализ источников (синаксарная статья от 22 декабря и список участников II Вселенского собора 381 г.) позволил К. Цукерману уточнить легендарные данные «Житий святых епископов Херсонесских», передвинув время их деятельности на несколько десятилетий вперед. Однако эти выводы нельзя считать оригинальными, поскольку проблема в отечественной историографии разрабатывалась еще И. Франко, а в последние десятилетия была освещена в более чем десяти научных работах, о существовании которых К. Цукерман не осведомлен.

Рассматривая вопросы, связанные с гарнизоном позднеантичного Херсонеса, К. Цукерман отрицает историческую достоверность сведений труда Константина Багрянородного «Об управлении империей», полностью игнорируя достижения современной отечественной историографии. Анализируя эпиграфические памятники III—IV вв., К. Цукерман допускает ряд ошибок и неточностей. Нельзя признать удачной и попытку К. Цукермана восстановить в двух херсонесских надписях совместное упоминание I Италийского легиона и легиона II Herculiae, которые находились в подчиненииduxов двух разных провинций — Мезии II и Скифии.

Допущенные К. Цукерманом грубые ошибки при анализе источников и полное игнорирование того, что сделано отечественной историографией по затронутой проблеме, не позволяет принять его концепцию о римском военном присутствии в позднеантичном Херсонесе. Поэтому точка зрения о союзных отношениях этого центра с Восточно-Римской империей, которая разработана украинскими специалистами, по-прежнему продолжает оставаться наиболее аргументированной.

I. S. Pioro

CONCERNING ONE VIEW ON SOURCES AND HISTORY OF THE LATE ANTIQUE CHERSONESE

The paper about bishops and garrison of the Chersonese in the 4 th cent. written by K. Tsukerman and published in the 4 th issue of collected papers «Proceedings on Archaeology, History and Ethnography of Tauris» in 1994 is discussed. K. Tsukerman made a thorough analysis of sources (a synaxaric paper of the 22 nd of December and a list of participants of the 2 nd Oecumenical council in 381), which has permitted him to specify legendary date of «The Lives of Holy Chersonese Bishops» putting the period of their activity forward for some ten years. His conclusions, however, cannot be treated as unique ones as the problem in the home historiography was developed by I. Franko and for the latest period was elucidated in more than ten scientific papers which are, apparently, unknown for K. Tsukerman.

Analyzing certain problems related to a garrison of the late antique Chersonese, K. Tsukerman denies historical reliability of information provided by the treatise of Konstantin Bagryanorodny «About Management of the Empire» and so, completely ignores achievements of the present home historiography. Tsukerman makes some errors when analyzing epigraphic relics of the 3 d-4 th cent. It cannot be treated as successful his attempt to restore combined mentioning of the 1 st Italian legion and 2 nd legion Herculiae in two Chersonese inscriptions as they were subordinated to dukes of two different provinces: Mesia II and Scythia.

Flagrant errors made by K. Tsukerman in the analysis of sources and complete disregard of achievements of home historiography in the problems mentioned do not allow to adopt his conception about the Roman military presence in the late antique Chersonese. That is why the idea on the allied relations existed between that centre and Eastern-Roman empire developed by the Ukrainian specialists still remains the most well reasoned one.

Одержано 15.04.96

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ДО ІСТОРІЇ КЕРАМІЧНОГО ТА СКЛЯНОГО ВИРОБНИЦТВА НА УКРАЇНІ У XIV—XVIII ст.

Л. І. Виногродська

Історія керамічного виробництва давніх часів, включаючи давньоруський, на Україні досить добре вивчена і продовжується. Тоді як дослідження керамічного виробництва пізньосередньовічного періоду лише виходить на широку дорогу. Відомо, що кераміка з найбільш масовим датуючим археологічним матеріалом при розкопках і саме вона дає змогу дослідникам простежити хронологію археологічних шарів і зміни в матеріальній культурі того чи іншого періоду. Кераміка XIV—XVII ст. краще ніж інші категорії відображає процес поступової зміни у часі ремісничих традицій, потреб і побуту широких мас населення, а також здобуття своєрідних національних рис в матеріальній культурі України, що набуває розквіту у другій половині XVII—XVIII ст.

Кераміка середини другої половини XIII ст., головним типом якої, як і в попередні часи, залишається горщик, ще зберігає давньоруські форми та уступ зсередини вінець для покришки. Склад глинняної маси та її колір також не змінюються. Заглиблений орнамент, яким прикрашалися плічки давньоруських горщиків, іноді переходить на шийку до краю вінця.

З кінця XIII—XV ст. іде розвиток конструктивних особливостей, що проявляється, насамперед, у зміні конфігурації профілю верхньої частини горщика. Ця кераміка розподіляється на три основні групи (рис. 1, 1). Перша група характеризується збільшенням товщини вінця ззовні, своєрідним профілюванням шийки, яка скороочується і конусом розширяється до плічок, а також більшою приземкуватістю горщиків. В іншому ця кераміка продовжує традиції давньоруського гончарного ремесла. Орнаментована вона по плічках, звичайно заглибленою прямою чи хвилястою смугою з насіннєподібними насічками або рядом заглиблень, зроблених паличкою. З часом все більше посуду виготовляється без орнаменту. Ця група кераміки була дуже поширенна у XIV—XV ст. на Середньому Подніпров'ї. Друга група кераміки з'являється разом з проникненням з західних областей швидкообертового гончарного круга, з появою якого змінюється техніка і технологія виготовлення керамічного посуду. Глинняна маса, з якої виготовляють посуд, стає щільнішою, з домішкою дрібного піску. Посуд робиться способом витягування з цілого шматка глини. Горщики цієї групи світлоглиняні (білоглиняні) та червоноглиняні. Світлоглиняні горщики мають стрункі пропорції і потовщені ззовні підквадратні вінця, які часто прикрашаються по краю зашипами. Вінця плавно переходят у тонку шийку і опуклі плічки. Орнаментовані вони, звичайно, горизонтальним рифленням по плічках, яке іноді покриває і частину тулуба. Зсередини такі горщики часто вкриті салатовою поливою. Червоноглиняні горщики мають потовщені конусоподібні або заокруглені вінця, на внутрішній поверхні яких знаходиться вімка, що зламом переходить у шийку. Ці горщики прикрашалися вузькою смugoю лінійного рифлення по

© Л. І. ВІНОГОРОДСЬКА, 1997

плічках або зовсім не мали орнаменту. З другої половини XIII—XIV ст. в деяких регіонах Середнього Подніпров'я, на Поділлі та західних областях України з'являється кераміка, яка ніби-то свідчить про занепад керамічного виробництва. Вона товстостінна, недбало зроблена на примітивному ручному гончарному кругі, має нерозвинені форми і грубий склад глянняного тіста з домішкою жорстви й іноді блискучих вкраплень. Вінця короткі, ледь відхилені назовні, часто потовщені до краю. Орнаментована однією-двоюма хвилястими лініями, або зубчастим штампом по плічках. Колір темно-сірий, буруватий, з коричневим відтінком. У XV ст. ця група кераміки зникає.

Перша і друга групи горщиків продовжують розвиватися і у XVI ст. Поступово зменшується товщина вінця та їх відхилені назовні, що пов'язується зі зміною конструкції печі. Вона збільшується за розмірами (2,0—2,5×1,8—2,4 м), вогнище піднімається вище і у XVII—XVIII ст. розташовується вже на висоті 0,6—0,8 м від підлоги. Все це призводить до появи нового способу посадки горщика в піч. Якщо раніше горщик брали рогачем під вінця, то тепер його беруть знизу під розширену частину тулуба. В зв'язку з цим зникає функціональне значення потовщених і відхилених назовні вінців. Вже на кінець XVI ст. на території України сформувався новий тип горщика з прямими, трохи відхиленими назовні вінцями, потовщення яких по краю зникає і опускається ззовні до середини вінця, перетворюючись на невеличкий виступ (рис. 1, 1а).

Завдякияві з'яві швидкообертового гончарного круга і збільшенню потреб населення у побутовому посуді, у XVI—XVIII ст. значно розширюється асортимент керамічних виробів. Крім горщиків, покришок, мисок, глечиків з'являється такий посуд, як макітри, сковорідки-латки, кухлі, кубки, чарки, полумиски, тарілки, блюда, баклаги та ін.

Посуд у цей період виготовлявся червоноглянняним, світлоглянняним та мореним (задимленим). Він випалювався у двоярусних горнах круглої або грушоподібної форми, зроблених з глини чи цегли, конструкцією подібних до давньоруських горнів (рис. 2). Їх розміри коливалися від 2,0 до 2,5 м в діаметрі. В усті горну довжиною 1,5—1,7 м закладалися дрова. Верхня камера заповнювалася виробами, а нижня, що розділялася на дві частини перегородкою, була топкою. Між камерами знаходилося перекриття з продухами, яке водночас слугувало черінem для верхньої камери. Крізь продухи ішов жар з нижньої камери-топки. Біля задньої стінки камери знаходився димохід (великий отвір, що виводив дим з камери). Посуд закладався через отвір, що знаходився у задній стінці, або зверху. Після закладення виробів отвір закривався. Випал міг бути окислювальний (червоноглянняна, білоглянняна кераміка) або відновний (морена). При відновному випалі на деякий час закривався димохід і камера заповнювалася димом. При цьому як пальне використовувалися дрова, що давали багато диму, тому посуд мав сірий (від світлосірого до чорного) колір. Перед горном знаходилася припічна яма для золи і браку. Подібні горни в селах існують і досі.

Керамічна продукція XVI—XVIII ст. поділяється на побутову та архітектурно-декоративну. До побутової належить посуд і керамічні вироби малих форм (іграшки, світильники, люльки). До архітектурно-декоративної кераміки — кахлі й черепиця.

Горщики (рис. 1, 2, 3). Найбільшу і найважливішу для вивчення групу побутової кераміки становлять горщики. У XV—XVI ст. вони мають потовщені валикоподібні, дзьобоподібні та у вигляді козирка вінця. У північно-східних районах (Сіверщина) вони бувають приземкуваті, широкогорлі, з потовщеними зсередини вінцями. У західних областях, на Поділлі вони навпаки, більш стрункі, з похилими плічками, з вінцями у вигляді козирка. Орнаментовані горщики хвилюють, вдавленнями паличкою по плічках (Середнє Подніпров'я) або горизонтальним рифленням по плічках та тулубу (Поділля). На частині з них орнамент відсутній. У другій половині XVI ст. в західних та південно-західних областях, на Поділлі з'являється новий тип горщика, який у XVII—XIX ст. стає пануючим на всій території України, а в деяких регіонах існує й у ХХ ст. Цей тип має прямі, ледве відхилені назовні вінця з невеликим виступом посередині, край яких часто прикрашався зачи-

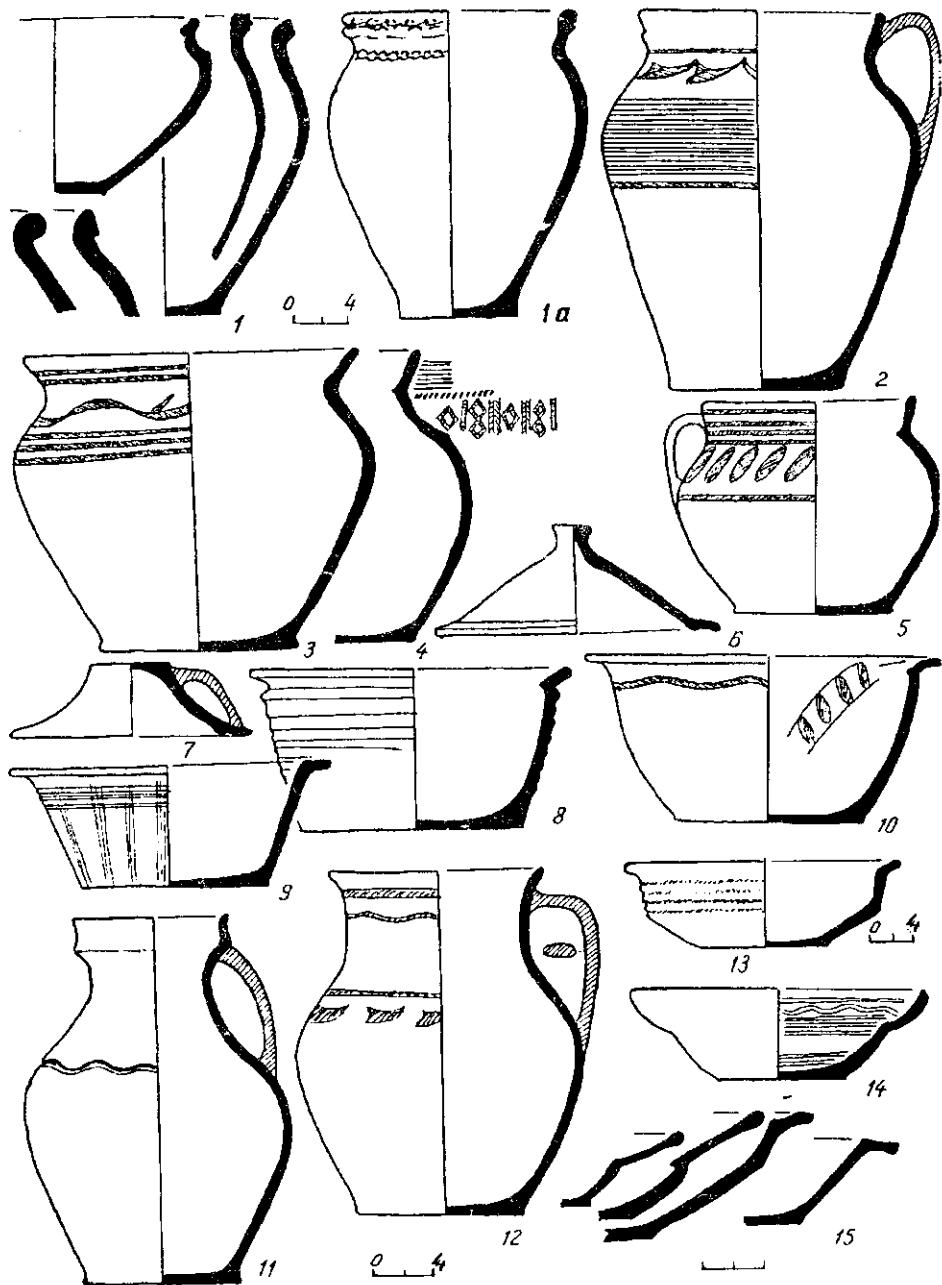

Рис. 1. Кераміка XV—XVIII ст.: 1, 1а — горщики XV—XVI ст.; 2—5 — горщики XVII—XVIII ст.; 6, 7 — покришки; 8—10 — макітри; 11, 12 — глеки; 13—15 — миски, полумиски, тарілки.

пами. Висота вінець коливається від 2,5 до 5 см. У XVI ст. горщики з такими вінцями співіснують з горщиками попередніх типів. Вони найчастіше світло-глиняні, іноді вкриті зсередини або з обох боків світло-зеленою поливою. У цей час існують і морені горщики сірого кольору з шорсткою поверхнею, які теж прикрашаються по краю защипами. На початку XVII ст. горщики цього типу мають стрункі пропорції та плавний переход від вінець до плічок, але поступово вони стають масивнішими, зменшується висота і збільшується по-перечник, на місці плавного переходу від вінець до плічок з'являється чітко виявлений кутовий перегин. З кінця XVII—XVIII ст. плічка горщиків стають крутішими, іноді в місці переходу їх у тулуб з'являється злам, а кутовий

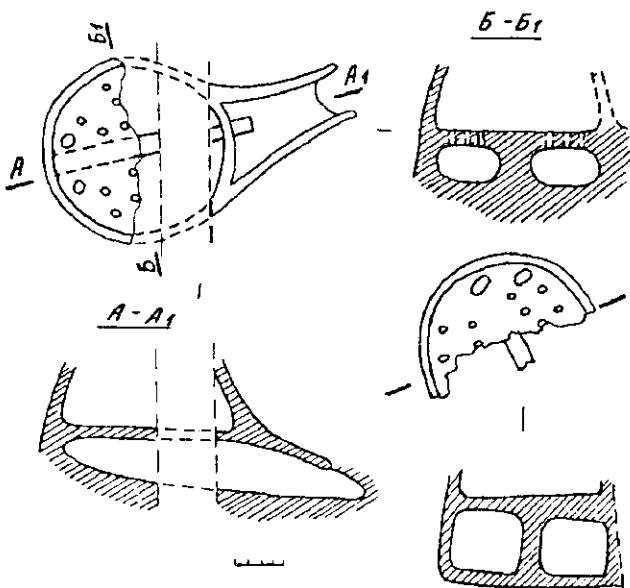

Рис. 2. Горни для випалу керамічного посуду кінця XVII—XVIII ст.

чись в різноманітних комбінаціях, створювали неповторні композиції. Якщо наприкінці XVI — першій половині XVII ст. розписний орнамент був досить скромним — одна лінія по вінцях і одна-две в сполученні з хвилею по плічках, то з другої половини XVII—XVIII ст. він стає значно багатшим, вкриваючи візерунками всю верхню половину горщика. Морені горщики орнаментувалися по плічках смугами тиснених візерунків завширшки 1,5—2,0 см, укладених з ромбів, квадратів, трикутників тощо. Орнамент робився штампом або зубчастим коліщатком. Іноді по вінцях і тулубу наносилися смуги горизонтального рифлення, а край вінець гофрувався. Крім цього, горщики часто прикрашали лощінням: якимось твердим предметом прогладжували на стінках вертикальні смуги. Після випалу ці місця починали блищати, вирізняючись на матовій поверхні горщика.

Покришки (рис. 1, 6, 7). Як і в попередні часи для горщиків виготовлялися покришки. У XV—XVI ст. вони мали конусоподібну форму з гулястим верхом і загорнутим всередину краєм. З кінця XVI ст. гулястий верх поступово перетворюється на відросток зі зрізаною пласкою верхівкою. Край покришки стає пласким з увігнутою внутрішньою поверхнею 1,5—2 см завширшки. З середини XVII—XVIII ст. поверхня відростка збільшується до 3—3,5 см діаметром, а з одного чи двох боків на стінках з'являються петлеподібні ручки. Покришка стає покришкою-мискою, з якої, за потребою, можна було їсти. Покришки XV—XVI ст. часто прикрашалися по стінках прямою або хвилястою заглибленою лінією, а в XVII—XVIII ст. вони були неорнаментовані.

Макітри (рис. 1, 8—10). Ця група належить до кухонного посуду. Макітри XV—XVI ст. були червоноглиняні, зроблені з щільної добре відмуленої, з невеликою домішкою піску глини і морені, сірого кольору та шорсткою поверхнією. Вони мали розширені до верху товсті стінки і масивні, майже горизонтально відігнуті назовні вінця, що іноді прикрашалися по краю защипами. Стінки червоноглиняні макітри вкривалися горизонтальними заглибленими лініями. Макітри XVII—XVIII ст. були світлоглиняні і морені з тоншими стінками і відігнутими назовні, трохи опуклими вінцями. Світлоглиняні макітри прикрашалися розписом червоно-буруватою фарбою у вигляді плям, поперечних рисок та хвиль по вінцях і хвиль та прямих горизонтальних ліній по тулубу. Морені макітри прикрашалися лощінням та горизонтальним рифленням по тулубу.

перегин внутрішньої півверхні змінюється на виступ. Ручки скріплювалися з тулубом по вінцях та плічках. Горщики робилися різних розмірів — від великих (3—4 л) до маленьких (200—300 мл).

Прикрашалися у горщиків вінця та плічка, інколи декор наносився і на тулуб. На червоноглиняні та білоглиняні горщики орнамент наносився червоно-коричневою фарбою за допомогою пір'яни або квача. Декор складався з різних ліній, хвиль, зигзагів, рисок, кривульок різних типів, ком, які, поєдную-

Глечики (рис. 1, 11, 12). Глечики XV—XVI ст. відрізняються добре відмумленим глиняним тістом з незначною домішкою піску та витонченими формами. Як правило, вони морені, мають тонкі стінки, складнопрофільовані вінця та одну ручку, що з'єднується з тулубом на горлі та плічках. Прикрашені, найчастіше, прямою або хвилястою заглибленою лінією по плічках та горлу. Глечики XVII—XVIII ст. виготовлялись з тісі ж глини, що і горщики; бувають світлоглиняні й морені. Вони простіші за формуєю, мають трохи відхилені назовні вінця. Світлоглиняні глечики орнаментувалися по горлу і плічках розписом червоно-буруватою фарбою, подібним до розпису на горщиках. Морені прикрашалися лощінням та горизонтальним рифленням по плічках. У побуті заможних верств населення використовувалися глечики, орнаментовані заглибленим, зробленим зубчастим коліщатком, орнаментом і вкриті зеленою або жовто-буруватою поливою. У XVIII ст. з'являються глечики для зберігання молока, які робляться без ручок.

Миски, полувиски (рис. 1, 13—15). Миски XV—XVI ст. дуже близькі за формуєю до мисок черняхівського та зарубинецького типів. Їхні пропорції нагадують ліпні: вони мають широке дно, часто зовнішній злам на тулубі, стоячі вінця, вушко. З кінця XVI ст. вони деською мірою витісняються, як столовий посуд, полувисками і тарілками, хоч продовжують існувати і в XVII—XVIII ст. У цей час миски робляться світлоглиняними, зі зламом посередині тулуба і розписуються червоно-буруватою фарбою, а також мореними, що мають опуклобокі стінки і край, загнутий всередину. Іноді морені миски робляться як світлоглиняні: зі зламом на тулубі, і прикрашаються заглибленою хвилястою лінією у верхній частині та валиком із зашипами на зламі. Полувиски дуже схожі на миски, але пласкіші, і мають вузькі горизонтальні криса. Вони також часто мають злам посередині тулуба ззовні. Миски та полувиски для заможних верств населення робилися з підполивним розписом, яким вкривалась внутрішня поверхня посуду. Наприкінці XVII ст. з'являються нові техніки розпису мисок, полувисків, тарілок і блюд, які значно поширюються у XVIII—XIX ст. Насамперед, це ріжкування, при якому спочатку виводять контур оздоб за допомогою інструмента—ріжка, а потім утворені площини заповнюють широкими плямами фарби іншого кольору. Фляндрівка — один зі способів розпису, коли тільки-но облитий предмет негайно розписують кольоровими глинами, а потім, утворені малюнки в потрібних місцях розтягають за допомогою шпильки чи дротика.

Тарілки, блюда (рис. 1, 14, 15). Тарілки (полувиски з широкими берегами, край яких був потовщений, або трохи загнутий всередину) з'являються наприкінці XVI ст. і набувають поширення зсередини XVII—XVIII ст. Вони біло- або світлоглиняні. Оздоблюються заглибленим орнаментом, виконаним багаторядним гребінцем, зубчастим коліщатком або штампом по берегах, який вкривають зеленою поливою, а місткість — жовто-буруватою. Іноді тарілки прикрашалися по крилах скульптурним зображенням голівок ангелів з крилами, рожетками та ін. Вкривалися найчастіше зеленою (салатовою), іноді бірюзовою або синюю поливою і призначалися для заможних верств населення. З кінця XVII—XVIII ст. більшість тарілок розписується червоно-буруватою фарбою, невелика частина — ріжкуванням, що іноді вкривається прозорою безкольоровою поливою. З другої половини XVII ст. тарілки починають прикрашатися пласкими зрізами по стінках біля дна. Блюда (великі пласкі тарілки) з'являються разом з тарілками і прикрашаються так само. У XVIII ст. вони часто розписуються зображенням риб, птахів тощо, виконаних технікою ріжкування і вкритих прозорою поливою.

Сковороди-латки (рис. 3, 1, 2). З'являються на Україні у XV ст. в західних областях. Ці посудини за формуєю дуже схожі на полувиски, з вузькими, майже горизонтальними вінцями, із зовнішнім зламом посередині тулуба. Вони мають три ніжки висотою 3—5 см і порожню трубчасту ручку, в яку вставляється дерев'яний держак. У XV—XVI ст. сковороди-латки виготовляються з червоної глини і прикрашаються горизонтальним рифленням у верхній частині зовнішньої поверхні стінок. Зсередини вони вкриваються зеленою або жовто-буруватою поливою. У XVII—XVIII ст. злам на тулубі поступово зникає, стінки стають опуклобокі, вінця — прямі, подібні до гор-

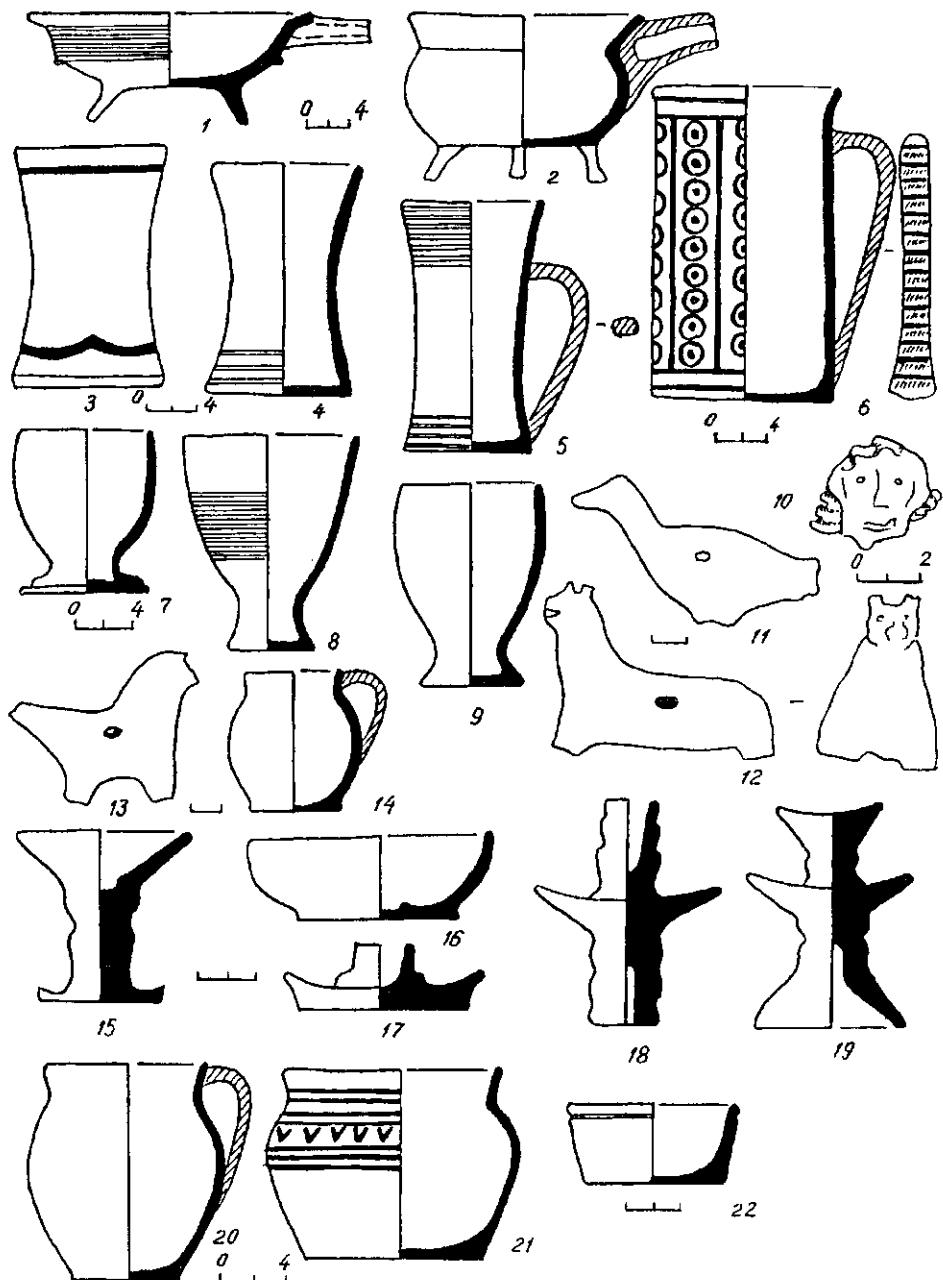

Рис. 3. Керамічні вироби XVII—XVIII ст.: 1, 2 — сковороди-латки; 3—9 — кухлі, кубки, чарки; 10—14 — іграшки; 15—19 — свічники, світильники; 20—22 — посуд малих форм.

щиків. У цей період сковороди-латки бувають як світлоглиняні, так і морені, і прикрашаються відповідно червоно-брунатним розписом ззовні і поливою зсередини та лощінням.

Кухлі, кубки, чарки, баклаги (рис. 3, 3—9). Кухлі, кубки і чарки з'являються в західних областях у XV—XVI ст. Кухлі, як правило, робляться зі світлої глини і мають тонкі, розширені догори стінки і одну ручку. Бувають різних розмірів, від великих до зовсім маленьких. Орнамент на них виконувався, як і на тарілках, гребінцем або зубчастим коліщатком у верхній частині тулуба і рифленням біля дна, після чого вкривався зеленою або жовто-коричневою поливою. Парадні кухлі заможної шляхти та старшин прикрашалися по тулубу витонченими рельєфними розетками та наліпами, що імі-

тuvали скляні вироби. З кінця XVII—XVIII ст. кухлі вже розписуються червоно-буруватою фарбою, а полив'яні, з витонченим орнаментом, використовуються лише заможними верствами населення. Так само орнаментувалися кубки (кухлі, що не мали ручки) і чарки (посудинки на підставці), які частіше зовсім не мали орнаменту. Цей посуд у XVII—XVIII ст. широко застосовувався у шинках. Баклаги з'являються у XV—XVI ст. і мають східне походження. Це посудини з пласким, трохи опуклим тулубом у вигляді кола або овала і вузьким горлом для зберігання води у дорозі. Вони були невід'ємною частиною козацького побуту і широко застосовувалися козаками у XVII—XVIII ст. Прикрашалися баклаги по тулубу центричним прокресленним підполивним орнаментом, розписувалися червоно-буруватою фарбою або підполивним ріжкуванням. Крім цього виготовлявся маленький посуд для побутових потреб (рис. 3, 20—22).

Іграшки, світильники (рис. 3, 10—14, 15—19). Глиняні іграшки відомі ще з давніх часів. Вироблялися вони і в XVI—XVIII ст. Насамперед, це іграшки-свистунці, які виготовлялися з світлої глини у вигляді тварин, птахів, коників та ін. Прикрашалися вони розписом червоно-буруватою фарбою або вкривалися зеленою чи жовто-буруватою поливою. Ліпили їх ручним способом, тулуб був порожнім. Після закінчення роботи в ньому протикали один чи кілька отворів для видування повітря. Крім цього робилися іграшки у вигляді вершників, жіночих («бариня») та чоловічих постатей, маленький іграшковий посуд, брязкальця, писанки (у вигляді яйця, орнаментовані) і деякі інші цяцьки.

Керамічні світильники побутували на Україні з давньоруських часів. Широко застосовувалися вони і у XVI—XVIII ст. Ці вироби були світлоглиняні, червоноглиняні, а іноді морені. Прикрашалися вони розписом червоно-буруватою фарбою, вкривалися зеленою чи жовто-буруватою поливами або лощінням. Іноді зустрічаються світильники з прокресленим підполивним орнаментом. Світильники для широких верств населення робилися зовсім неорнаментовані. Виготовлялися вони двох основних видів — свічники та олійні світильники (каганці). Свічники мали вигляд плошки з гніздом для свічки на високій ніжці. Каганці являли собою мисочку на ніжці, часто з блюдцем-підставкою знизу. Іноді вони робилися з носиком і ручкою, — за формує скожі на античні.

Люльки (рис. 4). З'являються на Україні у середині — наприкінці XVII ст., коли в Європі поширюється куріння тютюну. У XVII ст. ними користуються, ймовірно, тільки старшини та заможні козаки. Як масове явище люльки поширюються у козацькому середовищі лише у XVIII ст., завдяки тісним контактам запорозьких козаків через

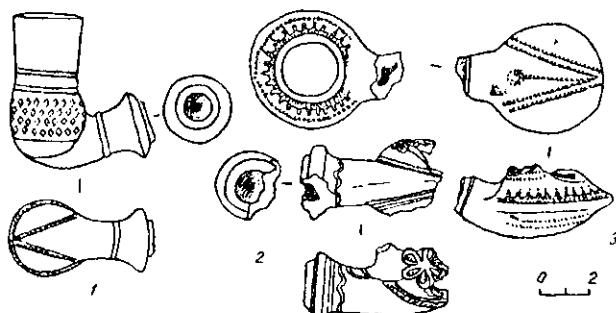

Рис. 4. Люльки XVII—XVIII ст.

Крим з Туреччиною (походи на «чайках»). Саме з Туреччини люльки були завезені у козацькі табори і поширилися по містах та селах. Люльки виготовлялися з добре відмуленої глини з мінімальним вмістом піску. Відтискувалися у складених з двох частин орнаментованих формах. Внутрішня поверхня форми, звичайно, вкривалася мастилом, що забезпечувало більшу гладкість стінок люльки. Найбільша кількість знайдених на Україні люльок належить до середини XVIII — початку XIX ст. Більшість їх виготовлені місцевими майстрами за турецькими взірцями. Люльки виготовлялися білоглиняні, морені (в основному у західних областях України) і червоноглиняні, вкриті лощінням. Іноді вкривалися білим ангобом. Люльки кінця XVII—XVIII ст. відрізняються різноманітністю форм і орнаменту: від простих, зовсім неорнаментованих, до вкритих суцільним орнаментом від чащечки

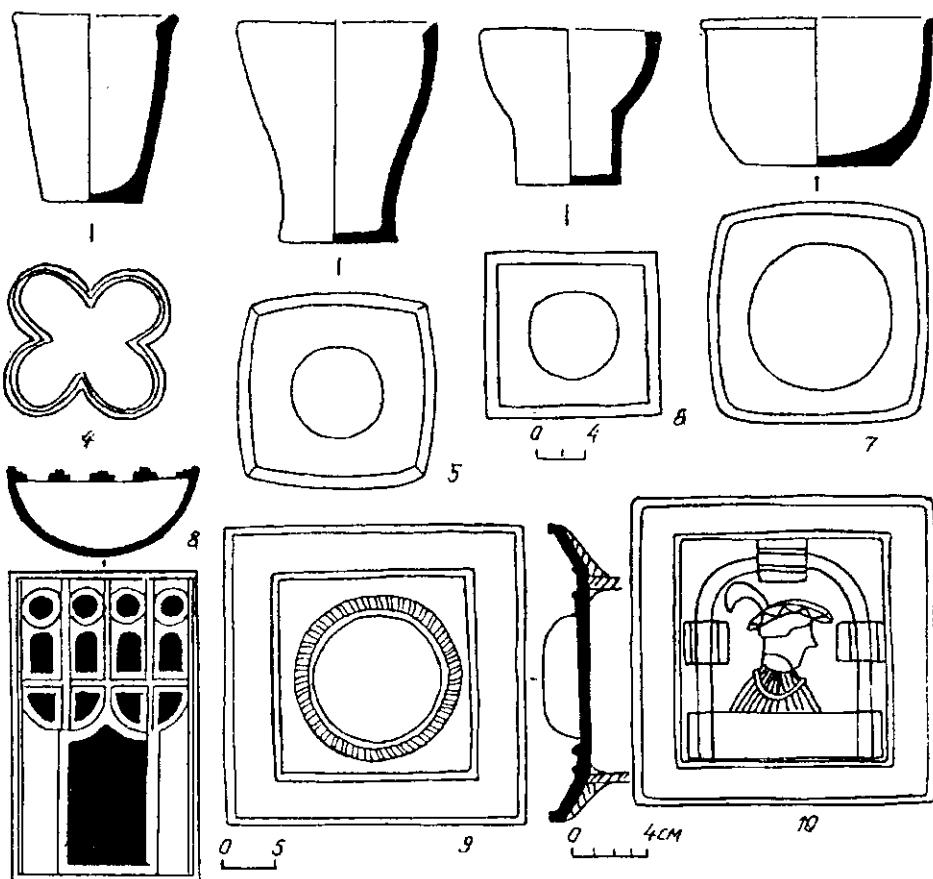

Рис. 5. Кахлі XIV—XVI ст.: 1, 2 — горщикові; 3, 4 — мискові; 5 — гратчасті; 6, 7 — копробчасті XVI ст.

(місткість, в яку набивалося зілля) до чубука (відросток збоку чашечки циліндричної форми з потовщенням на кінці, в який вставлявся мундштук) і по вінця. Частина люльок вкривалася зеленою або жовто-бронзатною поливами. Чашечки люльок разом з вінцями мали квіткоподібну форму (лілія, тюльпан, нарцис). Прикрашалися вони канелюрами зі штампованим або виконаним зубчастим коліщатком орнаментом, вкривалися штампованими колами, квітками, листям та іншими візерунками. Діаметр чашечки люльок коливався від 2,5 до 5—7 см. У XVII — на початку XVIII ст. форми їх були стрункіші, вигнуті дотори й нагадували голландські люльки. У XVIII ст. все більше з'являється люльок зі сплощеною чашечкою і невисокими прямими вінцями.

Кахлі (рис. 5; 6). З'являються на Україні у XVI ст. в західних областях, насамперед в замках польсько-литовської шляхти. Ними оздоблювалися печі для обігріву приміщення — грубки. Спочатку вони мали тільки функціональне призначення — для посилення тепловіддачі. Але з часом кахлі набувають все більш декоративних рис. Оздоблена кахлями піч стає невід'ємною частиною декору інтер'єру житла. Кахлі XIV—XV ст. (горщикові) мали циліндричний, трохи розширений дотори, тулуб висотою 16—22 см з отворами круглої, квадратної, трикутної і квадріпольної форми. Вони вставлялися у глиняні стінки пічі отвором назовні, а дном до вогню. Наприкінці XV—XVI ст. печі починають оздоблювати гратчастими кахлями, які мали форму горщиків, але підквадратний або прямокутний отвір котрих закривався глиною пластиною з прорізаним в ній орнаментом. У цей же період з'являються мискові кахлі, які в західних областях України мали складнопрофільовану форму, а на Середній Наддніпрянщині були схожі на утяті горщикові кахлі. Мискові

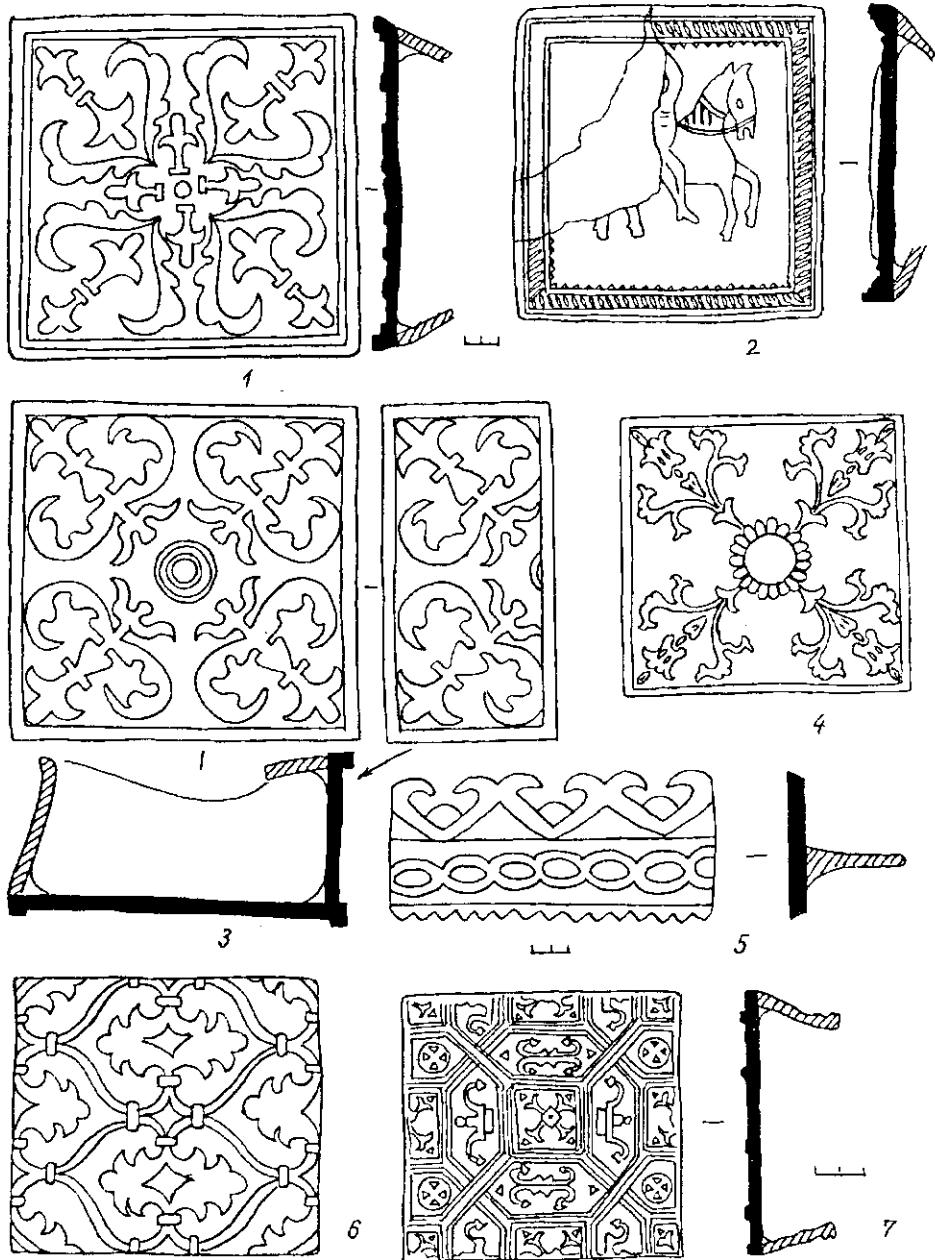

Рис. 6. Коробчасті кахлі XVII—XVIII ст.

кахлі існують протягом всього XVI ст. і наприкінці його повністю змінюються новим типом — коробчастими. Гратчасті і мискові кахлі вставлялися у тло печі так само, як і горщикові. Коробчасті кахлі з'являються наприкінці XV—XVI ст. Конструкція їх складається з квадратної чи прямокутної глинняної пластини, з виконанням на ній рельєфним орнаментом, до якої прикріплювалася румпа циліндричної або трапецієподібної форми. Кахлі цього типу вже вмазувалися в тло печі румпою відкритою до вогню, а орнаментованою пластинкою — назовні. Серед коробчастих кахлів за конструктивними особливостями виділяються чотири основних типи: стінні або лицьові, якими викладалося тло печі; кутові, що використовувалися для викладання кутів печі; карнизові, що розділяли яруси печі та коронки або городки, які завершували верх печі. Орнаментована глинняна пластина коробчастих кахлів відтиску-

валася у дерев'яних або глиняних формах. У XVI ст. кахлі робляться квадратними, невеликих розмірів ($16,5 \times 16,5 = 18$ см) з товстою лицьовою пластинкою і великофігурним орнаментом, зробленим високим рельєфом. Оточувала орнаментальне зображення складнопрофільована, різьбленої конфігурації, рамка. Орнамент, найчастіше сюжетний або геральдичний. Більшість кахлів вкривалася поливою. Наприкінці XVI ст. з'являються зразки зі ступінчастою рамкою, які існують до середини XVII ст. Орнамент на них робиться, найчастіше, рослинний, чотиричасної композиції. Вони бувають безполивні, або вкриваються зеленою чи різокольоровою поливою. У першій четверті XVII ст. з'являються кахлі з одноступінчастою рамкою, які існують тривалий час (XVIII ст.). Розміри їх збільшуються ($17,0 \times 19,0 \times 17,0 = 19,5$ см), а товщина лицьової пластинки зменшується. Такі кахлі робляться, найчастіше, з геометричним та рослинним орнаментом центричної або чотиричасної композиції, хоча зустрічаються кахлі з сюжетним та геральдичним орнаментом. З другої половини — кінця XVII ст., коли попит на кахлі значно зростає завдяки поширенню кахляних печей серед широких верств населення у містах та сільських місцевостях, з'являється новий тип кахлів, у яких зовсім відсутня оточувальна рамка. Вони ще збільшуються у розмірах ($20,5 \times 22,5 \times 20,5 = 22,5$ см) і бувають іноді прямокутної форми. Орнамент на них, в основному, рослинний або геометричний і виходить за рамки однієї кахлі (килимовий). Такі кахлі поширюються в останній третині XVII ст. і використовуються у XVIII ст. Вони, найчастіше, робляться безполивні для біdnіших верств населення і полив'яні для заможних. Наприкінці XVII ст. з'являються малювані підполивні кахлі з сюжетними мотивами і зображенням пейзажів, що нагадують голландські, які набувають поширення з другої половини XVIII ст., коли кахлярство у містах, здебільшого, переходить на мануфактурне виробництво.

Гончарні осередки XVII—XVIII ст. Виробництво кераміки в XVII—XVIII ст. на Україні набуло великого розквіту. Це період, коли розвиваються керамічні осередки, одним з найбільших серед яких був Київ. З високо-якісних межигірських білопалених та совських глин київські майстри робили різноманітний полив'яний посуд для шляхти та заможних мешканців і простіший за формуєю, безполивний, для біdnішого населення. Тут працюють і майстри з інших осередків та іноземні гончари, які вносили нове в оздоблення керамічних виробів, збагачуючи київську кераміку. Прізвища деяких з них зафіксовано в архівних джерелах. Так, на запрошення Києво-Печерської лаври у Києві працювали Дем'ян Сулименко з міста Глинська та Захарко Кармазин з села Великі Будища на Полтавщині. Входили до гончарних цехів майстри з Німеччини, Голландії. Одним з визначних осередків стає Васильків, гончарі якого робили здебільшого посуд для села. Миски, тикви та глечики прикрашалися малюнками квітів, птахів та риб. Важливим гончарним осередком у XVII ст. стає с. Дибinci на Київщині, яке продовжує бути ним і тепер. У творчості гончарів села дуже відчувається вплив як кераміки Захуду, так і східних зразків. В орнаментах переважають мотиви пальметок і винограду. На півдні Правобережжя значним осередком керамічного виробництва стає Гончарна слобода Запорозької Січі. Тут працювали гончарі-втікачі з різних районів України. Вони робили фляги, баклаги та кухлі. Особливо славилася Гончарна слобода козацькими люльками, оздобленими сюжетними та орнаментальними рельєфами. На хуторах Запорозької Січі користувалися зробленими тут світильниками, що нагадували античні. Іноді каганці робили у вигляді горщиків з отворами на вінцях для підвішування. На Лівобережній Україні важливим осередком стає Чернігів. Його гончарі довго зберігають традиції старослов'янської кераміки. Вироби строгі, скромні, в орнаментуванні використовуються мотиви різьблення по дереву. З кінця XVII ст., особливо у XVIII ст., у побуті заможних селян та козаків з'являється посуд, малюваний кольоровими емалями та ангобами. У XVIII ст. такі майстерні виникають у Новгороді-Сіверському, Ніжині, Батурині, Глухові, Ічні, Переяславі та інших містах. У Батурині в середині XVIII ст. існував великий цех гончарів, де виготовляли столовий посуд, тонко формований і политий білими емалями. На Полтавщині в цей час зміцніли

такі відомі осередки гончарства, як Опішня, Глинськ, Миргород, Ромни, Зіньків. З XVIII ст. провідне місце займає Опішня, основною технікою малювання посуду в якій стає ріжкування. У Глинську в другій половині XVIII ст. широко застосовували в розписах мисок фляндровку. На Слобідській Україні головним виробничим осередком стає Харків, де виробляли миски і тарілки, оздоблені витисненими на крилах розетками і вкриті синьою кобальтовою поливою. На Поділлі створюються гончарні осередки у Смотричі, Барі, Кібличі, Бубнівці. Бубнівські миски, вази, глеки прикрашаються по червоному черепку ритмічним орнаментом з пальметок, винограду та квітів. На західноукраїнських землях головним осередком є Львів. Глиняний посуд львівські майстри поливали білими емалями і розписували синьою та кобальтовою фарбами. На Прикарпатті відомими гончарними осередками були Косів, Коломия, Кути, про що розповідають архівні документи.

Крім посуду українські гончари в XVII—XVIII ст. виробляли декоративні архітектурні вставки і пічні кахлі. Значним центром виробництва кахлів був Київ та його околиці — Межигір'я, Васильків, Іванків. Збільшенню виробництва кахлів сприяло будівництво храмів, громадських будинків. У зовнішньому декоруванні храмів Кисва, Чернігова, Переяслава, Ніжина, Батурина застосовували рельєфні та мальовані архітектурні вставки зображенням рослинних орнаментів, які розміщувалися на фризах стін та барабанах бань. Якщо у XVII ст. виробляли переважно рельєфні кахлі, то з середини XVIII ст. поширяється виробництво мальованих кахлів. Виконували малюнки трьома-четирма кольорами на світловому емалевому тлі. У XVIII ст. кахлі робили майже в усіх великих керамічних осередках України. Добре було розвинуте кахлярство на Чернігівщині, звідки кахлі вивозили в інші місцевості, а також в Росію. Тут у другій половині XVIII ст. діяли невеликі мануфактури з виробництва кахлів у Глухові, Батурині, Новгороді-Сіверському. У Городні наприкінці XVIII ст. робилися мальовані кахлі з сюжетними зображеннями: «Татарський вершник на коні», «Козацький старшина на коні з булавою і шаблею в руках» та ін.

У другій половині XVIII ст., внаслідок розширення торгівлі кахлями на ярмарках, кахлярство набуло ще більшого поширення. Їх починають виробляти в багатьох нових осередках Слобідської України і Полтавщини — Прилуках, Ічні, Глинську, Краснопіллі. Розвиток кахлярства на Наддніпрянщині, Поділлі та Волині у XVIII ст. відбувався приблизно тим самим шляхом, що й на Лівобережній Україні. В оздобленні кахлів на Правобережній Україні з'являється вибаглива рослинна орнаментація, жанрові сюжети й геральдичні мотиви.

Скло (рис. 7). Після татаро-монгольської навали виробництво скла на Україні занепало, але ж потроху продовжувало існувати, про що свідчать нечисленні писемні згадки. Нарікінці XV—XVI ст. воно поступово відроджується і набуває розквіту у XVII—XVIII ст. Його виробництво зосереджується у лісових районах України, серед яких найважливішим стає Чернігівщина, де на початку XVIII ст. вже існувало понад 120 гут. Одним з основних осередків гутного промислу стає Кисво-Печерська лавра, яка мала великі вотчини в лісowych районах, багатих на паливо і мінеральну сировину, зокрема на Чернігівщині. Її гути виробляли велику кількість продукції, починаючи від парадного посуду до аптечних склянок, що вивозилася на продаж у різні райони України, Росії та ін. В асортименті, крім пляшок, сулей, глеків, слойків, склянок, штофів, кварт, були іграшки і віконниця. У лаврських гутах виготовлялися вироби з кришталевого прозорого скла і простого — зеленого, синього, фіолетового і коричневого кольорів. Деякі кришталеві вироби прикрашалися витонченими малюнками, зробленими алмазним різцем. Серед декоративних елементів найчастіше зустрічаються гофровані стрічки та джгути. У питному посуді застосовують ліпні профільовані ручки. Деякі з них мають виступи на прямокутних згинах. Форми посуду розвивалися на основі кулі та циліндра: з кулі розтягувалися посудини овальної форми, з циліндра — чотирикутні штофи. З розплашеної з обох боків кулі отримували баклаги з вушками, які оздоблювалися ліпними прикрасами. Основним матеріалом для гутних виробів до середини XVIII ст. було зелене скло різних

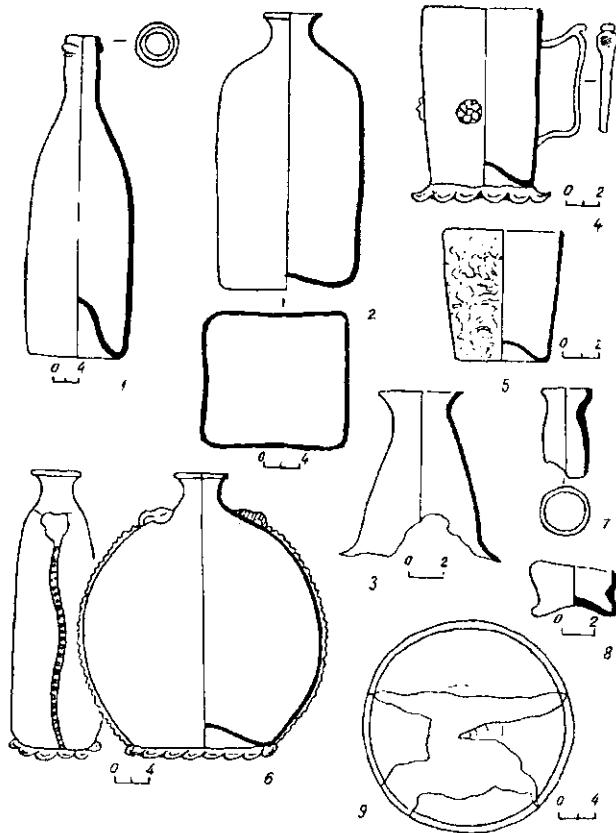

Рис. 7. Скляні вироби XVII—XVIII ст.: 1 — пляшка; 2 — штоф; 3, 7 — скляні вироби; 4 — кухоль; 5 — склянка; 6 — баклага; 8 — чорнильниця; 9 — віконниця.

лірні. Вони, звичайно, товстостінні, асиметричні, з кругле або багатогранне, увігнуте. Четвертий тип — аптечний та дрібний столовий посуд, серед якого переважають вироби з темного скла, а також зустрічаються вироби з кольорового скла (столовий посуд).

Посуд для пиття нараховував кілька видів, з яких в найбільш широкому вжитку були: склянки, виготовлені зі світлого чи безкольорового скла з увігнутим усередину (XVII—XVIII) або пласким (XVIII ст.) дном; кухлі, що були подібні до склянок, але мали ручку; стопки, чарки, які широко застосовувалися у XVIII ст. Склянки і кухлі прикрашалися наліпами у вигляді гофрованих стрічок по стінках та широких смуг з защипами по краю денець або скляними наліпами-розетками у вигляді квітів, хрестів, тощо, по стінках. З середини XVIII ст. починають виготовляти фігурні скляні вироби, які мають форму тварин. Гутне фігурне скло є самобутним явищем в історії мистецтва українського народу. Найулюбленишою фігурною посудиною стає ведмедик, що ймовірно, пов'язується з проявом пережитків одного з культів ранньослов'янського часу. Недаремно раніше казали «валити ведмежа», коли наливали горілку з такої посудини. Ці посудини були настільки популярними, що інколи нові для того часу форми посуду, наприклад круглі карафи, оздоблювали ведмежими головами. Віконниця виготовлялася круглої форми, подібної до давньоруської, але більших розмірів. Край її, загорнутий у середину, був трохи ширше, ніж у давньоруської. З другої половини XVIII ст. починають виготовляти квадратну віконницю невеликих розмірів. Віконниця робилася світло-зеленою або безкольоровою.

відтінків. З другої половини XVIII ст. починають виготовляти безбарвне і різокольорове гутне скло.

Основним продуктом скляного виробництва були посудини для зберігання речовин, посуд для пиття, дрібні скляні вироби та віконниця.

Посудини для зберігання речовин робилися чотирьох основних типів. Це «кварти» — вироби чотиригранної форми, з плічками, що поступово переходять у горло. Дно в них було дуже увігнуте. «Кварти» мали, звичайно, темно-зелений або брунатний колір. Другий тип — штофи, за формою дуже подібні до кварт, але менших розмірів і з більш пласким дном. Вони, як правило, бувають всіх відтінків зеленого кольору. Третій тип — пляшки, най масовіші вироби XVIII ст. Серед них переважають вироби темно-зеленого кольору, хоч є світлі та безко-

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЙ

ДО ЮВІЛЕЮ І. С. ВИНОКУРА

М. Б. Петров

4 липня 1995 р. виповнилося 65 років відомому вченому, одному з визначних спеціалістів у галузі слов'яно-руської археології України І. С. Винокуру — доктору історичних наук, професору, Заслуженому працівнику вищої школи України.

Іон Срулевич (Ізраїлевич) Винокур народився у смт Ружин Житомирської області. У 1948 р. він вступив на історичний факультет Чернівецького держуніверситету, після закінчення якого, 1953 р., повертається до Житомира і працює науковим співробітником обласного краєзнавчого музею. З 1957 р. він працює в Чернівцях, де створює історичний музей університету і стає його завідувачем. У 1962 р. він захистив кандидатську дисертацію «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.»

З 1963 р. І. С. Винокур працює на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського. У цьому вузі він пройшов шлях від асистента до професора. У 1978 р. І. С. Винокур захистив докторську дисертацію «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя», з 1980 р. — професор і одночасно продовжує завідувати кафедрою історії СРСР і УРСР (яку очолив ще у 1969 р.), з 1991 р. очолює кафедру

© М. Б. ПЕТРОВ, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

історії Східної Європи і археології. У 1981 р. йому присвоєно почесне звання Заслужений працівник вищої школи України.

Коло наукових інтересів Іона Ізраїлевича широке, про що свідчать його численні публікації. Вченому належить близько 300 наукових праць, в тому числі 7 авторських і колективних монографій: «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.» (Чернівці, 1960); «Історія та культура черняхівських племен» (К., 1972); «Давні слов'яні на Дністрі» (Ужгород, 1977); «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (Київ-Одеса, 1985); «Нариси історії Поділля» (Хмельницький, 1990); «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (Хмельницький, 1991); «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» (Кам'янець-Подільський, 1994).

Багато років І. С. Винокур працював над проблемами археологічного краєзнавства, досліджуючи різноманітні пам'ятки трипільської культури. Разом з цим вченим визначається і як один з провідних фахівців України з проблем вивчення пам'яток черняхівської культури і культури ранньосередньовічних слов'ян V-VII ст., а також — Київської Русі (Пражів, Слободище, Ружичанка, Рідкодуби, Бакота, Бернашівка та ін.). В останні роки І. С. Винокур провів дослідження у давньоруських містах Полонному та Ізяславі.

Чимало уваги І. С. Винокур приділяє організації польових досліджень за участю студентів і учнів. З 1963 р. він понад 30 років очолює Подільську археологічну експедицію Кам'янець-Подільського педінституту.

Усі книги, 15 брошуру і численні статті вченого об'єднані ідеєю спорідненості і взаємозв'язку племен і народів, які населяли Правобережжя у I тис. Зокрема, своїми працями І. С. Винокур відстоїв тезу про приналежність черняхівських племен Лісостепу до ранньослов'янських, а також їх генетичний зв'язок з наступними старожитностями східних слов'ян V-VIII ст. У цьому зв'язку важливі відкриття, зроблені дослідником, щодо вивчення язичницьких жертвеників-кагиць з кам'яними антропоморфними ідолами IV-VIII ст. (Ставчани, Бакота, Кремінна, Колодрібка, Межигір'я, Юрківці), а також у дослідженні та історичному осмисленні Бущанського скельного храму.

Саме проблеми етногенезу слов'ян за матеріалами Лісостепу України були покладені в основу доповідей І. С. Винокура на міжнародних археологічних конгресах у Варшаві (1965 р.), Празі (1966 р.), Братиславі (1975 р.), Софії (1980 р.), Києві (1985 р.); на симпозіумах у Пскові (1990 р.), Любліні (1978, 1993 рр.), Кишиневі (1991 р.) та інших, де він здобув визнання в зарубіжних наукових колах, удостоєний почесної медалі «Другові університету ім. Марії Кюрі-Склодовської в Любліні».

Останнім часом Іон Ізраїлевич завершив роботу над нововою монографією — «Слов'янські ювеліри Подністров'я», в якій систематизовані матеріали унікального Бернашівського ювелірного комплексу, відкритого у 1990 р. У своїх дослідженнях І. С. Винокур співпрацює з своїми учнями та колегами. Саме колективом авторів за участю І. С. Винокура видано «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (К., 1984).

Вчений постійно дбає про підвищення якості викладання курсу археології у вузах, про розгортання археологічного краєзнавства в школах. Користуються популярністю такі його посібники для вчителів і викладачів вузів: «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі» (К., 1967); «Історія Поділля та Південно-Східної Волині» (Кам'янець-Подільський, 1993, співавтор С. В. Трубчанінов); «Археологія України» (К., 1994, співавтор Д. Я. Телегін); «Історія України», ч. 1 (Кам'янець-Подільський, 1995, співавтор С. В. Трубчанінов).

Водночас І. С. Винокур виступає впродовж 60—90-х рр. організатором краєзнавчого руху. Під його керівництвом з 1965 по 1995 рр. проведено 9 Подільських історико-краєзнавчих конференцій, опубліковані їх матеріали. Він був також одним з організаторів краєзнавчих конференцій у Полонному та Ізяславі (1994, 1995 рр.). Вчений входив до авторського колективу і редколегії видань «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (К., 1971), фундаментальної книги «Репресоване краєзнавство (20—30-ті рр.)» (К., 1991). І. С. Винокур з 1991 р. — почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців. Він є членом наукових координаційних Рад з проблем: «Археологічні дослідження на Україні» (при Інституті археології НАН України), «Історичне краєзнавство в Україні» (при Відділенні історії, філософії та права НАН України), членом Правління історичного товариства Нестора-літописця, членом Спеціалізованої Ради при Інституті археології НАН України по захисту докторських дисертацій.

Отже, в свої 65 років Іон Ізраїлевич Винокур є авторитетним вченим, провідним краєзнавцем, громадським діячем і талановитим педагогом — наставником молоді. Щиро бажаємо Іону Ізраїлевичу міцного здоров'я, звершення нових творчих планів, пов'язаних з розвитком археологічної науки і краєзнавства в Україні.

Одержано 01.03.96

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ОБСТЕЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ
ЕПОХИ МІДІ, БРОНЗИ І
РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО
ЧАСУ НА СІВЕРСЬКОМУ
ДІНЦІ

Д. Я. Телегін, О. Й. Духін, Е. Є Кравченко

В долині Сіверського Дінця, як відомо, відносно добре вивчені похованальні пам'ятки епохи міді-бронзи, на підставі яких В. О. Городцов виділив культуру цього часу — ямну, катакомбну і зрубну. Шо ж до поселень цих культур, то про них в археологічній літературі вже значно менше відомостей. Зовсім мало ми знаємо про місця мешкання катакомбних племен, курганих поховань яких в цьому регіоні вивчено багато. Поселення ранньослов'янського часу в басейні Сіверського Дінця відомі також в невеликій кількості.

Дане повідомлення має на меті публікацію нових археологічних матеріалів з території Слов'янського і Краснолиманського районів Донецької області, виявлених тут за останні 10—15 років краєзнавцями О. Й. Духіним і Е. Є Кравченком. В повідомлення включені також деякі матеріали з розвідок в межах указаних районів, проведених тут в 1950—1956 рр. Д. Я. Телегіним і С. М. Одінцовою.

В 1983 р. значна частина місць, про які йтиметься далі, були обстежені експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна. Загалом авторами опрацьовані матеріали близько 20 місцевонаходжень, переважно міді-бронзи, що виявлені поблизу с. Рубці, м. Слов'яногорськ, сіл Богородичне, Шурое, Черкаське, Старий караван, Брусівка, Мала Діброва, Стародубівка, Андріївка, Райгородок. Ранньослов'янські поселення зафіксовано в урочищах Ведиліха і Стараця поблизу с. Богородичне, в ур. Кругленьське біля с. Шурое тощо. Переважна більшість цих пам'яток знаходитьться в долині Сіверського Дінця, менше їх відзначено на його притоках — Осколі і Казенному Торці. Нерідко різночасові матеріали збираються на одному і тому місцевонаходженні.

с. Рубці Краснолиманського р-ну Донецької обл. Після створення Червонооскільського водоймища проти села виник великий острів, що дістав назву Піщаний. В розміві західної частини острова протягом 20—30 м О. Й. Духіним в 1975—1982 рр. виявлено значне скупчлення первісної кераміки і кременю. У відшаруванні берега простежується культурний шар. Загалом в колекції понад 70 черепків доби бронзи і 28 крем'яних виробів. Кераміка доби бронзи без особливих домішок в тісті; орнаментована вона валиком, відбитками шнуря, зубчастим штампом, прокресленими лініями та ін. Знайдено також кілька пласких керамічних прясел (рис. 1). Судячи за типом кераміки поселення належить до зрубної культури.

На площі цього поселення,

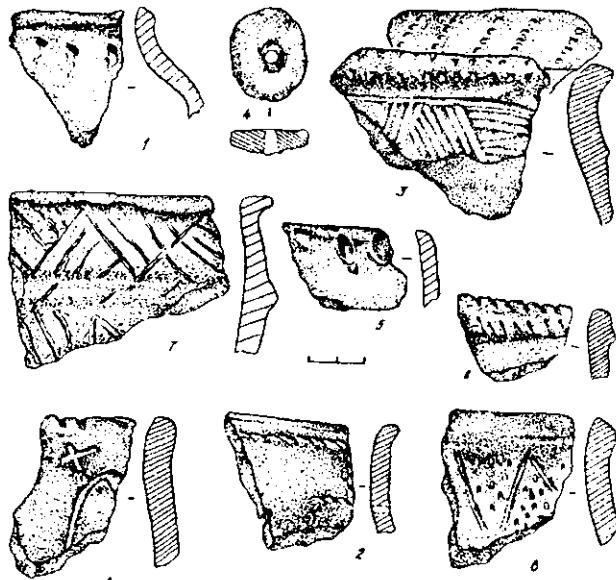

Рис. 1. с. Рубці, острів Піщаний. Кераміка зрубної культури.

© Д. Я. ТЕЛЕГІН, О. Й. ДУХІН, Е. Є КРАВЧЕНКО, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

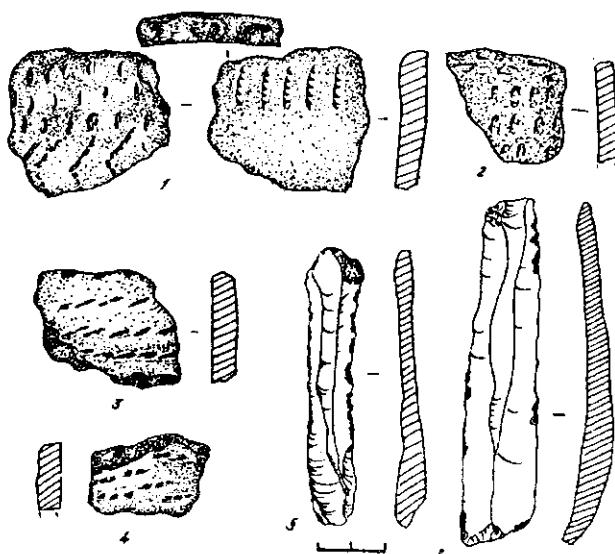

Рис. 2. Кераміка і крем'яні вироби пізньопалеолітичного-енеолітичного часу: 1, 5 — с. Рубці; 2—4, 6 — м. Слов'яногорськ.

менти кераміки і крем'яні вироби пізньопалеолітичного-енеолітичного часу (рис. 2, 2—4, 6).

с. Богородичне Слов'янського р-ну Донецької обл. Поблизу села виявлено два пункти з великою кількістю матеріалів: один — в ур. Ведиліха на правому березі Сіверського Дніця, і другий — на лівому березі цієї ріки, в ур. Стариця.

ур. Ведиліха знаходитьться на північний захід від села, на високому корінному березі Сіверського Дніця. Знахідки зібрані О. Й. Духіним на розораному полі, на площині 900×200 м. Серед них кераміка двох типів пізньої бронзи і ранньослов'янського часу, а також крем'яні вироби.

Кераміка доби бронзи відносно тонкоспинна, поверхня черепків рівнозагладжена. Всього зібрано близько 40 фрагментів. Це уламики плоскодонних горщиків, орнаментованих під вінцями чи по плічках розчленованим валиком або прогладженими лініями; на окремих черепках є відбитки шнуря, великоузубого гребіння, насічки тощо (рис. 4, 1—3).

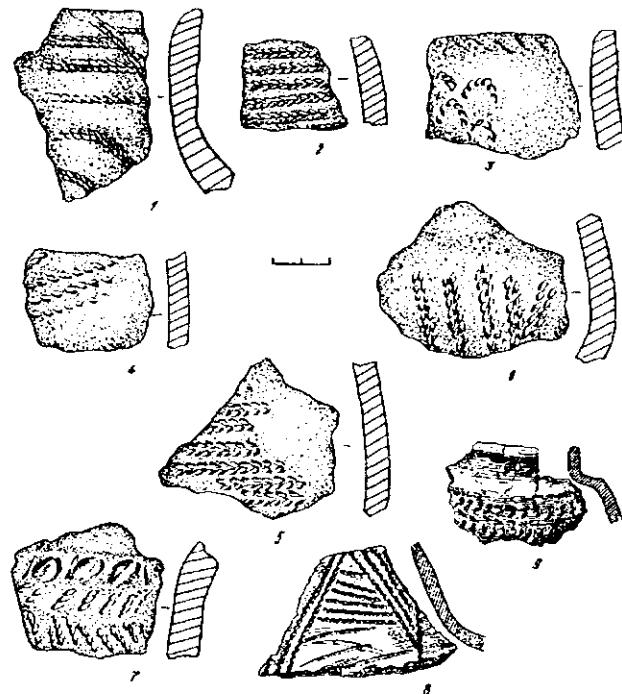

Рис. 3. Кераміка катакомбної культури: 1—7 — м. Слов'яногорськ, 8 — с. Яремівка, 9 — ур. Бондаріха.

крім того, виявлено окремі фрагменти посуду пізньопалеолітичного-енеолітичного часу з гребінцевим і ямковим візерунком (рис. 2, 1), що очевидно є синхронним численним крем'яним виробом (рис. 2, 5).

м. Слов'яногорськ Донецької обл. На захід від міста Слов'яногорськ (5 км) в напрямку до с. Студенок Ізюмського району Харківської області в кварталі 136 заказника лісгоспу (лівий берег Сіверського Дніця) О. Й. Духіним і Е. Є. Кравченком в 1977 р. зібрана цікава колекція кераміки катакомбної культури. Знахідки виявлені на розораному полі на площині 25—30×100 м. Загалом — понад 20 фрагментів. Колір черепків червонуватий, в тісті незначна домішка піску. Вінці горщиць інтенсивно орнаментовані відбитками тасьми в різних комбінаціях візерунку (рис. 3, 1—7).

Серед матеріалів поселення виділяються окремі фрагменти кераміки і крем'яні вироби (рис. 2, 2—4, 6). Серед матеріалів поблизу села виявлено два пункти з великою кількістю матеріалів: один — в ур. Ведиліха на правому березі Сіверського Дніця, і другий — на лівому березі цієї ріки, в ур. Стариця.

ур. Ведиліха знаходитьться на північний захід від села, на високому корінному березі Сіверського Дніця. Знахідки зібрані О. Й. Духіним на розораному полі, на площині 900×200 м. Серед них кераміка двох типів пізньої бронзи і ранньослов'янського часу, а також крем'яні вироби.

Кераміка доби бронзи відносно тонкоспинна, поверхня черепків рівнозагладжена. Всього зібрано близько 40 фрагментів. Це уламики плоскодонних горщиків, орнаментованих під вінцями чи по плічках розчленованим валиком або прогладженими лініями; на окремих черепках є відбитки шнуря, великоузубого гребіння, насічки тощо (рис. 4, 1—3).

Кераміка ранньослов'янського часу (блізько 200 фрагментів) товстоствінна з грубозагладженою поверхнею; в тісті домішка великотовченого шамоту. Виділяється дві форми посуду: горщиці з відведеними назовні вінцями та пласким дном і 33 уламики пласких покришок (рис. 4, 5). Як горщики, так і покришки позбавлені орнаменту майже повністю. Лише в окремих випадках по зразу вінець є слабкі насічки, на деяких черепках зустрічаються видовжені заглибини. Виявлено два мініатюрні гострореберні горщики (рис. 4, 6). Okremу групу ранньослов'янської кераміки складають фрагменти кружального посуду (6 шт.), в тому числі кілька вінців з сильно відігнутим назовні краєм (рис. 4, 4). Виділяється три ліпні петельчасті ручки. Виявлено 4 глинняних прясла.

ур. Стариця поблизу села Богородичне на лівому березі Сіверського Дніця. Трохи північніше від моста (через ріку)

виявлене велике різночасове поселення, що розміщене на піщаному підвищенні в заплаві ріки. Знахідки зібрані на розораному полі на площині 800×400 м.

Колекція включає, головним чином, ранньослов'янську кераміку і дрібний мікролітічний крем'яній. Знайдено також кілька стінок посуду з багатоваликовою орнаментацією та з валиком під зрізом вінець.

Ранньослов'янська кераміка груба, ліпна, з домішкою шамоту. Всього 67 фрагментів. Виділяється дві форми — горщик і пласкі покришки з за-гнутим краєм. Останніх — 19, решта — уламки горщиків. Кераміка не орнаментована.

Із особливих знахідок на поселенні варто відзначити наявність тут ллячки і маленько-го гострореберного горщика. Знайдено кілька залишків серпів і п'ять глиняних прясел, з них деякі орнаментовані, в тому числі одне — свастикоподібними знаками (рис. 4, 7, 8).

с. Шуріве Краснолиманського р-ну Донецької обл. На заході від села, на відстані 4—5 км, в заплаві лівого берега Сіверського Дніця знаходиться озеро Кругленьке. На його східному березі зібрані різночасові матеріали, що зосереджувались на невеликій площині, в тому числі 30 фрагментів кераміки зрубної культури, понад десять уламків товсто-стінних черепків раннього залишкового віку, а також крем'яні вироби.

Черепки зрубної культури орнаментовані головним чином лінійним візерунком, на окремих є відбитки гребінця, або невисокий валик під зрізом вінця (рис. 5, 1—3).

В зондажах встановлено, що кераміка доби бронзи залягає в чорноземному шарі, на глибині 0,3—0,5 м.

с. Старий Караван Краснолиманського р-ну Донецької обл. 1977 р. О. Й. Духіним зібрана значна колекція кераміки зрубної культури. Матеріали зустрічаються на площині 120—150 м. Крім кераміки, тут виявлені зернотерки, крем'яні серпи. Відзначено залягання знахідок в гумусному шарі на глибині 0,3—0,5 м.

Серед знахідок доби бронзи вінці, стінки, пласкі десни. В основному матеріал належить до широко відкритих горщиків за формуою близьких до банкодібної, вінця заокруглені, звичайно трохи відхи-

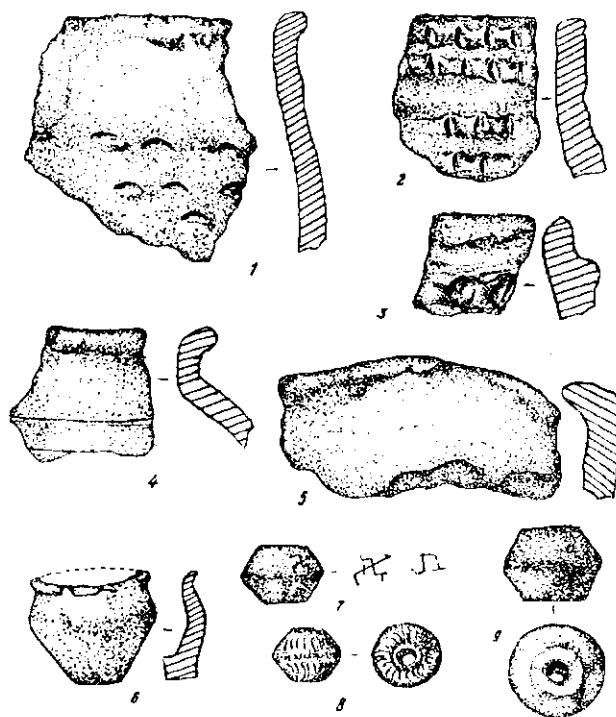

Рис. 4. Керамічні вироби епохи бронзи (1—3) та ранньослов'янські (4—9); 1—6, 9 — ур. Ведиліха, 7, 8 — ур. Старія.

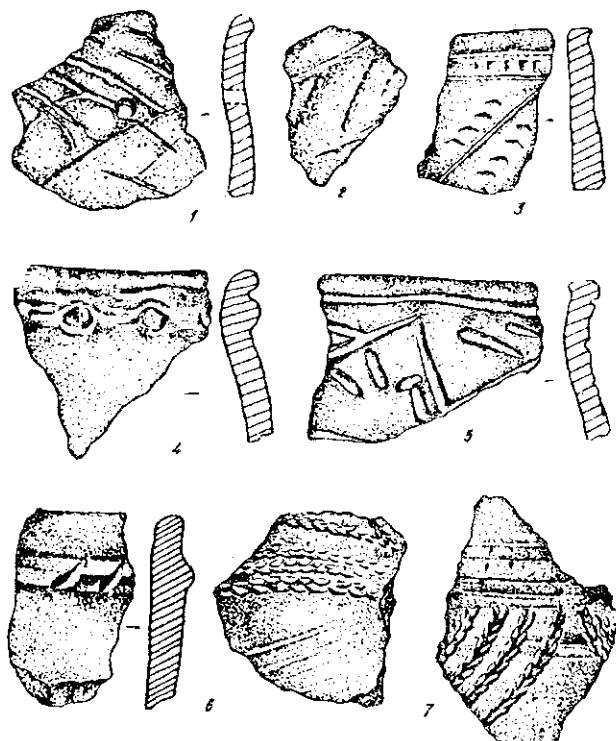

Рис. 5. Кераміка зрубної (1—6) і катакомбної (7, 8) культур; 1—3 — с. Шуріве, 4—8 — с. Старий Караван.

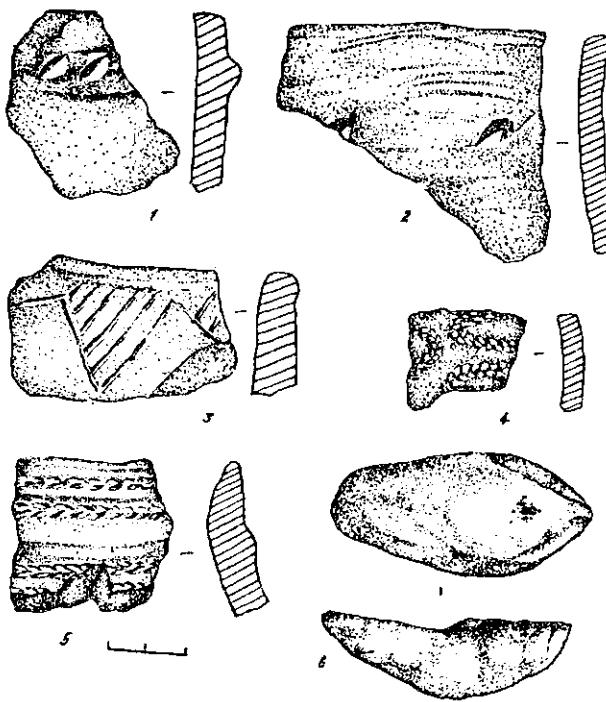

Рис. 6. Фрагменти глиняного посуду (1—5) і ллячка (6) епохи бронзи. 1. с. Андріївка; 2. с. Мала Діброва; 3. с. Стародубівка; 4—6. с. Райгородок.

которих горщиків, що мали орнамент у вигляді рядів ямок неправильних обрисів. На одному фрагменті є прокреслений орнамент (рис. 6, 2). Поселення належить до бондаріхінської культури.

с. Стародубівка Краснолиманського р-ну Донецької обл. На західній околиці села 1975 р. О. Й. Духіним зібрана невелика колекція кераміки зрубної культури, оздобленої валиком з прокресленими лініями або без орнаменту (рис. 6, 3). В селі знайдено також крем'яній серп.

с. Черкаське Слов'янського р-ну Донецької обл. В центрі села на високому березі р. Сухий Торець поблизу виходів кременю О. Й. Духіним 1977 р. виявлено майстерня по обробці кременю. Тут на досить обмеженій площі (15×20 м) зібрано понад 500 кременів, в тому числі нуклеуси та їх заготовки (20 екз.), великі відщепи й уламки кременю, товсті первинні пластини, заготовки знарядь макролітичного типу. Готові знаряддя праці відсутні. Майстерня може датуватись, очевидно, добою енеоліту-бронзи.

с. Андріївка Слов'янського р-ну Донецької обл. На правому березі р. Сухий Торець, за 800 м північніше села, на невисокому підвищенні в заплаві ріки О. Й. Духіним виявлено поселення епохи пізньої бронзи, що займає площу 50×100 м. Знайдені зібрані на розораному полі — всього близько 100 фрагментів кераміки. Черепки міцні, широкі. Вінця посуду заокруглені на зрізі, відхилені назовні. Орнамент під вінцями у вигляді валика з зашипами (8 фр.), у вигляді прогладжених ліній (4 фр.), з зашипами по стінках (6 фр.), відбитками великоузубого гребінця (рис. 6, 1). Один горщик був прикрашений відбитками шнуря, на другому шнур поєднується в системі візерунку з прокресленими лініями. Колекція в цілому належить до зрубної культури. Виділяється, крім того, кілька фрагментів з баґатоваликою орнаментацією.

с. Райгородок Слов'янського р-ну Донецької обл. Поблизу села виявлено три місцезнаходження: біля молочно-товарної ферми, сільського кладовища і в урочищі Старе.

Перше з них належить до епохи пізньої бронзи. Розташоване воно на південній схід від села на лівому березі Казенного Торця. Знайдені зібрані з викидів силосної ями в 1982 р. Серед них фрагменти товстостінних горщиків, невелика частина яких прикрашена окремими пальтово-нігтівими ум'ятинами, розчленованими такими ж ум'ятинами, зробленими валиком. Знайдена глиняна ллячка (рис. 6, 6), крем'яній ніж-серп з двобічною обробкою.

Аналогічні знахідки пізньої бронзи зібрані й поблизу сільського кладовища.

ур. Старе розташоване на північний схід від села на лівому березі Казенного Торця. Тут зібрано значну колекцію знахідок доби бронзи і пізнього середньовіччя. Кераміка, в основному, належить до катакомбної культури, прикрашена тасьмою і шнуром (рис. 6, 4, 5). Всього зібрано близько 20 фрагментів.

В ур. Старе колись містився центр козацької паланки Ріпнин Юорт, тому тут знаходять значну кількість руських і польських монет, знайдена також бронзова іконка, кістяні накладні пластини з орнаментом тощо.

Матеріали розвідок в Слов'янському і Краснолиманському районах значною мірою доповнюють дані до археологічної карти краю. Звертає на себе увагу факт виявлення в межах Слов'ян-

лені у верхній частині назовні. Колір кераміки від сірого до жовто-рожевого, а внутрішня частина має темний колір. Валики мають форму двох типів, один товстий, заокруглений, який розчленовано пальтовими зашипами або косопоставленою паличкою, другий — тонкий і гострий валик, що теж буває розчленованим. Крім валикового зустрічається орнамент, виконаний широкими лініями, а також у вигляді штампа з наколом або підтрикутних прокреслених ліній (рис. 5, 4—6).

На площі поселення знайдено кілька черепків бондаріхінського типу, а на протилежному березі ставка зібрано кераміку катакомбної культури; прикрашена тасьмою (рис. 5, 7, 8).

с. Мала Діброва Краснолиманського р-ну Донецької обл. За півкілометра на схід від села над заплавою лівого берега Сіверського Дніця в 1977—1978 рр. О. Й. Духіним і Е. Є. Кравченком зібрані великі фрагменти кераміки пізньої бронзи і окремі крем'яні вироби. Черепки (35 екз.) відносно тонкостінні, без помітних домішок в тісті, належать до висо-

ського, Краснолиманського і південної частини Ізюмського районів ряду поселень з катакомбною керамікою. Ще під час розвідок М. В. Сиболова в багатьох пунктах на заплавній терасі Сіверського Дніця були зібрані фрагменти катакомбної кераміки. Такі ж знахідки відзначені в 50-х рр. розвідкою Д. Я. Телегіна і С. М. Одинцовової села Яремівка Ізюмського району Харківської обл. і в ур. Бондариха південніше м. Ізюм (рис. 3, 8, 9). Тоді ж було відкрите і катакомбне поселення з наявністю культурного шару в с. Банне-Сахалін (тепер територія м. Слов'яногорськ). В 70-х рр. це поселення було вдруге виявлене експедицією С. Н. Братьченка.

Як видно з викладеного вище, за доби пізньої бронзи узбережжя Сіверського Дніця було густо заселене носіями зрубної культури. Багато виявилося тут місцевих знахідок з грубою ліпною керамікою без орнаменту, домішкою шамоту в тісті. Ці пункти ми позначили вище як ранньослов'янські.

Одержано 09.04.88

НОВА СКУЛЬПТУРА З ОЛЬВІЙ

Н. О. Лейпунська, Т. Л. Самойлова

В 1991 р. на ділянці НГС в Ольвії була знайдена мармурова скульптура (рис. 1—6). Її виявили в західній частині ділянки, у верхньому рівні сіроглинистого шару, безпосередньо під гумусом (кв. 96, 091-НГС-522). В цьому місці ділянки спостерігається сповзання ґрунту на схід. Скульптура була в переміщеному ґрунті. Вона потрапила сюди, скоріше за все, з Верхнього міста, скинута вниз під час одного з розгромів міста, найвірогідніше, у ранньоримський час.

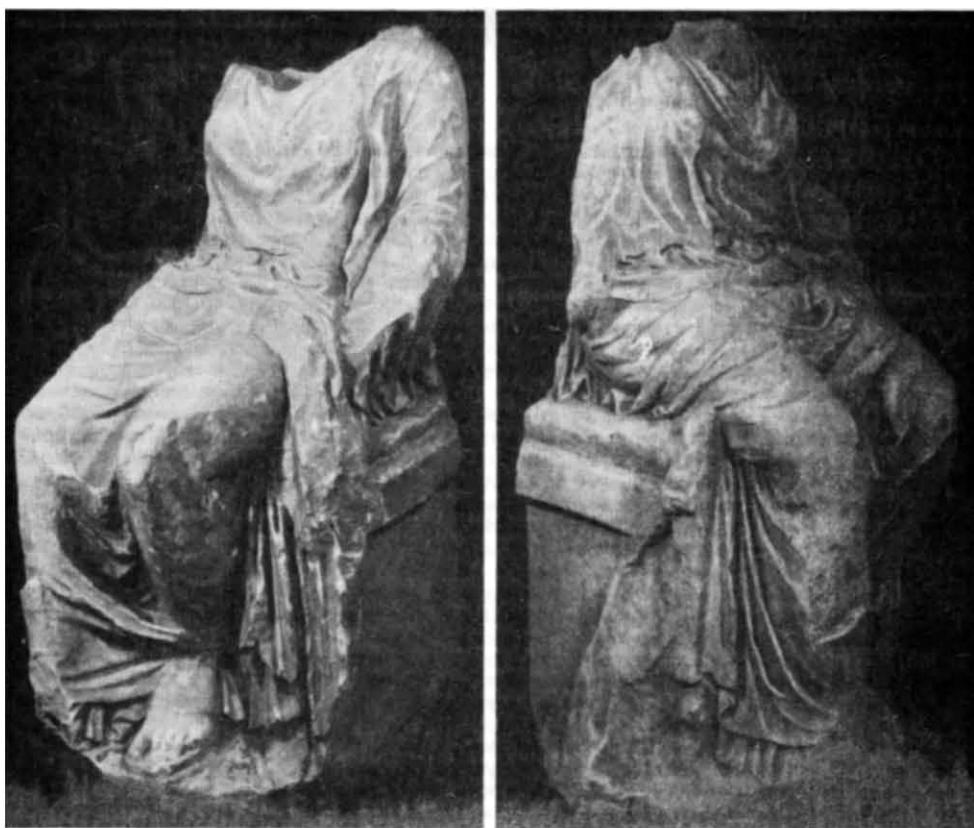

Рис. 1; 2. Скульптура жінки, що сидить. Загальний вигляд.

© Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА, Т. Л. САМОЙЛОВА, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

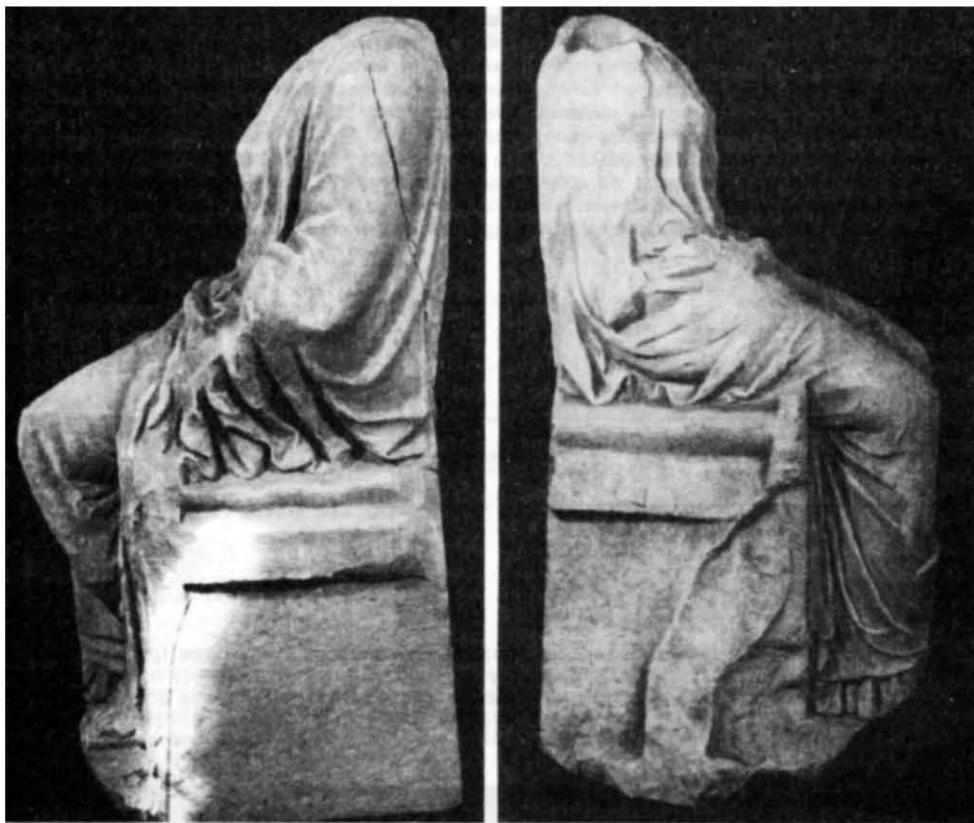

Рис. 3; 4. Скульптура жінки. Вид збоку.

Ця скульптура — унікальна знахідка не тільки для Ольвії, а й для Північного Причорномор'я. Великих скульптур такого високого рівня, крім однієї жіночої постаті, яка зберігається у ОАМ (інв. 50067), поки в Ольвії не знаходили. Та їй сюжет — молода жінка, яка сидить, — широко відомий у дрібній пластичці, досі невідомий у предметах ольвійського мистецтва. Звичайно жіночі фігури, що сидять, є виключно зображеннями Кібелі, у яких сувро дотримано певної іконографії. Цього не помітно на нашій скульптурі.

Статуя являє собою постать молодої жінки, що сидить на табуреті. Висота всієї фігури — 0,87 м, до табурета — 0,46 м, розміри в плані по найширшій частині — 0,43×0,43 м. Скульптура пошкоджена — втрачена приставна голова, частково руки, стопа лівої ноги, по корпусу проходять тріщини, поверхня місцями стерта, особливо у верхній частині — в ділянці плечей і грудей. Тильний бік фігури оброблений повторно — підтесані спина і верхня частина табурета, причому так, що первинно зображені тут складки одягу простежуються надзвичайно слабо. В тильній частині зроблено п'ять отворів для пітирів — один у центрі спини, чотири — симетрично, по кутах підставки (рис. 6). Скоріше за все, скульптура в її первинному вигляді була кругла, призначалася для оглядання з усіх боків, пізніше її пристосували для встановлення в ніші. З лівого боку табурета, по діагоналі, помітний довгий аморфний відкол.

Молода жінка сидить у динамічній позі, з легким уклоном вліво. Верхня частина тіла випростана, ліва трохи повернута плечем уперед. Ноги дещо розставлені в колінах, але при цьому зберігається витонченість пози. Ліва нога висунута вперед і, очевидно, стояла на всій стопі, права, від коліна, відсунута назад, п'ята леді підведена. Ліва рука втрачена, але, судячи за складками одягу на боці, вона була піднята, або, у всякому разі, не була щільно притиснута до корпусу. Права рука висунута від ліктя вперед, передпліця розташоване паралельно сидінню. Сліди підлокітника непомітні, передпліця лежить на складках одягу, які спадають на табурет. Можливо, вона тримала якийсь предмет, що давав руці опору. Анatomічні пропорції фігури додержані досить чітко. Голова втрачена, але, скоріше за все, в давнину вона була приставна — місце її розташування в основі шні (15×15×6 см) по внутрішній поверхні оброблене, але досить грубо. Однак жодних слідів отворів або виступів для прикріплення не виявлено.

Жінка одягнута в короткий хітон і довгий плащ. Одяг напівпрозорий, не приховує модельовання грудей, ніг, форма яких добре простежується під тканиною. На грудях хітон лежить вільними, досить широкими складками, утворюючи кут, у талії (можливо, двічі) оперезаний, і трохи нижче її становить смугу із заглиблених, вигнутих хвильстих складок.

Довгий гіматій огортає всю постать, групуючись складками від плечей. В його зображенні помітне прагнення митця надати одягу особливої малювничості. З лівого плеча плащ спадає за спину (тут, як і в правій частині, його зображення було знищено повторною обробкою, помітні лише слабкі його сліди), потім тканина йде під руку, де складки модельовані досить рельєфно, переходить на живіт і коліна, формуючи заглиблені горизонтальні складки, і потім, частково

Рис. 5. Скульптура жінки. Вид спереду.

Рис. 6. Тильна сторона скульптури.

притиснутий коліном гіматій опускається до основи скульптури групою вільно спадаючих складок. Особливо рельєфно модельювана нижня частина одягу, де вертикальні краї тканини зроблені загостреними, глибина проміжків між складками — до 1,5 см. Під лівою рукою, біля ріжка табурета, простежується потовщення тканини.

Права рука від самого плеча вкрита плащем, вертикальний край його дещо хвильстий, досить різко загострений, лежить між рукою і корпусом, дотримуючись положення фігури і немовби огортаючи руки. З передпліччя тканина на всю його довжину спускається до сидіння, де вона модельювана рядом неспокійних кутових хвиль, що відходять за спину.

Ноги теж вкриті плащем, але під ним цілком виразно простежується їх струнка форма. Ліва нога стоїть прямо, тканина на ній здається щільною. З лівої гомілки гіматій переходить на праву, немовби огортаючи її по циклотоці. Стопа зображена старанно і реалістично, пророблені всі пальці та їх деталі, вона стоїть на високій підошві сандалії, а на підйомі, хоч і дуже невиразно, а все-таки простежуються сліди ремінців, можливо, з круглою пряжкою в центрі. Судячи з відстані між великим і другим пальцем, тут проходив один з ремінців сандалії, який з'єднував підошву і пряжку.

Жінка сидить на табуреті з подушкою, ніжки табурета вертикальні, прямі, в нижній частині, можливо, були прикрашені кульками.

В пошуках паралелі до ольвійської скульптури, встановлення її датування та походження, визначення змісту й образу звернімось до класичних і досить добре відомих взірців грецької пластики.

Так, певна близькість загального вигляду фігури, її одягу помітна між наявною скульптурою та рельєфом зі скарбниці Лето в Мантинеї (блізько 330 р.) із зображенням муз¹. Одна з муз (права) сидить в аналогічній позі, хоч дещо в іншому ракурсі, в правій, трохи піднятій руці вона тримає сувій (?), ліва лежить на коліні. Правда, складки одягу були модельовані дещо статичіше, ніж на ольвійській статуй, але все-таки розміщення їх схоже. Найближча схожість помітна в прийомі перехвату циклотоці нижньою частиною плаща, перекинутого від лівої ноги до правої. Аналогічна деталь є на рельєфах саркофага плакальниць із Сідона² і тут складки плаща огортають ноги жінки, яка сидить.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на уявну простоту, цей прийом у такому чіткому його вираженні не так уже часто зустрічається в пам'ятках грецького мистецтва, тому на перелічені паралелі не можна не звернути уваги.

Певна схожість з ольвійською скульптурою в постанові фігури, характері формування складок одягу помітна на деяких аттических надгробних рельєфах, зокрема на рельєфі Мнесарети (блізько 480 р.), жінки із служницею з Прея (друга четверть IV ст. до н. е.), стелі Каллісто³ (кінець IV ст.).

Ряд аналогій у деталях скульптури простежується і на інших пам'ятках класичного часу.

Так, сандалія аналогічної форми, взута на ногу Ніобіди К'ярамонті⁴, а кругла пряжка на її ремінці, помітна на нозі Гегесо з славнозвісного античного рельєфу⁵. Схожа форма табурета на прямими вертикальними ніжками, прикрашеними кульками в нижній частині, зображені на фризах Парфенона. Там же є зображення табуретів з подушкою,— на такому сидінні сидить Діоніс (східний фріз Парфенона)⁶.

Досить близьким є і зображення жінки з Одеського музею, про яке йшлося вище. Ця постать за розміром майже сягає зросту людини. Вона стоїть, спираючись на праву ногу. Праву руку втрачено, але положення плеча вказує на те, що рука тут не прилягала до тла, а була піднятою та відведену вбік. Ліва рука зігнута в лікті та прилягає до тіла.

Жінка одягнена у довгий хітон, підперезаний в талії, та гіматій. Складки хітону на грудях модельовані аналогічно тому, як це зроблено на нашій скульптурі. Гіматій покриває плечі та руки. Одяг падає продольними складками, які теж модельовані досить глибоко. Ця статуя трактувалася як каріатида та датувалася IV ст. до н. е.

Але, незважаючи на близькість цих деталей, ольвійська скульптура, як здається, все ж не може датуватись часом класики. Весь вигляд молодої жінки з точним додержанням пропорцій тіла, одягненої в мальовничо драпіроване вбрання, свідчить про дещо пізніший час. Модельовання гіматія тут не відіграє самостійної орнаментальної ролі, воно лише підкреслює особливості жіночої постаті. Навмисне підкреслена і оголеність правої ноги, вирізняється груди. Складки одягу виконані в різному стилі, що створює певний неспокій і живість образу, характерні для елліністичного мистецтва. З одного боку, під правою рукою, глибокі вугласті вигини створюють враження вологої тканини, з другого — спадаючий від стегна край плаща являє собою прямі глибокі хвилясті складки з гострим зовнішнім краєм. Последніня невеликих площин і заглиблень створює досить виразну гру сійтів і тіні, а вся композиція побудована так, що першорядно тут є постать живої жінки, а не декоративність. Здавалося б, що на користь датування скульптури IV ст. говорять схожість із згаданим мантійським рельєфом, характер модельовання одягу, постава ніг, особливо характерна для школи Праксителя, граціозність постаті і пози. Однак скульптор створив образ скоріше узагальнений, дещо ідеалізований, хоч і цілком реалістичний. Реалістичне трактування образів і декору особливо характерне для елліністичного мистецтва. Здається реальнішим датувати ольвійську скульптуру часом початку еллінізму, скоріше за все першою половиною III ст. до н. е. Щодо її походження, то здається можливим віднести статую до кола олександристської або малоазійської елліністичної скульптури. Поки ми не маємо будь-яких конкретних даних, які підтверджували б це припущення. Та все-таки м'якість модельовання, мальовничість усієї фігури, виведення на перший план образу молодої живої жінки, хоч і ідеалізованої, відсутність ієвної сухості, характерної для аттичного мистецтва, свідчать про можливість такого походження ольвійської статуї. Побічно свідчить про це і значне число взірців пластики олександристської школи, які знаходяться в Ольвії⁷.

Значні ускладнення викликає інтерпретація образу скульптури — тут повністю відсутня будь-яка атрибутика, а прямих аналогій нашій статуї ми поки що не знайшли.

Звичайно, сидячі жіночі постаті — це зображення Деметри, Кібелі, відомі такі зображення муз, мойр та подекуди — інших жіночих божеств. Деметру звичайно зображують жінкою зрілого віку, образ молодої Деметри трапляється дуже рідко. Зустрічаються круглі скульптури та рельєфи з зображеннями сидячих муз і мойр — такі сюжети відомі на фронтонах Парфенона, згаданому рельєфі з скарбниці Лето в Мантії, до них належать дещо пізніше зображення муз з Аргосу⁸ та ін.

Найімовірнішим нам здається визначення образу нашої статуї як зображення музи. Про це побічно свідчить і той факт, що вона, скоріше за все, входила до складу скульптурної групи, а музи звичайно зображувались не менш як по три фігури разом. Про те, що композиція скульптури була складніша, ніж та, в якій вона дійшла до наших днів, свідчить наявність описаного вище сколу з лівого боку табурета і старанно завершена прорисовка його з протилежного, правого, боку. Якщо врахувати, що в терасній частині Ольвії в елліністичний час був театр, то, цілком можливо, що ольвійська муз стояла саме там. Мабуть, після того, як статуя була використана для окраси якоїсь споруди у складі групової композиції, крайня права фігура була відокремлена, тильна її частина підтесана, в ній зробили отвори для штирів, а потім встановили, скоріше за все, в ніші. При вивчені слідів підтесування, на тильному боці статуї були виявлені сліди роботи троянки, інструмента, характерного для перших століть н. е. Отже, можна припустити, що повторна її обробка мала місце саме в цей час. Цілком імовірно, що скульптура була скинута вниз під час однієї з варварських нападів.

Весь характер її образу, стилістика зображення, тонкість проробки деталей свідчать про те, що ольвійська муз являє собою оригінальний витвір неабиякого грецького митця, що працював в елліністичний час.

Примітки

¹ Hamann R. Geschichte der Kunst.— Bd. I.— S 689.

² Winter F. Kunstgeschichte in Bildern.— Berlin, 1912.— S. 913, 5, 6.

³ Diepolder H. Die Attische Grabreliefs des 5 und 4. Jhs. V. Chr.— 1971.— Taf. 26, 27; Semni Karousou. Musee National. Guide illustre Musee.— Athenes, 1983.— № 732; Hamann R. Op. cit...— Abb. 737, 738.

⁴ Alecher L. Griechische Plastik, III.— Berlin, 1956.— Taf. 39.

⁵ Hamann R. Op. cit.— Taf. 730 и многие другие издания.

⁶ Там же.— Abb. 640 и многие другие издания.

⁷ Русаєва А. С. Культура, искусство, релігія // Археологія Української ССР.— Т. 2.— 1986.— С. 531.

РЕЦЕНЗІЇ

Damm I. G. GOLDSCHMIEDEARBEITEN DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT AUS DEM NÖDLICHEN SCHWARZMEERGEBIET. Katalog der Sammlung Diergart 2 // Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte /Hrsg. vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln.— 1988.— 21. Band.— S. 65—210.

М. Ю. Трейстер

В различных музеях Германии хранятся несколько коллекций изделий античного художественного ремесла, происходящих из Северного Причерноморья. Так, например, в составе известной коллекции Джеймса Лёба в Античном собрании Мюнхена имеются такие шедевры ювелирного искусства, как золотая диадема в виде «гераклова узла» из Керчи с фигурами гиппокампов и Ники, ранее датированная ок. 300 г. до н. э., однако в последнее время относимая к кругу памятников типа диадемы из Артюховского кургана первой половины II в. до н. э.¹. Из этого собрания происходят и некоторые ольвийские находки, например, бронзовая фигурка Эрота². Кроме того, в фондах Музея нами была обнаружена группа предметов, судя по записи в инвентарной книге, происходящая из окрестностей Керчи, представляющая собой находки из некрополей различного времени, в том числе 3 граненые ворврорки пирамидальной формы (№ 4099) типа, хорошо представленного в нимфейских погребениях V в. до н. э., бронзовый кнаф с ручкой, конец которой оформлен в виде лебединой головки (№ 4097), бронзовая полусферическая миска (№ 4096), а также предметы из погребений первых веков н. э., в том числе ажурная пряжка с завитками и щиток пряжки, также ажурный в виде сарматской тамги (№ 4104), фибула (№ 4102), браслеты (№ 4108)³. Указанные находки поступили в мюнхенский музей в 1913 г. из коллекции Йоханнеса Сивекинга.

Представляет интерес собрание гамбургского Музея искусств и ремесел. Среди коллекции античного ювелирного искусства имеется комплекс золотых украшений из тисненой фольги, достаточно типичный для богатых погребений боспорских некрополей II—III вв.: венок, браслет, золотые листики от венка или погребального полога, накладки на пряжки и наконечники ремней. Известно, что находки происходят с юга России и были куплены гамбургским музеем на аукционе в 1966 г.⁴.

Пожалуй, наиболее значительной является коллекция Мерля де Массоно, бывшего управляющего царскими виноградниками в Крыму и на Кавказе, впоследствии основателя Восточного банка в Париже, собранная на Юге России в 1890—1895 гг. В 1907 г. коллекция была предложена для продажи Императорским музеям в Берлине. Таким образом, в настоящее время, в собраниях Государственных музеев Берлина и Государственных музеев Пруссского культурного наследия (Берлин, Шарлоттенбург), хранится значительное собрание изделий из золота, серебра, бронзы, стекла, найденных в Северном Причерноморье⁵. Часть коллекции Мерля де Массоно, объединяющая главным образом находки эпохи переселения народов, попала на временное хранение в доисторический отдел Этнографического музея в Берлине, причем средства для ее покупки, 42500 рейхсмарок, были предоставлены И. фон Диргардтом. После смерти последнего, в соответствии с его завещанием, коллекция с помощью Ф. Фремерслорфа была приобретена городом Кельном и с марта 1974 г. вошла в состав Римско-Германского музея⁶. Фибулы из коллекции Диргардта были изданы И. Вернером в 1961 г.⁷.

Предметом публикации хранителя собрания И. Г. Дамм послужили главным образом изделия из драгоценных металлов IV—V вв. Работа включает три основные части: введение и историю исследования (с. 65—71); разделы, посвященные находкам из двух склепов, раскопанных в Керчи 24 июня 1904 г. и их хронологии; керченской и тилигульской диадемам и сопутствующим предметам (с. 71—94); каталог находок (с. 95—193). В качестве приложения публикуется перечень избранных керченских склепов с частично неограбленным богатым инвентарем (с. 194—201). Во введении отмечается, что большинство публикуемых предметов ювелирного искусства происходит из Керчи (30%), а также Германассы (15%). 20% находок не имеют точного происхождения, остальные изделия были найдены в различных пунктах Северного Причерноморья. Далее описывается история раскопок позднеантичных склепов Керчи с исчерпывающей библиографией, включающей не только привычные глазу отечественного читателя отчеты В. В. Шкорпила, но и публикации президента Национального общества антикваров Франции Жозефа де Байе, который, начиная с 1888 г., занимался древностями Крыма⁸. После краткого упоминания находок из керченских склепов, открытых на Госпитальной улице 24 июня 1904 г. Б. В. Фармаковским в «Archäologischer Anzeiger» за 1905 г., они в большей или меньшей степени послужили предметами исследований А. Гетце, Л. А. Мацулевича, М. И. Ростовцева, А. Альфельди, Н. Феттиха, Й. Вернера, И. П. Залесской, А. К. Амброва, Й. Тейрала, замечания которых, касающиеся хронологии и этнической принадлежности гробниц, рассматриваются И. Г. Дамм. Автор отмечает актуальность исследования позднеантичных керченских склепов, известных до настоящего времени лишь по археологическим материалам из Эрмитажа и ГИМа, к сожалению, по ее словам, недостаточно полно опубликованным, что позволяет использовать публикацию крупнейшей за пределами бывшего СССР коллекции южнорусских находок в качестве основы для решения проблем хронологии и этнической принадлежности погребений (с. 71). Анализ погребального инвентаря приводит автора к заключению о датировке склепов последней четвертью IV — первой половиной V в. н. э. Погребения принадлежали трем различным поколениям (с. 82). Оба публикуемых керченских склепа, по мнению И. Г. Дамм, отличаются богатством погребального инвентаря, прежде всего изделиями из драгоценных металлов и обнаруживают тесные параллели с инвентарем погребений дунайско-восточнонемецкой группы. В керченских катакомбах были захоронены связанные с Римом германские семьи, которые принадлежали к верхнему аристократическому слою осевших в Пантикеапе восточных германцев (*Ostgermanen*). Богатый инвентарь включает дань, выплачиваемую Римом германским вождям (с. 84). Керченская диадема рассматривается автором в контексте выделенных в работе М. А. Тихановой и И. Т. Чернякова⁹ двух групп диадем конца IV — первой половины V в., отличительным признаком которых является наличие или отсутствие грануляции. И. Г. Дамм приходит к выводу об отсутствии четкой хронологической границы между диадемами первой и второй групп, за исключением того, что диадемы второй группы возможно бытовали дольше на протяжении первой половины V в. (с. 90—92). Среди немногих предметов, попавших в коллекцию Диригарда не из собрания Массено, выделяется тилигульская диадема, приобретенная Берлинскими музеями в 1905 г. у Пьера Маврокордато из Одессы, и относящаяся ко второй группе диадем (с. 93—94). Каталог, включающий 113 инвентарных номеров, снабженный всей необходимой фотодокументацией, отличается подробными описаниями и ссылками на аналогичные находки, происходящие из Керчи, хранящиеся в отечественных собраниях.

Тем не менее, нельзя не отметить некоторые неточности в публикации автором отдельных предметов, что особенно касается попавших в коллекцию Диригарда нескольких изделий времени более раннего, чем эпоха переселения народов. Так, вероятно, следует несколько удешевить дату лучковых фибул № 61, 62, 63 соответственно до середины второй половины III в., первой половины III в. и конца II — начала III в. Удешевление датировки необходимо, на наш взгляд, и для треугольной подвески со вставками (№ 36) — в этом смысле эталонным для датировки может служить комплекс из Нижнего Подонья (курган 20 у Ново-Александровки), неизвестный автору¹⁰. Поступивший из коллекции Маврокордато вместе с тилигульской диадемой перстень (№ 24), как справедливо отмечается автором, относится к эллинистическому времени и, вероятно, происходит с Таманского полуострова, что подтверждается и письмом от 14 мая 1906 г., адресованным неким господином Буксилем в адрес А. Гетце, в котором отмечается, что перстень был обнаружен в каменной подкурганной гробнице на Тамани. Предположение И. Г. Дамм, что он происходит из Германассы на основании того, что здесь было поселение (!) эллинистического времени, несколько наивно. Ссылаясь на хрестоматийную монографию Р. Хиггинса¹¹, автор датирует перстень 230—150 гг. до н. э. Б. Депперт-Липпиц, работа которой не была использована И. Г. Дамм, отмечает, что перстни подобных типов известны прежде всего в некрополе Тарента конца III — начала II в. до н. э.¹², впрочем, надо полагать, что они появились еще в середине III в. до н. э., судя по находке такого перстня с гранатовой вставкой в погребении

10 раскопок 1951 г. некрополя Тарента¹³. Аналогичные перстни встречались в курганах Таманского полуострова: так, в Артюховском кургане был найден золотой перстень с близкой по форме оправой, в которую была вставлена более ранняя камея с изображением Эрота и Психеи. Как отмечала М. И. Максимова, это «наиболее ранний пример появления вполне развитой формы перстневой оправы резного камня, которая стала ведущей в период позднего эллинизма и в первые века нашей эры»¹⁴.

Примечания

¹ См.: *Deppert-Lippitz B.* Griechischer Goldschmuck (Kulturgeschichte der antiken Welt, Bd. 27).— Mainz: Zabern, 1985.— S. 275.— Taf. XXVIII—XXIX (inv. Slg. Loeb. 589).

² См.: *Sieveking J.* Bronzen, Terrakotten, Vasen der Sammlung Loeb.— München: Buchholz, 1930.— S. 6.— Taf. 7, I.

³ Автор благодарит Б. Хамдорфа за возможность ознакомиться с фондами и инвентарными книгами античного собрания Мюнхена.

⁴ *Hoffmann H., von Claer V.* Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg. Antiker Gold und Silberschmuck.— Mainz: Zabern, 1968.— S. 45—50.— № 29—37.

⁵ См.: *de Baye J.* Communication sur les Antiquités trouvées en Crimée par M. de Massoneau // Bull. Soc. Nat. Antigu. France.— 1905.— P. 217—223; *Greifenhagen A.* Schmuckarbeiten in Edelmetall. Bd. 1. Fundgruppen.— Berlin: Mann, 1970.— S. 10.

⁶ Это не единственная коллекция археологических памятников Северного Причерноморья, имеющаяся в Кельне, — в собрании Археологического института Университета Кельна хранится небольшая коллекция, представленная главным образом простой и чернолаковой керамикой и терракотами, поступившая также в период между двумя мировыми войнами и сильно пострадавшая во время бомбежки Кельна авиацией союзников. В настоящее время коллекция реставрируется и готовится к публикации. Автор благодарит проф. Х. фон Хесберга за возможность ознакомиться с археологическим собранием Кельнского университета. Об истории этой коллекции см.: *von Hesberg H.* 60 Jahre Archäologisches Institut der Universität zu Köln: Versuch einer Chronik // Geschichte in Köln: Beiträge zur Geschichte Kölns im 20. Jahrhundert.— 1989.— Hft. 25.— S. 111—130.

⁷ *Werner J.* Die Fibeln. Katalog der Sammlung Diergardt.— Bd. 1.— Völkerwanderungszeitlicher Schmuck.— Berlin.— 1961.

⁸ *de Baye J.* Les tombeaux des Goths en Crimée // Mem. Soc. Nat. Antigu.— France.— 1908.— T. VII.— P. 72—114.

⁹ *Тиханова М. А., Черняков И. Т.* Новая находка погребения с диадемой в Северо-Западном Причерноморье // CA.— 1970.— № 3.— С. 117—127.

¹⁰ *Bespaly E. I.* Barrows with Imports Excavated by the Expedition of the Azov Regional Museum in 1979—1984 // *Raev B. A.* Roman Imports in the Lower Don Basin // British Archaeological Reports.— Intern. ser., 278, 1986.— Pl. 62, 4—5.

¹¹ *Higgins R. A.* Greek and Roman Jewellery.— London: Methuen, 1961 (автор ссылается на первое издание книги, между тем в 1980 г. вышло второе, дополненное издание).

¹² *Deppert-Lippitz B.* Op. cit.— S. 238, 239.— Abb. 176.

¹³ *Gli ori di Taranto in età Ellenistica /Et. M. de Juliis.*— Milano: Mondadori, 1984.— P. 295.— № 225.

¹⁴ *Максимова М. И.* Артюховский курган.— Л., 1979.— С. 66, 67.— № 10; о типологии античных металлических перстней см. также: *Неверов О. Я.* Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья (опыт классификации) // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 23 сл.

Одержано 20.01.96

ХРОНІКА

IV МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ СТУДЕНТІВ І МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

Традиція археологічних конференцій студентів і молодих вчених не нова. Їх мета — розширити коло спілкування, налагодити обмін думками, знайомство з традиціями наукових шкіл та новими напрямками наукових пошукув. Початок таким конференціям вже в незалежній Україні поклали викладачі та студенти Київського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (1993 р.), Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (1994 р.), Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (1995 р.). IV Міжнародну археологічну конференцію студентів і молодих вчених (МАКС і МВ) провадила 14—16 травня 1996 р. кафедра культурології та археології Національного університету «Києво-Могилянська Академія» при підтримці Міжнародного фонду «Відродження» та фірми «Елінт». Оргкомітет отримав 185 заявок на участь в Конференції з 37 міст України, Литви, Росії. Під час Конференції зареєструвалось 143 учасники. 13 травня в Галерей Мистецтв НаУКМА була відкрита виставка «Трипільський світ України. Традиції та сучасність», яка діяла протягом Конференції. Організатор виставки — культурно-мистецький центр «Спадщина». Під час відкриття виставки з привітанням учасникам Конференції виступили ректор НаУКМА канд. фіол. наук С. С. Іванюк, зав. кафедрою культурології та археології НаУКМА докт. філос. наук Б. О. Паразонський. Про роботу культурно-мистецького центру «Спадщина» та концепцію виставки розповів директор Центру П. Л. Корніщенко. 14 травня в Конгресаційній залі НаУКМА на відкритті Конференції її учасників привітав Президент НаУКМА докт. філол. наук В. С. Брюхонецький та заступник директора з наукової роботи ІА НАН України докт. архітектури С. Д. Крижицький. Проректор з наукової роботи НаУКМА канд. хім. наук Ю. Л. Зуб ознайомив з деякими питаннями наукової роботи в Університеті, завідувач кафедрою культурології та археології НаУКМА Б. О. Паразонський розповів про основні напрями наукової роботи кафедри. На пленарному засіданні (головуючий — О. В. Бондарець) виступили з доповідями В. В. Падалка (Київ) «До питання культурогенезу і становлення людини», Д. Я. Вортман (Київ) «Археологічні об'єкти на картах пам'яток історії та культури», О. М. Харченко (Київ) доповіда про особливості розвитку ображтворчого мистецтва неолігічного населення території України у зв'язку з його релігійно-міфологічними уявленнями. Після пленарного засідання учасникам Конференції була запропонована екскурсійна програма. 15—16 травня працювало 7 секцій: — Теорія та історіографія археології — Етнографія — Археологія кам'яного та мідного віків — Археологія епохи бронзи — Археологія доби раннього заліза — Середньовічна археологія (V — перша половина XIII ст.) — Археологія другої половини XIII — XVIII ст.

Під час засідань секцій «Теорія та історіографія археології» (головуючий — к. і. н. К. П. Бунятия, секретар — К. С. Мальцева) з доповідями виступили С. К. Рець (Черкаси), М. П. Тупчієнко (Кіровоград), Т. М. Дяченко (Лубни), О. М. Каковкіна (Дніпропетровськ), Я. І. Онищук (Львів), А. А. Здоров (Одеса), К. С. Мальцева (Київ), Ю. Ю. Завгородній (Київ). Проголошено доповіді були спрямовані на відновлення імен видатних діячів культури України, зокрема, таких, що доклали зусиль до збирання предметів старовини та створення музеїв. Історіографічні проблеми піднімати вкрай необхідно, оскільки саме аналіз розвитку науки, наукових знань дозволяє дослігти суттєвих засувів у її розвитку. Грунтовними були й доповіді, присвячені історичним передумовам виникнення міст в окремих регіонах, проблемі сакрального національного міста, особливостям культу заліза та Бога-коваля в індоєвропейському та у власне слов'янському середовищі.

На секції «Етнографія» (головуючий Ю. І. Іванова, секретар О. Ю. Корсак) прослухали та обговорили доповіді А. Н. Пономарьова (Київ), О. О. Кочевих (Київ), М. К. Чучко (Чернівці), Ю. С. Фітурного (Київ), Ю. І. Іванової (Київ), Н. О. Петрової (Одеса), В. К. Козюби (Київ), О. А. Прігаріна (Одеса), О. І. Ганченка (Одеса), Н. І. Серебрянікової (Одеса), Г. М. Захарченко (Одеса), Т. А. Агафонової (Одеса), Т. В. Прігаріної (Одеса), К. В. Бурнусуса (Одеса). Ці доповіді представляли різні напрямки етнографічних студій — польові дослідження, теоретичні, порівняльній аналіз, тощо. На секції було ухвалено концепцію та проект Статуту Всеукраїнської асоціації молодих етнологів, рішення про створення якої було прийнято на I Всеукраїнській етнологічній конференції студентів та молодих вчених в Одесі (лютий 1996 р.). Прийняття даних документів планується на II Всеукраїнській етнологічній конференції в Чернівцях (1997 р.).

На засіданнях секцій «Археологія кам'яного та мідного віків» (головуючий — д. і. н. Л. Л. Залізняк, секретар — Н. В. Ступницька) виступили з доповідями Г. В. Індиченко (Київ), В. М. Степанчук (Київ), А. П. Весельський (Краматорськ), Д. Ю. Веселова (Одеса), Д. В. Кепін (Київ), Д. В. Ступак (Київ), Д. Л. Гаскевич (Київ), А. В. Дєткін (Черкаси),

© О. В. БОНДАРЕЦЬ, 1997

С. О. Гусев (Вінниця), П. Л. Корніenko (Київ), Н. В. Ступницька (Київ), А. В. Лазоренко (Черкаси), О. В. Фрібус (Кемерово), С. В. Конча (Київ). Доповідачі піднімали питання про етноархеологію палеоліту та його еволюцію, культурну належність і хронологію окремих пам'яток, комплексний метод в індоєвропействі. Значна частина виступів була присвячена трипільським пам'яткам.

На секції «Археологія епохи бронзи» (головуючий — к. і. н. С. Ж. Пустовалов, секретар — Л. М. Ковель) прочитали доповіді Д. Л. Тесленко (Дніпропетровськ), В. І. Піоро (Київ), Д. П. Куштан (Черкаси), О. В. Курбан (Київ), Ю. М. Мазурик та С. Д. Панишко (Луцьк), С. В. Ревуцький (Луцьк), О. В. Візгін (Донецьк), Р. О. Мимоход (Донецьк), І. А. Чубатенко (Донецьк), В. Б. Панковський (Донецьк), В. І. Олійник (Заліщики) та О. В. Рогар (Тернопіль), С. Д. Лисенко (Фастів), К. В. Горбенко (Миколаїв), Ю. В. Вілін (Запоріжжя). Ці доповіді присвячені етноісторичній ситуації в добу ранньої бронзи, інтерпретації нових і відомих матеріалів ямної, катакомбної, зрубної спільностей, культур кулястих амфор, багатопружкової кераміки, сабатинівської, тощо.

Учасники та гости секції «Археологія доби раннього заліза» (головуючі — к. і. н. О. Є. Фіалко, д. і. н. В. М. Зубар, секретар — О. М. Чумак) прослухали та обговорили доповіді А. А. Алєновського (Донецьк), О. А. Труфанова (Симферополь), М. В. Русяєвої (Київ), О. М. Чумак (Київ), К. В. Юматова (Кемерово), Т. Д. Пляки (Ростов-на-Дону), В. Б. Уженцева (Симферополь), В. Б. Уженцева та В. Ю. Юрочкина (Симферополь), О. Ю. Кльоній (Севастополь), О. О. Колесник (Київ), В. О. Нессель (Севастополь), І. А. Козир (Олександрія), С. І. Іванішиної (Вінниця), О. М. Волинець (Київ), О. В. Комара (Київ), О. О. Малець (Ужгород). Доповіді піднімали проблеми археології передскіфського та скіфського часу, зокрема, грунтовною була інтерпретація образів скіфської культури, розв'язання деяких проблем генезису держави Сіону. Значна частина доповідей присвячена античним проблемам: часу виникнення перших греківських колоній, торговельним зв'язкам Херсонеса Таврійського, культам Херсонеса III — II ст. до н. е., тощо. На одному із засідань секції піднімались питання про торговально-економічні зв'язки сарматських племен Північного Надчорномор'я, існування сарматського центру Кленідава на Поділлі, липницьке поселення в м. Заліщиках, виникнення обряду інгумації у лісостепового населення черняхівської культури, боротьбу племен Північного Подунав'я та Подністров'я з Римом.

На секцію «Середньовічна археологія (V — перша половина XIII ст.)» (головуючий — к. і. н. Н. М. Нікітенко, секретар — Р. В. Семенцова) було заявлено 29 доповідей, зареєструвалось 24 учасники, з них виступили 19: Ю. О. Приходюк (Київ), Г. С. Богуславський (Одеса), О. О. Іванов (Ростов-на-Дону), О. Ю. Жироніна та Ю. І. Цитковська (Харків), В. В. Колода (Харків), О. Б. Бубенок (Київ), О. В. Філію (Київ), Д. В. Репік (Київ), Я. І. Гайдичук (Чернівці), П. М. Борисенко (Чернівці), С. Д. Панишко (Луцьк), В. А. Петровський (Симферополь), О. В. Джанов (Симферополь), Ф. О. Андрощук (Київ), Н. Є. Мінськіва (Донецьк), Л. В. Шевцова (Київ), Р. В. Семенцова (Київ), Є. В. Синиця (Київ). Висвітлений доповідачами матеріал сягав витоків слов'янських культур і завершувався давньоруськими пам'ятками. Особливе місце в роботі секції займали доповіді, присвячені пам'яткам салтовомаяцької культури та проблемі взаємодії слов'ян і кочовиків. Оприлюдні нові дослідження пам'яток Криму, а також скандинавських старожитностей. Розглянуті як великих археологічні комплекси, так і окремі унікальні пам'ятки. Введені до наукового обігу матеріали музеївих колекцій. Новому осмисленню піддані загальнівідомі пам'ятки. Поставлена низка питань, у відповідях на які відбилися намагання відійти від стереотипів і знайти нові підходи.

Протягом засідань секції «Археологія другої половини XIII — XVIII ст.» (головуючий — к. і. н. Г. Ю. Івакін, секретар — Л. В. Вакуленко) з доповідями виступили С. І. Климовський (Київ), Т. А. Бобрівський (Київ), О. В. Марченко (Черкаси), С. Г. Бочаров (Симферополь), І. І. Капріцин (Запоріжжя), М. В. Овчаров (Чернігів), В. М. Парацій (Київ), О. О. Попельницька (Київ), Л. Ю. Хохлачова (Опішне). Доповіді на цій секції присвячені питанню запустиння Києва після Батієвої напали (за дослідженнями Старокиївської експедиції), середньовічному печерному комплексу на горі Іллінській, культовим печерам Жаботинського Онуфріївського монастиря, проблемі історичної топографії Каффи (XIV — XVIII ст.), палеодемографії могильника Мамай Сурка, дослідженням Батуринської, російської та польської прикордонної фортифікації кінця XVII — XVIII ст., середньовічної кераміки з Острогу та Опішного.

Доповідачі виявили себе фахівцями з визначеню професійною орієнтацією, однак обізнаними з широкою археологічною проблематикою, що зумовило гостроту полеміки навколо всіх доповідей. Панувала атмосфера творчого спілкування, толерантного ставлення до іншої думки.

На кожній секції були визначені кращі доповіді, щодо публікації яких Оргкомітет звернувся до редакції журналу «Археологія». Це доповіді А. А. Здорова, К. С. Мальцевої, Н. О. Пістрової, Н. І. Серебрянікової, Г. М. Захарченко, Д. Л. Гаскевича, А. В. Лазоренко, К. В. Горбенко, Д. Л. Тесленко, О. М. Чумак, К. В. Юматова, Г. С. Богуславського, Ф. О. Андрощука, Р. В. Семенцової, С. Г. Бочарова, І. І. Капріцина.

На заключному пленарному засіданні місцем проведення V МАКС і МВ було обрано Національний Київський університет ім. Тараса Шевченка. Протягом Конференції діяла виставка-продаж наукової літератури, сувенірної продукції. Учасникам та гостям Конференції була запропонована концертна програма.

Робота Конференції освітлювалась по радіо («Контакт»), телебаченню («Наш час»), в пресі («Вечірній Київ»).

Успішна робота IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених стала можливою завдяки плідній праці членів Організаційного комітету Ю. І. Іванової, О. В. Клименко, Л. М. Ковель, Л. М. Колотуш, К. С. Мальцевої, О. М. Чумак та членів Оперативного комітету Т. В. Бондар, Л. В. Вакуленко, Ю. Ю. Завгороднього, О. Ю. Корсак, Р. В. Семенцової, Н. В. Ступницької та консультанта Ю. Л. Зуба.

О. В. Бондарець

Одержано 02.06.96

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1997 р.

155

ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ ДМИТРОВИЧА ДЯЧЕНКА

23 жовтня 1996 р. на 72 році життя помер Василь Дмитрович Дяченко — відомий фахівець-антрополог, з іменем якого пов'язане поновлення антропологічних досліджень в Україні в повоєнні роки.

В. Д. Дяченко народився 1 листопада 1924 р. в сім'ї відомого київського архітектора. 1947 року він став студентом історичного факультету тодішнього головного вищого навчального закладу країни — Московського університету, де були зосереджені кращі наукові сили. Василь Дмитрович спеціалізувався з етнографії, але на старших курсах зацікавився також антропологією. Так після закінчення історичного факультету В. Д. Дяченко став студентом-заочником кафедри антропології біолого-грунтознавчого факультету МДУ, де навчався з 1952 по 1957 рр. Водночас він протягом трьох років працював в бібліотеці цього навчального закладу, в середній школі та медучилищі, де викладав історію.

Вже в 1953 р. Василь Дмитрович опублікував свою першу наукову працю — невелику за обсягом статтю, де йшлося про особливості фізичного типу гагаузів Молдови. Його дипломна робота була присвячена антропологічній характеристиці іншої тюркомової групи Східної Європи — караїнам Литви.

З 1955 р. наукова діяльність В. Д. Дяченка пов'язана з Україною — за ініціативи і при активній підтримці академіка М. Т. Рильського та відомого етнографа К. Г. Гуслистоого він перебрався до Києва, де в ІМФЕ АН УРСР очолив постійно діючу Українську антропологічну експедицію. Протягом 1956—1963 рр. Василь Дмитрович особисто обстежив за широкою антропометричною та антропоскопічною програмою понад 100 етнотериторіальних груп України, Росії, Білорусії і т. ін. Ці надзвичайно великі за обсягом матеріали, зібрані на підставі сучасних методик, склали основу кандидатської дисертації, яку він 1962 р. захистив на Вчесній Раді НДІ та Музею антропології МДУ. Згодом В. Д. Дяченко опублікував їх у монографії «Антропологічний склад українського народу» (К.: Наукова думка, 1965). Несвітні висновки згаданої праці витримали випробування часом, однак вона і сьогодні залишається головним джерелом з антропології українського народу.

З 1964 р. В. Д. Дяченко — старший науковий співробітник групи антропології ІМФЕ АН УРСР, науковим керівником якої був академік І. Г. Підоплічко. Разом з ним Василь Дмитрович ініціював створення окремого друкованого антропологічного органу — «Матеріалів з антропології України», де регулярно публікувались результати досліджень в різних напрямках антропологічних знань — палеоантропології, антропогенезу, соматології, антропогенетики, спортивної антропології тощо. На жаль, 1974 р. у зв'язку з загальним наступом тогочасної влади на українську науку цей друкований орган припинив своє існування.

З 1974 р. В. Д. Дяченко — співробітник Інституту археології НАН України, де він спочатку керував групою антропології, а згодом працював стар-

шим науковим співробітником сектору палеоантропології і відділу давньоруської та середньовічної археології. Він брав участь у роботі багатьох експедицій на території Стародавнього Києва, систематично готував звіти про палеоантропологічний матеріал з давньоруських некрополів, опублікував і підготував до друку кілька статей, присвячених даній проблематиці. З 1990 року Василь Дмитрович вийшов на пенсію, однак щоліта брав участь у польових дослідженнях.

У науковому доробку В. Д. Дяченка — близько 90 праць, присвячених переважно питанням антропологічного складу та етнічної історії народів Східної Європи. В останні роки він зосередив свою увагу на висвітленні генетичних витоків людності Київської Русі, опублікувавши на цю тему кілька оригінальних розвідок. В них він послідовно обстоював думку про місцеве коріння східнослов'янських племен, в антропологічному складі яких знайшли відображення риси їхніх далеских пращурів.

Василь Дмитрович докладав чимало зусиль для підготовки наукової зміни. Він мав неабиякий талант заражати молодь своїм самовідданним ставленням до антропології — науки, якій він присвятив своє життя.

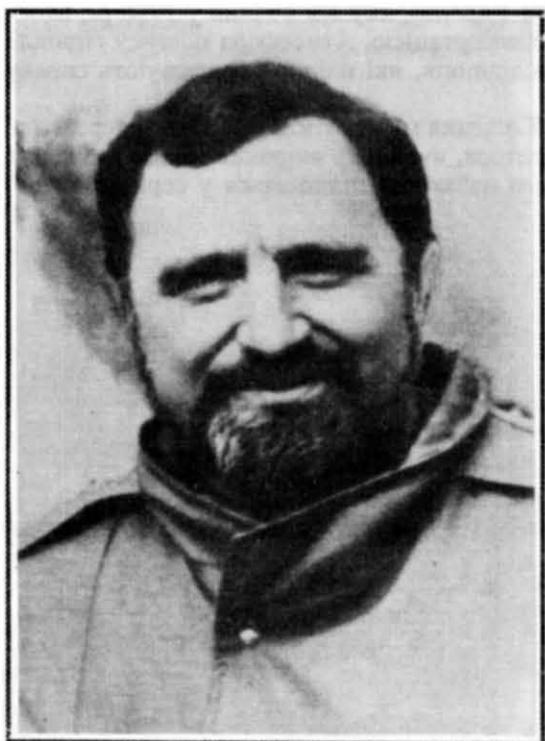
Колеги Василя Дмитровича високо цінували не лише його глибокі знання, а й такі суто людські якості, як доброзичливість, готовність завжди прийти на допомогу, тонкий гумор.

Вітчизняна антропологія понесла тяжку втрату. Але пам'ять про Василя Дмитровича Дяченка назавжди залишиться у серцах тих, хто працював разом з ним, знов і любив його.

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ІВАНОВИЧА КОСТЕНКА

---

22 листопада 1996 року передчасно помер Володимир Іванович Костенко — завідувач кафедрою історії України Дніпропетровського держуніверситету, відомий фахівець у галузі сарматознавства, кандидат історичних наук, автор ряду праць зі стародавньої історії України.

В. І. Костенко народився 25 січня 1949 р. у м. Охове Запорізької області в родині вчителів. Після закінчення у 1966 р. середньої школи та у 1970 р. — військової служби у лавах радянської армії він пов'язав свій життєвий шлях із Дніпропетровським університетом, куди у 1970 р. В. І. Костенко прийшов слухачем підготовчого відділення.

Вже у процесі навчання на історичному факультеті визначились його наукові інтереси, пов'язані з археологією. Студентом другого курсу В. І. Ко-

тенко прийшов до експедиції ДДУ, у якій працював багато років. Могутня, весела, сповнена доброзичливого гумору людина, на яку можна покластия у будь-яких, навіть найскладніших, ситуаціях — таким запам'ятався він як своїм однокурсникам, так і колективу експедиції.

Сарматська проблематика, що захопила молодого вченого, привела його до перших наукових успіхів. У 1976 р. за студентську конкурсну роботу його було нагороджено Золотою медаллю АН СРСР. Тоді ж вийшла перша публікація, присвячена Підгороднянському сарматському могильнику, у розкопках якого автор брав активну участь. Ще на студентській праці дослідника звернув увагу визначний сарматолог К. Ф. Смирнов, з яким у В. І. Костенка склалися близькі наукові та особисті стосунки.

Логічним продовженням дослідницької роботи був вступ молодого спеціаліста до аспірантури при кафедрі історіографії та джерелознавства ДДУ і праця над кандидатською дисертацією «Сарматські пам'ятники междуречья Дона і Днепра III в. до н. е. — середина III ст. н. е.», яку він успішно захищає у 1981 р. в Інституті археології АН України.

Протягом 80-х рр. В. І. Костенко очолює сарматський загін, який зосереджує зусилля на вивченні пам'яток раннього залізного віку Орільсько-самарського межиріччя та півдня Дніпропетровської області.

До найбільших наукових успіхів вченого належить повне дослідження видатної пам'ятки сарматської культури — могильника поблизу с. Усть-Кам'янка. На момент початку робіт В. І. Костенка на ньому зусиллями М. І. Вязьмітіної та Є. В. Махно було розкопано 20 курганів. Сьогодні це одна з небагатьох повністю досліджених поховань пам'яток, яка складається з 71 розкопаного кургану, переважно сарматського та скіфського часів. Саме цій пам'ятці присвячена остання монографія В. І. Костенка «Сарматы в Нижнем Поднепровье».

В. І. Костенко завжди вбачав в археологічній науці джерело вивчення стародавньої історії України. Його захоплювали героїчні сторінки минулого. Наприклад, останніми роками значну увагу він приділяв пошукам матеріальних свідоцтв відомої битви часів Визвольної війни на Жовтих Водах.

В університеті В. І. Костенко викладав спецкурс «Кочовики раннього залізного віку: внесок у культуру України». Окреслене коло інтересів визначило його роботу на кафедрі історії України, яку він очолив у 1995 р., одночасно працюючи над докторською дисертацією. Атмосфера пошуку сприяла припливу до кафедри молодих дослідників, які плідно продовжують справу В. І. Костенка.

В особі Володимира Івановича Костенка ми втратили людину непересічної вдачі, чудового педагога та організатора, вченого з широким колом наукових інтересів. Світла пам'ять про нього назавжди залишиться у серцях колег і друзів.

НАШІ АВТОРИ

АРХІПОВА Єлизавета Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі кам'яної пластики Давньої Русі.

БАТУРЕВИЧ Євгенія Юріївна — співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

БОНДАРЕЦЬ Оксана Василівна — старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська Академія».

ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — зав. сектором археології Державного музею-заповідника українського гончарства в смт Опішня, аспірант ІА НАНУ. Досліджує пам'ятки раннього залізного віку.

ГОТУН Ігор Анатолійович — співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

ДУХІН Олексій Йосипович — краєзнавець з м. Слов'янська. Вивчає стародавню історію України.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі палеозоології.

ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Богдан Андроникович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.

КЛИМОВСЬКИЙ Сергій Іванович — старший науковий співробітник Музею історії м. Києва. Вивчає пізньосередньовічну історію Києва.

КОВПАНЕНКО Галина Тихонівна — кандидат історичних наук, пенсіонерка. Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

КРАВЧЕНКО Едуард Євгенович — краєзнавець з м. Слав'янська. Вивчає стародавню історію України.

КРУЦ Володимир Опанасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі трипільської археології.

ЛЕЙПУНСЬКА Ніна Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Археологічного музею Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

НУЖНИЙ Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі археології кам'яного віку.

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ (м. Одеса). Фахівець у галузі античної археології.

ПІОРО Ігор Станіславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Київського університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі археології пізньоримського часу.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі палеоантропології.

РИЖОВ Сергій Миколайович — співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі трипільської археології.

САМОЙЛОВА Тетяна Львівна — кандидат історичних наук, зав. відділом Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ (м. Одеса). Фахівець у галузі античної археології.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук, фахівець у галузі археології первісності.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна (Росія, м. Москва). Фахівець у галузі античної археології.

ЯКОВЕНКО Віктор Іванович — директор заповідника «Ольвія». Вивчає античну археологію.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВ** — Археологические вести
- АО** — Археологические открытия
- АПВКМ** — Археологические памятники Волго-Клязьменского междуречья
- АП УРСР** — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ** — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- БМОИП** — Бюллетень Московского Общества испытателей природы
- ВДИ** — Вестник древней истории
- ІА НАНУ** — Інститут археології Національної академії наук України
- ИвГУ** — Ивановский государственный университет
- ИГАИМК** — Известия Государственной академии истории материальной культуры
- КСИА АН СССР** — Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
- КСИИМК АН СССР** — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР
- МАИЭТ** — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
- МАСП** — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА** — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА НАНУ** — Науковий архів Інституту археології НАНУ
- НА ОАМ** — Науковий архів Одеського археологічного музею
- ОАК** — Отчет археологической комиссии
- РА** — Российская археология
- СА** — Советская археология
- САИ** — Свод археологических источников
- Тр. ГИМ** — Труды Государственного исторического музея
- IOSPE I²** — Latyshev B. *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini*
- JRS** — Journal of Roman Studies
- RE** — Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

НУЖНЫЙ Д. Ю. Проблема сезонной адаптации финальнопалеолитических охотников на мамонтов Среднего Поднепровья и новые эпиграветские памятники в бассейне Трубежа 3

КРУЦ В. А., РЫЖОВ С. М. Верхнеднепровская локальная группа памятников трипольской культуры и новые данные о связях трипольцев с населением полгарской и лендельской культур 23

ЗВИЗДЕЦКИЙ Б. А., ГОТУН И. А. Строения селища Гульск и их значение для изучения социально-экономического феномена полесского села конца I тыс. 32

АРХИПОВА Е. И. Монументальная пластика в зодчестве Кисва XII в. 53

Публикации археологических материалов

ОСТРОВЕРХОВ А. С. Древнейшее археологическое стекло в Восточной Европе 70

ЖУРАВЛЕВ О. П., ЯКОВЕНКО В. И. Животноводство на античном поселении Аджигол-І 82

КОВПАНЕНКО Г. Т., БЕССНОНОВА С. С., БАТУРЕВИЧ Е. Ю. Новые курганы раннего железного века в Поросье 91

ГЕЙКО А. В. Керамика скифского времени Свиридовского городища 106

КЛИМОВСКИЙ С. И. Памятник английской торговли XVI в. в Киеве 112

Дискуссии

ПОТЕХИНА И. Д., ТЕЛЕГИН Д. Я. Некоторые спорные вопросы истории населения Южного Поднепровья IX—IV тыс. до н. э. 117

ПИОРО И. С. Об одном из взглядов на источники и историю позднеантичного Херсонеса 123

В помощь учителю

ВИНОГРОДСКАЯ Л. И. К истории керамического и стеклянного производства на Украине в XIV—XVIII вв. 129

Память археологии

ПЕТРОВ М. Б. К юбилею И. С. Винокура 141

Новые открытия и находки

ТЕЛЕГИН Д. Я., ДУХИН А. И., КРАВЧЕНКО Э. Е. Обследование поселений эпохи меди-бронзы и раннеславянского времени на Северском Донце 143

ЛЕЙПУНСКАЯ Н. А., САМОЙЛОВА Т. Л. Новая скульптура из Ольвии 147

Рецензии

ТРЕЙСТЕР М. Ю. Damm I. G. GOLDSCHMIEDEARBEITEN DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT AUS DEM NÖRDLICHEN SCHWARZMEERGEBIET.
Katalog der Sammlung Diergart 2 // Köziner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte /
Hrsg. vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft
Köln.— 1988.— 21. Band.— S. 65—210. 151

Хроника

БОНДАРЕЦ О. В. IV Международная археологическая конференция студентов и молодых ученых 154

Памяти Василия Дмитриевича Дьяченко 156

Памяти Владимира Ивановича Костенко 157

Наши авторы 159

Список сокращений 160

ІДЕКС 74006

ISSN 0235—3490. Археологія. 1997. № 2. 1—160

Інститут археології НАН України